

ZOFATE CHANCHIN

Mizoram State Library

18241

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1

N.L.C.A.

ပြန်ကြားရေး ဝန်ကြီးရုံး (၄)

DATE LABEL

MIZORAM STATE LIBRARY

The book taken from the Library is to be returned within 7 days A fine will be charged under the rules of the Library for each day the book is kept beyond that time.

Date of Issue	Due Date	Date of Issue	Due Date
29116 126/30/11/49			
3085			
48/22-18/3/1951			
7/5/50			
4104			
8/8-11/7/11			
4233			
139/8-11/11			

N.B. - Book lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced by the borrower.

Issued at L.T.E Press, Tahan, Kulemyo
Reg. No. 02234

(ii)

ZOFATE CHANCHIN

Copy Right Reserved.

1st. Edition 1995; ZORAM STATE LIBRARY
Copies 1,500

No.	18241
Acq. by	70
Class by	25
Date by	12
Sub Heading	
Transcribed by	
Location No	

Published by
Hualingo Literature and
Cultural Association

Printed at the
Evangelical Free Church of Myanmar Press
Tahan-Kalembo Reg. No. 02324

၀၁၃၆၆၆၆၆၆ (၁၃/၉၃ (၁၂)

(iii)

စို့ အရေးသုံးပါး

ပြည်ထောင်စုမပြိုကွဲရေး	စို့အရေး
တိုင်းရင်းသားစည်းလုံးညီညွတ်မှုမပြိုကွဲရေး...	စို့အရေး
အချုပ်အခြာအာဏာတည်တံ့ခိုင်မြဲရေး	စို့အရေး

သင့်ကြောင့်ပြည်ထောင်စုမပြိုကွဲပါ။
တိုင်းရင်းသားအချင်းအမျှင်းလေးစားပါ။
ချစ်ခင်ပါ။ ထန်းတပင်တူဆက်ဆံပါ။
လွတ်လပ်ရေးကိုကာကွယ်ပါ။

OUR THREE MAIN NATIONAL CAUSES

Non-Disintegration of the Union	our cause
Non-Disintegration of the National Solidarity	our cause
Consolidation of National Sovereignty --	our cause

တပ်မတော်ပြိုခွဲသူ စို့ချန်သူ
Anyone who tries to break up the Tatmadaw is
our enemy

တပ်မတော်ပြိုခွဲရန် စီမံသူ
We reject any scheme to break up the Tatmadaw

ဘယ်သူခွဲခွဲ စို့မကွဲ၊ အပြိုစည်းလုံးမည်။
No matter who tries to divide us, we will always
remain united

HISTORICAL SUB-COMMITTEE MEMBERS

Sit Pu Pianghlaja Sui'a, Pu Lionhala, Pu Sar'hankhama (Chairman)
 Rev Wan'ih-nga (Secy), Pu Kh'iangliankhama
 Stand. Pu Lal'zhngaa, Pu Seikunga, Pu Builkhuma, Pu Thangst-
 vunga M.A, B Ed, P, Hnarvunga, Pu Thlanbuata, Pu Tlangsaioya

THUHMASA (FOREWORD)

Pu Lianchia
President
H.L.C.A. Yangon.
Formerly Member of Central
Party Committee &
Pyithu Hludaw

Hualngo Literature and Cultural Association (HLCA) Annual General Meeting 15.4.83; Letpan-chaungah mi 110 kalkhâwmin History leh Magazine bu chhuah a rawt a Annual Meeting 14.4.'84; Tungo khuah mi 151 kalkhâwmin a nemnghet a 1984 chhûng ngeia Magazine chhuah tûrin a rêl a; September 1984-ah Muchhîp Tlângau (Quarterly Magazine) Vol.1 No 1 chhuah tan a ni Annual Meeting 16.4.'86, Tahan-Saṭâwm/Sanmyo vêngah mi 264 kalkhâwmin hnam Chanchin (History) buatsaih tûrin Central EC kutah a dah a EC chuan Chanchin chhuittu pâwl Historical Sub-committee a din ta a ni.

Zofate Chanchin hi Chin-ram lama ziah a awm meuh lo va 1975 kumah Ex. Jem Thâwnlinga, Sallâm khuah a ziah a, Cyclostyle-a siam bu tlêm tê a ni. Tin, 1979 kumah Pu Zarûma, Tahan-Saṭâwm vêngin a ziah a, Then khatna (Part I), Cyclostyle-a siam bu tlêm tê bawk a ni. Then hnihna (Part II) phei chu chhuah lohvin a zuzi zo ta nghe nghe a Khawthlang lama'n mi eng emaw zâtin an ziah tawh a, chanchin bul tona zâwk Chin-ram lam chanchin an ziah tlêm hle a; an hre Chiang lo bawk Chu-

vângin Chin-ram lam Chanchin, kim leh Chiang
zawka ziahna History lehkhahu kan mamawh em
em a ni.

Tunah hien Leikhabu buatsaihtu Committee
chuan tha hnemnga taka an thawrimna azah leh-
khabu tha tawh tak kan lo nei thei ta hi a lawmawm
tak meuh a ni. Hetiang lehkhahu ro tling chhuah
thei tura ram leh hnam tana tlawngai leh hnam zo
upa leh hruaitu kan nei hi kan vawh hle. Hnang
hnam ro hlu hi ngainat nachang hriat hnam hnam n
mipui tana tangkai leh tha lehkhahu hnam h
zel turin tan lak a tul hlein kan hria.

Tin, kan hotu, a buht min tanpuitu leh hruaitute:
Central President Pu Savuta; Vice President Pu
Lalthanzauva leh Auditor Pu C. Khuangate'n kan
lehkhahu hmu hnam lova mual min hamsan tak
avangin paw kan tin kan ngar em em bawh a ni

LIANCHIA
President
Central MLCA Yangon

THUHMAHRUAI (PREFACE)

Buatsaih chhan: Muchhip Tlangau Vol 1 September 1984, No. 1—a kan chhuah tawh angin, H.L.C A. (*Hualngo Literature and Cultural Association*) chuan, nunphung leh jawng humhalh leh siam that ngai apiang siam that zêl chu hna pui ber atân a lo rêl tawh a Thangther zêlin kan hnam bul-leh-bâl te, pi leh pute' nunphung khawsak dân te an theihngihl mai loh nân — Chanchin chhui a, a bu-a buatsaih tûrin General Annual Meeting remtihnain Historical Sub-Committee din a ni.

Buatsaih Dan Committee member-te chu hmun hrang hranga awm, hna hrang hrang neite kan nth avângin kim taka inhmukkhâwm a harsa hle Vaw eng emaw zât kan inkokhâwm a, a kalkhâwm thei te chuan phûr tak leh inthural takin kan thawk zêl a. Kan zînga mi thiam Pu Thangavunga M A, B.Ed. kaihhuaina (Guide Line) siam angin member-te'n kan hriat ang ang leh hmuh dân dân thawh—khâwmn a tlangpui kan zam zo vek a; kim chang zâwka lo zia k chhuaka lo rem fel tûrin — kan zînga kan mi rin ber Pu Lianhala chu mawhpurchna hlan a ni ta a Hetiang ti thei tûra Pu Lianhala'n thi bîkna a neih thu tlêm lo târlang na.

Pu Lianhala hi Falam bial Chawnghawih lal Pu Khuangthiauva fapa a ni 1945—ah a pa a thi a, kum 18 a nihin lal hna a thawk a. A rorêlpuite chu kum 50-60 chuante an ni a. Khaw tin lal intawh—khâwmnaah te kalin hnam leh nunphung hria upa titi tam tak a dawng a ni. Tin, Chawnlamna leh upa zaikhâwmnaah te tel thin, hla chu hrang hrang hria leh thiam a ni

Kan pi pute' chanchin lo neih tamna ber chu

Rûn leh Tîu inkâra 'an chên lai a' ni á. Pu Lianhala hian lai hna a thawh lai leh a hnua zirtirtu hna leh Township Council hna a thawh laiin chông chanchin lo chhuahna: Seipui, Khawkawk, Laiton, Sârhmun, Sânzâwl, Khiangte tlâng, Chawngthu leh Tlângkhua etc. te a hmun ngeia a hmu a ni. A then phe chu an khua leh Falam inkâra a m a' ni a; thlawh hma kawng ang maia a hman a ni. Kan pi pute'n mitthi khuaa an ngaih Rih pawh a hmu fo va; Zinghmuh tlângah pawh 1976 kum khin 'a lăwn tawh baw a ni. Pi Hmuaki chenna, Lalmānga 'nu' hlawhrawihna Chawnghawih khua phe chu a seilen-na a nih avângin Ngênte chanchin hretu leh an sôlnhu hmutu a ni. Pu Lianhala hian committee thu lăkkhâwm bākah ama' mimal hmuh leh hriat thu tam tak a ziaik tel a; kan lehkhabu a tihchang-tlun phoh hle a ni.

Tin, Chin Affairs Council (Chin Usi) Cultural Department, Halkha chuan Chin hnam hrang hrangte nunphung leh sakhua a chhuir a. Sakhaw thuah puithiam hlun ber Pu Lampianga, Chawnghawih khua rinchanin. Pu Lianhala, ziaiku (Cultural Committee Secretary for Hualngo tribe), Pu Thawnlinga, Siattam khua Pu Vansûma, Dawihkhêl khua, Pu Buikhûma leh Pu Hrânghleia, Sañawm khua leh Pu Dokâpa, Tuidil khua te chuan Chawnghawih khuaah January 27-29, 1968 khân sakhaw biak dân leh thiam hla chhuin an ziaik a; chûngte chu he lehkhabuah hian ziaik tel a ni.

Pu Lianhala ziaik zawh hnuaah Committee-in vawî ong emaw zât a ennawn a, siam that ngai leh belhchhah tulte siam that leh belhchhah a nih hmuin, Pu Saithānkhamā (Historical Sub-Committee Chairman)—in jawngkam tlēm azāwng siam that pah zêlin lehkhā khāwl (Typewriter)—in a chhu ta ngar ngar mai a

Tin, kan ziah zawh hnuah pawh lehkhabu chhuah chungchâng zalên tâwk lohna avângin rei tak kan dah a Sorkâr phalna dîl nân Kâwl ãawnga lehlin zawh a nih hnuin Yangon-ah phalna lâk a nî Phalna kan hmuh hnuah pawh sumpai sênso a tam lutuk dâwn avângin kan ziahsa kan siam ãha leh ta chiam a; tawî kim thei ang bera ãawngkam hman a nî a, ãul nêp deuhva kan ngaih thu leh hla thenkhat kan hnâwl then leh ta a nî. Chutianga siam zawh a nih hnuah Committee mî ruat Rev Tlângdarlova, Pu Seikûnga leh Pu Kâwlrûma te'n an endik hnuin a bua chhuah a lo nî ta nî

A Chung Thu leh Tawngkam Chanchin (History) ziaik hî thu phuahmawî (Essay) ang a nî lo va, a tobul (original) dîk apiang ngaih hlut leh pawm tlâka ngaih a nih avângin, kan hriat tâwk tâwkîn a hun laia tawngkam leh hming vuah leh kohna te târlan a nî a, hrihfiah ngaiia kan hriatte chu kual-khung (bracket) chhûngah sawîfiahna kan dah zêl a nî A hun laia an hman lâi êm êm: Mî uk, mî-nu, seu, lungkhên, hmatpunglîn' etc. hî a ram ãawng a nih avângin kan hmang zêl a Thu leh hla hlui han chhui meuh chuan Zofate ãawng hî a inchawhpawlh vek a nî tih a lang Chiang hle. Awmna tlang a dang a, ãawng hman dân inang lo deuh a awma nih pawhin hriat leh hman tum zêl îla, ãawng tih-hausakna a nî thei ang.

Mî dang ziah dân ang lo eng emaw zât a tel bawk a, dîk zâwka kan hriat vâng a nî. Entîr nân: Tal leh talh hman dânte, Zîngvawnzâwl an tih chu 'Zîngvunzâwl' Thântlâng chu 'Thâng tlâng'; Lal-mânga nu lâwm rawîh chu 'hlawh rawîh' etc. tîin. Tîn, hnam dang ãawng leh hla pawh thu sawî a fiah

theih nân hman tel zêl a ni Lehkhabu changkâng te anga sawifahna (foot note) a hnuaia dah lovin kualkhung chhûngah kut zia^k hawrawp (*italic*)-in sawifahna siam a ni Hei hi mi mâwl zâwk tân chhiar a nuam a, hriat a sam zâwk nia kan hriat vâng a ni.

Lâwm Thu Pu Lianhala leh Pu Saithankhama'n hun leh tha tam tak sênga taima tak leh ngawrh taka an thawhrimna zârah hetiang lehkhabu nei thei kan nih avângin, an chungah lâwm thu kan sawi a ni Dr Rodinga'n bung tam tak Kâwl tawngin a letling a, a chungah kan lâwm hle Tin, Burmese typing min puitu Pu Lalnuntluanga (Typist) te, Typewriter phal taka min hawhtu Pastor Chhunhrànga leh Pi Lianrikhum (Pu C Khuanga nupui) te, Block kan neih tam phah theihna tûra min tanpuitu Pu K.L. Khama leh thlalatlu Pu Liandova (Dadova) te chungah pawh kan lâwm a. Tin, Pu Kâmlianbuata, Vice President HLCA Yangon, leh Pu Lallianchhûnga Secretary, HLCA Yangon, Sorkâr nêna indâwna chungchâng leh pawimawh dang dangah an tlâwm-ngahna chungah committee a lâwm êm êm baw^k a ni Mi mal mal hming târlan sên a ni lo va, pawisa dila tha tam tak sêngtute leh sum-leh-paia min tanpuitute zawng zawng chungah lâwm hu kan sa via ni

Thupha: Hmun kan ren leh tâk avângin kan chhut hmasak leh hnahnûng lam tihdân a inang lo va; hmun âwl (space) tlêm thei ang berin kan siam ta zâwk a A bu len leh têt (size) leh a chhûng pianhmang (style) pawh committee ruahman loh angin kan chhuah zo ta a ni. Hei hi committee thu hmasa zah loh vâng ni lovin, sum-pai kan harsat vânga lehkhapuan ren a tûl tâk avânga ni a; min hriat thiampui theuh kan duh hle

(xi)

Tin, Mizo Chanchin lehkhabu ziaktu hmasate ang bawkin kan hriat tam kan ziaak tam a, kan hriat tlêm kan ziaak tlêm ve mai bawk a. Hnam thenkhat chanchin kan hriat loh avângin kan ziaak tel thei lo va, pawî kan ti hle

Tlipna Lehkhabu siam hi thil awl-aî a nî lo va, tûna kan lehkhabu pawh hi chhut khatna a la nih avângin a phuai deuh rih a nî Mite ziaak sa a tha lai tam zâwk lawmpui aîin a dik lo nia kan hriat a tlêm zâwk sawisêl hi chin a nî fo va A dik lohna leh kim lohna hria apiangin sawisêl mai lovin committee hnênah han hriatîr ula, chhut leh theih hunah siam that leh atân lâwm takin kan lo dawng zêl ang Lehkhabu kan râwn phâk chin chin leh upî dam reite kan râwn theih theih râwnin, sawi dân inang lo tak tak zînga rin tlâk leh sawi dân tam ber te, belhchian dâwl bera kan hriat te lâwrkhâwma siam a nî a. Thangthar mithiamte cho chhuah a, lehkhabu tha tha an siam kan duhsak a, chhiartute tibengvârtu leh tanpuitu tha a nih kan beisei êm êm a nî.

March, 1995

Historical Sub-committee
H.L.C.A. Tahan-Kalemyo

A CHHUNGA THU AWMTE

	Phêk
Thuhmasa (Foreword)	(v)
Thuhmahruai (Preface)	(vii)

BUNG I

1	Hmasâng chanchin (1) Zofaté tobul (2) Shinlung (3) Zofate Kâwlphai chên lai (4) Hnam hming	1-13
2.	Kale-Kabaw phai an chhuahsan	16
3	Hnam hrang hrang chanchin (1) Lusei (2) Chawngthu (3) Râltê (4) Ngentê (5) Tlaisûn (6) Zahau. (7) Simhrin (8) Lunghawh leh Tapawng (9) Ngawn (10) Khualsim leh Lêntê (11) Zingiat (12) Laizo (13) Halkha Pâwî (14) Paitê (15) Chhim Distr'ct-a chêngte	20-25
4.	Rûn leh Tiau inkara Seifate (1) Seifate indo hmasa ber (2) Lêntlâng dunga Seifate khua (3) Hualngo leh Hualhâng buaina (4) Lêntlâng dung chhuahsan thu	56-59
5.	Thlangtlak thu (1) Lusei thlangtlâk (2) Sailo thlangtlâk (3) Hualngo thlangtlak	63-65
6.	Zofate tawng leh Duhlân tawng	73
7.	Thlangtlâk hnua Seifa thenkhat (1) Lallula (2) Vûta man thu (3) Sibuta (4) Hualngo khawdin thu (5) Laltuaka thlah	78-101

8. Zofate Kâwlphai luh thu	104
----------------------------	-----

BUNG II

1. Indo thu	108—112
(1) Indo chhan (2) Sa-ui tan (3) Tih dân leh thu serh (4) Râlthuam	
2. Râlaih dân	114
3. Indo leh inrûnnate	118—125
(1) Halkham Lusei an rûn (2) Sakta-in Halkha an rûn (3) Khuanglêng rûn (4) Aina-Tonzâng rûn (5) Senam rûn	

BUNG III

VAILIAN LEH VAILEN HNU

1. Chin Hills Vailian	126—137
(1) Chin Hills Battalion	
2. Ram awp dân leh tangka	138
3. Indopui vawi khatna	139—144
(1) Falam sipai lâk (2) Halkha hel (3) Simhrin an hel	
4. Bawi chhuah thu	146
5. Mripui leh Mipui	147
6. Hrisêlna leh zirna lam	148
7. Mi-uk chhuah leh lai chhuah	152
8. Japan râl	156

(xv)

9. Japan râl hnua ram inawp dân 166-170
(1) Independence hnua
Chin Special Division
(2) Chin Minister thawk tawhte
(3) Dan bulpui siamtu
(4) Socialist sorkâra Chin State

BUNG IV
VANTLANG NUN

1. Zâwbûk 173
2. Nupui pasal inneih dân 176
3. Kût 184-186
(1) Mîm kût (2) Pâwl kût (3) Kûtpui/
Chapchâr kût
4. Zu leh zûk-leh hmuam 190-192
(1) Zu (2) Zûk-leh-hmuam
5. Thuam leh incheina 193
6. Tumrik 196-198
(1) Sêibuang dân (2) Dârhuai

BUNG V

NUNPHUNG KHAWSAK INRELBAWL DAN

1. Lo ram leh ram thil chhuak 199-202
(1) Thlai chin dân
(2) Ram thil chhuak
2. Chhûngkaw khawsak dân 203-207
(1) Nau neih dân (2) In sak leh
inchhûng bungrua (3) Ei leh bâr
3. Ram chhuah leh sa aih dân 208-211
(1) Chawngtinlêri (2) Ramsa man dân
(3) Sa aih dân

(xvi)

4. Ran vulh	214
5. Sangha man dân	216
6. Kut thiam	216
7. Sum dânna	218

BUNG VI

SAKHUA LEH THIHNA CHUNGCHANG

1. Sakhua	220-251
(1) Sakûng (2) Inkilphuahhrûk (3) Hnuai-pui (4) Hnuaitê (5) Chung-lam (6) Sedaw (7) Theitan (8) Zan-khuangchaw (9) Zan'khuangtliip (10) Khuangchaw (11) Khuangtliip (12) Chawnfàng (13) Dawinofawm (14) Mitthirâwp lam (15) Nauawm hrài leh zuva hrài	
2. Salu vuak thlâk	252
3. Khawtlâng sakhua	253-256
(1) Kawng-pui hawn (2) Muchhîp (3) Fângno daw (4) Pînam (5) Tui-khur leh dawhna	
4. Khal	256-258
(1) Arkhâl leh vawkkhâl (2) Kêlkhâl (3) Vânohkhâl	
5. Inthawina	258-273
(1) Ngâwnchawn (2) Nau thawina (3) Hui thawina (4) Hring thawina (5) Dawi sût (6) Bawlhhlawh	

6	Tnìhna chungchâng (1) Ruang enkáw] dân (2) Mìthi men dân (3) Thlân (4) Mìthi koi ni (5) Mìthi khua (6) Lungdawk (7) Lukhâng	274-284
7	Kristian Sakha	287

BUNG VII

INAWP DÂN

1	Lal'leh a puihâwntu	292
2.	Thubua: rêl dân (1) Leichawina dân	295-298
3.	Ro khâwm dân	303-

BUNG VIII

PI LEH PUTE HEA

1	Nilên zai (1) Thuthmun zai (2) Lalvung zai	305-306
2	Zailâm (1) Chawn zai (2) Lumtun zai (3) Tlângphei zai (4) Chunglang zai	307-309
3.	Zainêm	310-
4	Kaw ^h ru zai	311-
5.	Thlang zai	312-
6.	Saikût zai	312-
7.	Salulam hla (1) Ngirtlîng zai (2) Pahrâng zai	314-

8.	Chai hla	315-319
	(1) Chhim zai (2) Zăwtling zai	
	(3) Tlawh zai (4) Hwingo zai	
	(5) Neihlai zai (6) Thuangtlii zai	
	(7) Thailung zai (8) Mangkhai zai	
9.	Hla dangte	320-323
	(1) Chawino zai (2) Pautu zai (3) Lēnlai zai	
	(4) Chhim leh Hmâr zai (5) Khuang hla	
	(6) Bawhla/Hlado	

BUNG IX

MI HMING THANG THEN KHATTE

1.	Mangkhai	325
2.	Pi Hmuaki	329
3.	Liandanga leh Mēntāngi	332
4.	Lianchia	335
5.	Lalvunga	337
6.	Dārhnawka	341
	SIAM THATNA	344
	LEHKHABU RAWNTE	348
	THU LEH HLA RAWNTE	349
	SUM PETUTE	351
	MILEMTE	353-374

RAM LEM (MAP) HRILHPTAHNA (P. xx)

Mongol thlahho Káwrama luhm leh Zofate
 Hukawng ruam atanga lútin Chindwin lui kam dung
 zawh zêlin Rûnkhâwm (Kalewa) an thlang a. Chuta
 tangin Kale-Kabaw phaiah Shanho nêh an chênza-
 ho hnuin harsatna an tâwk a, Manipur bialah leh
 Thingtlângah te. Chhim lamah te an tlân darh a
 Mizoram leh Manipur bial atangtein a then Kâwl-
 ramah an luh lehnate entirna a ni. (*Bung I, p 1-17*
& 104-117 en la)

MONGOL

TERETO BURMAN

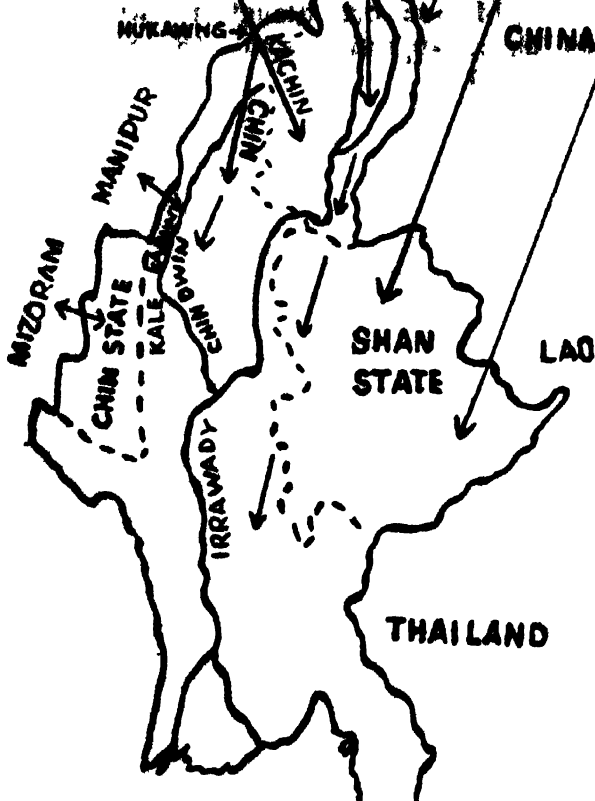
THAI-CHINESE

MON-KHMER

CHIN-KACHIN

BURMAN

LOLO

←—— KAL ZEL NA

←—— KAL NA LEH KIRNA

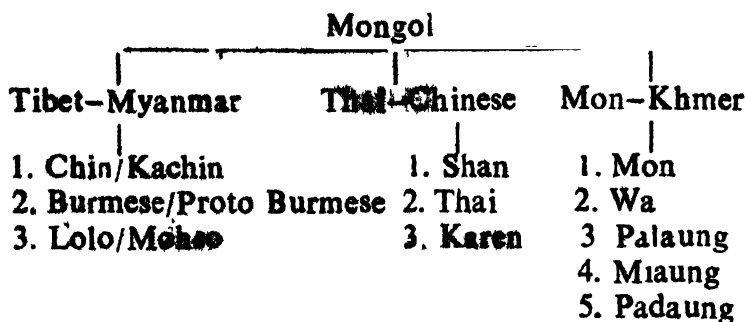
BUNG 1

I. HMASANG CHANCHIN

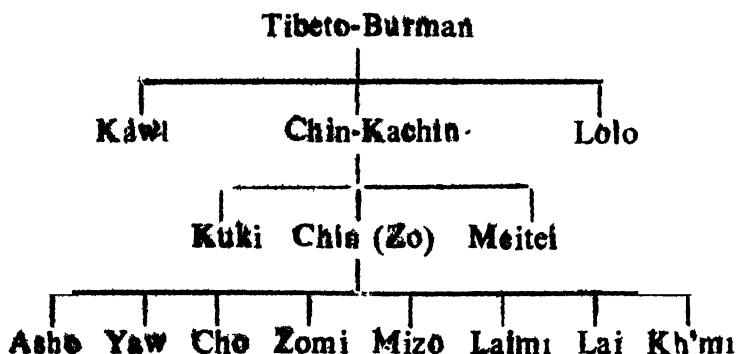
(I) Zofate Tobul.

Zofate (Chin) chu khawvêl hnam hlâwm lian rui pathuma thei zînga Mongolun thlahte an ni. Mongolia-ho chu Asia khawmuala China ram, Yangtse lui leh Huangho lui hnâr tlângram zâwl (plateau) chu an pianna leh an chênna bul niin an ring. Mî an lo pung a, an inthen darh zêl a; tawng kalhmang leh an thawnthu neih inhnath dân azirin hnam hlâwm lian tak pathumah an then a. Chûng-te chu (1) Tibet-Myanmar (Tibeto - Burman), (2) Thai-Chinese, (3) Mon-Khmer (Mun Khama) an ni. Hêng hnam hlâwm aţangin hnam pêng (group) -ah an then leh a. Tibet-Myanmar chu group pathuma then chhâwngia (1) Chin/Kachin. (2) Burmese/Proto Burmese (Kâwl leh Hmasang Kawl) (3) Lolo/Mohso an ni.

Zofate chu Tibet-Myanmar thlah Chin/Kachin group an ni. Chhuitu hrang hrangte chhui dân a inang deuh vek a. Chiang zâwka hriat theih nân an unkgkai dân chu a. chunga chhuitu chhui dân angin thlirna siam ila:

(Taingzinthar lumyo mya azi neh pattet zuih Taw-hlanzi council ih amin neh kanzuchhiet p. 36)

(After National Culture, Traditions and Customs 'CHIN' pp 34-39)

Mongolian thlahte chu China ram hmär lama awn China-hovin an rän avangh an tlan dath niin a ring. Hmuh hrang hrangh an kal a; chhim lam panho chuan remingaw leh ruam tam tak patlangin han rei tak hnuah Kawi ramah an lot a ni. Thai-Chinese leh Mon-Khmer ho chu hmär chhak

aṭangin Kâwlramah an lût a. 'Shan-ho chu tûna Shan State leh Kâwlrām hmâr lamah hmun tam tak an luah a ni. Mi ṭhenkhat Thailand leh Cambodia ramah an lût.

Tibet-Myanmar thlah Kawl leh Lolo-te chu Irrawady (Iradadi) lui hnâr aṭangin an lût a. Kâwl-ho chu Kâwlrām lailiah an lût thla zêl a ni. Chîn-ho chu Tibet-ram aṭangin Assam ramah her kualin hmâr thlangah Hukawng phaikuam an pan a. Chindwin lui hnâr aṭangin luipui chhak lam pharah an kal thla zêl a, Chindwin leh Irrawady luipui inkârah awm darhin awmhmun an khuar ta a ni. Chumi hmuna an sũlnu hmuh thehte chu: Sagaing khaw bulah Chinywa (Chin khua) a awm a, chutah chuan Meitei hnahtlâk an la awm nun an sawi. Sagaing khawpui chhûngah Chinsuh (Chin ṭhut-khâwmna hmun) a awm bawk Tin, Monywa aṭang-a hla vak lo — Chindwin pharah tûn hmain fit 13-a sâng lungphun a awm a, chu chu Kâwlhovin 'Chin Phaya' (Chin Pathian) an ti nun an sawi. Tûnah chuan chu lung chu a kehsawm tawh (Dr Vumson, *Zo History* p. 34-35)

Kachinho chu Chin sũlnu zuin Kâwlramah an lût a. Chinho an kal hmasak tawh avângin hmâr lamah an châmông ta a ni. Tibet-Myanmar zingah Kado/Kantu ho chu Kâwlrām lût hmasa ber an ni. Anmahni chuan 'Sik' an intia Proto Burmese an tih kha a ni awm e. Irrawady luipui chhak lamah Kado-ho chak tak an awm avângin Zofate chu thlang lam (Ni tlâkna lam) panin Chindwin lui an kân a. Kale-Kabaw phai chu kum zabi 8 na lai vêl khân an thlang ta a ni an ti (B *Lalithanglana*

M.A. History of Mizos in Burma, p. 28. An huan Dr. Than Tun M.A.; B.L.; Ph. D. (Lond.) Prof. Early Burmese History a belhchhan). Kabaw phaiiah chuan mi an pung zêl a. khaw dang dang dinin an inzâr darh zêl a ni.

(2) **Shinlung:**

Zofate pianna chu Shinlung (Chhinlung) a ni a. chu chu lungpûk kawrawng zau tak chhin nei a ni a. Chu lungpûk afang chuan Zofate hi a chichiin nupa kawp tuak tē tēin an chhuak zung zung a ni tih hi pī pute titi chhawm zêl a ni chāwk ang a, Mizo chanchin ziaktu hmasate'n an târlang zêl a. Lungpûk afaŋga mihring pian tak tak thu awm hek lo; Shinlung an tih chu engnge a nih a, khawiah nge a awm? tih hi an buaipui theuh a ni An chhui dân a inang lo va, sawi dân pakhat chu "Zofate hi China lal Chinlunga thlahte an ni a, chu chu pī pute 'Chinlung chhuak, an lo i, a ni ang" tih hi a ni. Zofate chu China hnam an ni lo va, chu bâkah Chinlung lal hun chu hun hnahnung a ni a, Zofate chu tlângram an thleng daih tawh awm e

Tin, chhui dân pakhat chu: "Awksatlâng (Auk-pataung) ah khawpui an din a, Chintunga a lal avângin chu khua chu 'Chinlung' an ti ta a ni" an ti. Tahan vêla miteh Awksatlângah khua an din a, mi tam tak râm vâlin an kal fo bawk a, râm tin an fang kual vek tawh a; pī pute sūlhnu hmu an awm lo

Herna sawi an awm bawk: 'Luseiho chuan an pianna bul Chinlung pûk nîin an riang a, Mara thawnthu nêh a inang hle,' tih a ni. (Dr. Vumson

Zo History. p. 56) Zofate zingah hnam dangin Shinlung an sawi ve lo a ni âwm e. Hmârho erawh chuan Shinlung an sawi nasa a ni. Chhui dân pakhat leh chu, Hmasâng mihringte pûka an khaw-sak lai thu fiah lo taka an hriat riak ruai an sawi-na nun an ring (*B. Lalthangliana. Mizo. in Burma p. 34*). Sawi dân dang leh chu: "Pi pute hi hnam dangin Chin emaw, Chinlu emaw an tih thin avângin an pianna 'Shinlung'tiin an sawi mai a ni" an ti ve bawk.

Chhui dân dang leh chu: Kâwlrâm Kachin State Bhamo khaw kiangah Seinlung Kaba khua a awm a. Chu khaw daiah khâm ràngpui a awm a, chumi hmuna lo chêng tawh thin nun an ring a, heti hian hla hlui an târlang bawk

1 *I thei maw Chinlung liama mi'n?*
Ar zaiakh chhing nghilh lem ing maw!

2. *Pianna han hril ila Chhak tiang Kawl leh Vaiah,*
Chinlungah thang hmasa ka pu e Lianngaia
(Ex. Jem. Thawnglinga, Mizo chanchin p. 8)

Hla No. 1-na hi "Kan ngaih e lenlung liam a mi'n" tia sawian awm ve bawk Hêng hlate hi tâlgram an kai hnua phuah a ni a, Seinlung Kaba khua hi khawpui hlui a ni lo va, hêng vêlah pi pute lo chên-na hlui a âwmang pawh a awm lo nun hmutute'n an sawi

Tin, chhuitu pakhat chuan, "Zofate chu Khu! (lungpûk)atanga piang an tih hi Zofate Rûn khawm leh Kawlpui ram chhûnga chêng tihna a ni," a ti. (*J Gin Za Tuang, Zomi innkuan laibu p.13*) Rûn-

khâwm leh Kâwlpui ram a tih hi Kalewa leh Kale-
myo ram a sawina a ni.

Hmârbo hla blui chuan tihian a sawi:

1 *Kin sieng ia Sinlung ram hmingthang,
Ka nu ram ka pa ram ngai;
Chawngzil ang kokir thei chang sien,
Ka nu ram ka pa ram ngai*

2 *Ka pa lam tlak a than dang,
Sinlung lam tlak aw a than dang.
Shan khuo ah thapo in vang,
Tuoi chawngin hranlu a tlunna*

(*Rochunga Pudatte, M A; The Education of Hmar
People p 21*)

Hêng hlate hi tlângram kai hnua an phuah nun
a lang Sinlung leh Shan hi hla fing khat chhûngah
a awm. Mi thenkhatin Zofate chu Shan State—ah
Shanho nên lo chêngza tawh nun an ri g a, Yunan
ram Nanchoa lai rama lo chêngzaho an nih ring an
awm bak. Zofate chu Shin State leh Yunan ramah
an chêng lo hrim hrim a, Zofate leh Shanho chên-
khâwmna chu Kabaw phai ni zâwkin a lang.

Shan chanchin zeh tel hlek a ngai ang Shan
chu Thai—Chinese thlah an ni a, anmahni chuan
'Tai' an inti. Chinaram Yunan biala Nancho Shan-
ho chuan AD 832—ah Pyu khawpui Hanlin an ti-
chhia a, an mi mante nên an kîr leh a. AD. 1253 ah
Nanchoa Shan khawpui Tali chu Kublai Khan-a
Mongol sipaiten an tihchhiat avangin Yunanram
chhuahsanin tûnah Shan State—ah an lût a ni an ti.

(*U Kyi, Essentials of Burmese History* p 12) Kublai Khan—a Sipaiten AD 1280-ah Kâwl lalna Pagan khawpui an tihchhiat hnuin an kîr leh a Chumi hnu chuan “Shan unau thum” an tih Tihathu an AD. 1312-ah Pyinzah khawpui; a fapa Saw Yun-an AD 1365-ah Sagaing khawpui, Saw Yuna tupa Minphia-an AD 1365-ah Ava khawpui an din. An thlahte zînga lai Soa Saw Ke (1367—1401) hunah pheî chuan an ropui hle a, Kâwlrâm hmâr lam zawng zawng an thu hnuaiah an dah vek nuan sawi (Dr Kyaw Thet, *Burmese History* p 112).

Lai Soa Saw Ke-a hun lai chuan Kalc bial (Kâwlpui) a do va, a hneh hnuaiah ram awp tûrin a tute chu Sawbua (Reng lai) a thuttîr ta a. Sawbua lai chuan a chipuite hruain Kale—Kabaw phai chu thuneihna sâng tak nêna thut ta a nian ti *Dr. Vum Son, Zo History* p 37). Chutan chuan Zofate chu Shanho nêna an chêngkhâwm a, Sawbua thu hnuaiah an awm ta a ni

Kâwl phaia Shanho sîlnhu chhui theih a ni. Shan tawng khuw hming vuah khaw 10 vâl a awm Khampat, Nim Sawngpuh, Namhanwe etc. leh lui hming Namkate Namphalaung etc a awm baw k. San chuan lui/tui hi ‘Nam’ an ti Chhuitu pakhat chuan, Khampat khuah leh Kalemio leh Tangsa (Tinta) khuate Shan Sawbua in a thut thu a târlang (*Zaruma, Thu Ro Bu* p 14) Vai len lai pawhin Kâwl phii chêngte chu Shan an nih thu Mr Carey & Tuck ziaik The Chin Hills lehkhabu-ah hmuh theih a ni Chung Shan-ho chuan Kâwl sa an phun zo tawh a, Shan-Bama (Shan Kâwl)/Kâwl an inti ta a ni ‘Kaba’ tih pawh hi Manipur-hovin

Shan-Kâwl an tihna a ni an ti. Chuvângin Kabaw phaijah Zofate leh Shan-ho an chêlgkthâwm tih chu rinhlelh rual a ni lo.

Shinlungah bawk lût leh ta ila: Pî leh pute hian China ram chu sawi loh — Chindwin lui chhak lam thu pawh hi an sawi thei lo va. Mizo History chhuituten Chindwin phah lam an chhui hi chu Kâwlrâm History tanchhana ziak an ni a. Chuvângin Shinlung chu ram hla takah an dah dah thîn hi a dik lo a ni. A chung a târlan thu leh hla te thlîrin chik Chiang ta ila. "SHINLUNG" an tih chu — pî leh puten an chhuahsan tâk tiang sâng tak liam Saan-ho nêan an lo chênho tawhna leh an lo thihna hmun KABAW PHAI ni a lang. Kabaw phaijah pawh tukkhuma sam zialho chênna bik nia an ngaih Khampat bial chhûnga awm lungpûk ni lovin, ram hmîng emaw, khaw hmîng emaw a nih a rinawm. Pî leh puten an hriat phâk tâwk tâwk hi pianna bulah sawi an chîng fo va, lungpûk aţanga piang nîn an ingai tlat bawk. Tîangram an kai hnua thu mah: "Lailûn pûka piang, Cimnuai pûka piang, Seipui lungpuia piang" an lo ti mai thîn a ni

(3) Zofate Kâwlphai chên Lai:

Kâwlphai an tih chu, a tîrah Kâwl hnam chênna a ni lo va, tûn hnua an rama chêngte hian Kâwl tawng an hman avângin a ram pawh Kâwlphai hmîng a pu ta ni âwm a ni. Sagaing Division huap, Chin State ramri bula awm a ni. Phaizawl dung sei taka ni a, mêl 150 vêla sei, mêl 10 vêla zau (150x10) a ri. Hmâr lam chu Tamu bial a ni a, 'Kabaw Valley,' tih a ni. Chhim lam chu Kalemyo bial a ni a, 'Kale Valley,' tih a ni.

Zofate chu he phaiah hian kum zabi pariatnaah an thleng niin an sawi. AD. 1000 hnua thleng nia sawi an awm bawk. AD. 1375 thleng an awm niin an ring. Zofate Kâwlrām an luh hnua Kâwlho an lût a, Tagaung khua an din a. AD. 1044-ah Anawratha-an Pagan khua a din a, AD. 1287 thleng a ding. Pagan lal hun chhûng chu Zofate Kâwlphaia awm hun a ni a. Nīmahsela, Pagan lalin Zofate awmna Chindwin thlang lam an awp thu hriatna a awm lo.

Kan pi leh 'pute hian Kâwl phaia an chên lai chanchin sawi tam thei an awm lo va, an hun hnu-hnûng lam chanchin chu an hre riāi ruāi thei chauh a ni. Zofate zingah lal ram din thei khawp awm nī sela, an chanchin leh lal hming hriat theihin a awm ngei ang. Lianngaia hming sawi lang an awm a; Pu Thawnglinga'n Sinlung hlaah a târlang. Chhuitu pakhat chuan, "Rûnkhâwm awm laia hming langsar deuh chu Duhlian thlaha mī Lianngaia a ni," a ti (*Hrangthauva, Mizo chanchin. p.6*) Lianngaia chu Shanho thlen hmaa an lal langsar deuh chu a nī mahna! Phurhhlûma hming sawi lang an awm bawk. Shanho sūlnu tih loh Zofate sūlnu hmuh tûr leh hriat tûr a vâng hle a An sūlnu hriat theih awm chhun chu hêngte hi an nī.

An khawpuī hriat ber pakhat chu Kalemio thlang lama awm Tangsa (Tinta) a nī Shan Siw-bua-in a thut a; a bial chhûngah hian Zofate chu an chêng a, Angteng (Indin) khua pawh an sawi tel ve bawk thîn. Tangsa chu an hriat phâk tâwka khawlian ber, nī pawh chu khua aṭanga lo chhuak nia an ngaih thu leh lal ropuī tak a awm thu hêng Bawivung hlate hian a tilang thei ang

1. *A-hawng suaki Tangsa ni khir lang Kawlrannah,
Kipmen zun ul lang e samal sawm bang len.*
2. *Za zawng zo bang kan a pian a fah hi nang le kei,
Tangsa khua tiang thang seh kan bia zing ririai.*
3. *Ka lung kheng val che an um lo Lai rawnah,
Tangsa Mang, nan runah inñuan rel ning naw.*

'Mâng' awmzia chu: lal hi Kâwlîn 'min' an ti a, Yaw leh Zofate'n 'Mâng' tiin an lam ri a ni Hêng hlate hi tlângram an thlen hnu daiha an phuah a ni a. Tangsa khua leh a chhehvêlah an lo awm tawh avângin he khua hi an ngai ropui a, an hre reng a ni tih hla aţang hian a hriat theih a ni

'Khampat chu Zofate khawpui hui a ni a, ku h ropui tak an siam a. An chhuahsan dawnin Lusei-te chuan Bûng an phun' tiin an sawi thîn. Bûngpui hian ti-ti a ngah hle a, hla pawh a nei bawh.

*Ka phun Bungpui dawi ai ka sânna,
Mi khawih loh sa khawih loh tein;
Thangin lian la khuanuleng hualin
I tang zâr piallei a zâm tikoh;
Seifate'n vangkhua rawn din leh na'ng e.*

Hla thu thlir hian hla upa a ni lo va, a phuah-tu pawh an sawi thei a, 'Ruah tham loh hla' an tih angin an phuahna a la rei lo hle a. Khampat chu Kalemyo leh Tamu inkâr motor kawngah a awm a; Ka'emyo aţangin mîl 50 diwa vêla hlâ a ni. Shan ţawng a nia, "Rangkachak thi" tihna a ni. Kâwlphaiah hian kum zabi 14-naah Shanho an

thleng a, Khampat khua an din a, Sâwbua lalin a
 thut a ni. Lehkhabu ziaaktu pakhat chuan: "Shan
 Sawbua Saw Ni Khan chuan Khampat khawpui a
 siam a; Sawbua Saw Khan Ti chuan Tinta (Tangsa)
 khua a siam. Tin, Sawbua Saw Maing Khan chuan
 tuna Kalemyo-ah khawpui a din a ni" a ti. *Zaruma
 Thu Ro Bu p.14. An hian Kalemyo lal hlui Ina mi
 tûmhna lehkhabu 'Nwepat Rajawin, an tih chu 1973 kum
 a hawh ațanga a hriat a ni).*

Khampat bialah chuan Zofate an awm a, an
 awmna hmun chu Natmiang lui leh Meitei Rûn kam
 vêl-Rajagyu khua leh a chhehvêl hi niin an ring.
 Chu chu Kalemyo leh Tamu inkara₁ awm a ni.
 Ram awptu awmna khawpui chu a bial chhûnga
 mite chuan 'Kan khawpui' tih theuh ngai a ni Tin,
 Bûngpui chu phun a nih leh nih loh hriat a ni lo va
 Pi leh pute chu Bûng phun ching mian ni a, Bûng
 phun thu chu titiah an sa vi thin a ni mahna. Ni-
 ma sela, kum 500 chuang zet a kal liam tawh hnu-
 in hnam dang khuaah Bûngpui ropui tak kan
 hmuh avanga 'Ka pu Vawma tui' tih ang mai a,
 'Ka pu phun' tia sahuaiting vawn tlut mai chu
 kan ti likin a rina vm lo Chhuitu pakhat History
 lama mi thiam pawhin, "Bungpui ber thih tawh a-
 vangin hmâsâng Mizote phun a nih leh nih loh engti
 kawng maha finfiah theih a ni lo," a ti (*B Lal-
 thangliana, Mizo in Burma. p.52*).

Khampat leh Bûngpui titi lêng vêl hi^{Fleng} ram a-
 țanga pêm lûtte'n changêla sawi belang mai ni lovin,
 phai ramah betthlape awm tumin pi pute ram hlui lo
 ni si chu, an sulhnû an hai vêl ațanga thu lo chhuak
 niin a lang. Chuti lo ni sela, chutiang hun chu 1960

bâwr vêl a ni. Kulhbing an sawi pawh hi Zofate tlângram kai hnua Shanho kut chhuak a ni ang.

Tin Zofate zînga hnam hrang hrang bian thawnthu inang tam tak neih a ni a. Thawnthu leh hla chu ro inchhiah theih zêl a ni Entîr nan: Thlânrawkpa khuang chawi, Ngaitei, Chhûrbûra, Tlingi leh Ngama, Zâwlpala leh Tualvungi, Liandova te unau, etc. Hêng hi Kâwlpahia an chênho laia an neih tawh a ni ngei ang. Tlângramah an chhawm a, mahni awmna hnuaia tlâng leh ram âwmang deuh leh inhmeh deuh kha thawnthu awmna hmunah an puh zêl a nih a rinawm. Tlingi leh Ngama chu Pawi leh Paite chuan hlaah an chuantîr tseuh va Liandova te unau thawnthu pheichu Tedim ni (Paite) chuan an sawi ngun hlê a; an hnampui nûn an sawi nghê nghê a ni.

Liandova leh Tuaisiala kan tih hi, Tedim lam chuan Liando leh Thang Ho an ti. Tedim khaw bul, Thuam tlâng atanga mel 6 vêla hla, ni tlâkna lamah Dimpi khua a awm a. Dimpi khaw chhak lam (ni chhuahna)-ah 'Khuai ken' an tih khaw i pui kaina khâmah pûk zau tak, ding chungka kai theihna a awm a, ft. 9 vêla sâng, ft. 12 (hla hnih) vêla zau, hla 30 vêla thui (sei) a ni an ti. Chutah chuan Liandova lûruh tawng khat (Inch 18) vêla sei, inch $\frac{1}{2}$ vêla chhah a awm a, chu chu hausak dâwn kum chuan a hnûm hlurh a, tām dâwn kum chuan a ro hulh thîn an ti.

'Naulak hnam, an tih bovin an enkawl a, 'Sum tawng' biakna an tih sakhaw pakhat angin an nei (*Pastor. Thanzama A.G titi*).

*"Gun tui tungah chawnbân a kath,
Kà thai Tawng aw na pâm lua hì e."*

Hé hla hi Rûn lui an'dainaah Liandovan a nu-
pui Tuaichawngi bânah a kai a, lung nâlah a tawlh-
thlu a, Tuaichawngi tuin a lén a, a pamhmai lutuk
e, tihna a ni. He Rûn lui hi tlangram Rûn ni lovin
Meitei Rûn a nih a rinawm.

*'Ni a chhuak e, ka hmu hmasa ber,
Liandovate kawm charah,
Chawngzawng ek khawn tliktlek'*

tih naupang hla a awm a, Liandovate nêh khaw-
khatah an lo chêng-ho tawh a ni ngei ang.

Kan pi leh 'pute Kâwlphai an chên lai chanchin
kan tarlan theih chhun hi khaikhâwm ta ila: Hla
leh hmâsâng tîti han chhûtin an hun hnahnung lam-
ah chuan chi leh hnam an inthei tawh a, an chên-
puite azirin sam zial dân te a lo hrang ta a; tukkhum
lama sam zial Mâr-ho hi, Khampat bialah, hma
lama sam zial Pâwi ho hi Tangsa bialah an awm ni-
in a suangtuah theih. Tin, beng chung a sam zial an
awm baw' a, Asho-ho an ni a; Kalemyo bial chhim
lama awm an nih a rinawm.

(5) Hnam Hmâng:

Zofate hnam mahi hnam bul sawi lovin hnam
pêngsâwk (chên) an sawi thin a. Zofate zinga hnam
hnam hnam dôi dôi chur: Asho, Lai leh Zo a ni
History chhûtin hmasate chuan Tibeto Burman
thih Chur hnam tih a zing chur a; Zofate a

chin chhuitu thenkhat chuan, an tanchhan lehkhabu-
in 'Chin' tia a ziahna hmunah Zo emaw, Mizo emaw,
Laimi emaw tiin an thlâk mai a. Pianna bul ber
chu 'China ram' tih a ni a, China rama chêng hnam
hming an ziah chhuahnaah Yeo, Jou, Khyang,
Chian, Lais a awm niin titi-ah an sawi thin a. Zo,
Chin, leh Lai tiin duhna lam apiangah pawhfân
theih a ni. Asho pawh Zo lamah pawhfân theih a
ni. Vai a lo lian a, Vai lian chuan 'Chin' arawn ti a,
an thlen hmasakna phai ram miten, tlângrama
chênggho chu 'Chin' an ti a ni tih chu a langchianga
Chin sùlhnu chhui ta ıla.

Chindwin leh Irrawady luipui inkârah Chinywa
(Chin khua) Chin Phaza (Chin Pathian) Chin suh
(Chin thukhâwmna hmun) a awm thu chu Kâwlrâm
luh thu-ah târlan a ni tawh a Kale-Kabaw phaiah
Chin hming a lanna a awm lo

'Chin' tih chu Kâwlin "Thiana," Mahni leh mah-
ni tibnaah, "Tange chhin," "a chhin chhîn" an ti a,
chuta tanga lo kal a ni an ti Hêng hian kawng leh
ro a nei lo va, Kâwl tawnga 'Chhin' lamrikna a-
piang an hai khâwm mai niin a lang. Tin, Kâwl leh-
kha hlui-ah 'Khyang' an tih chu 'Chin' tiin an lam-
ri a ni tia sawian awm bawk Zofate chu êm an phurh
thin avângin Kâwlin 'Chin' an ti tia sawi an awm
nual a, Kâwlin êm chu Chhin' an ti ngoi tak nâ a;
Kâwlphai an awm laiin an chênpuiten êm an phurh
loh chuan anni bikin an phur lo vang. Tlângram
an kai hnu-ah êm an phur a, chuvângin 'êm' an lo
ti ni sela, tlângram an kai hmâa an hnam hming
kan sawi theih si loh chuan belhchian a dâwl lo a ni
~~Êm-chhin-ah hnam hming 'Chin' tihna chu Kâwl~~

lehkhaah hawrawp hmandân (spelling) a hrang a nî.

Zo sùlhnû chhui thung nâ: Chindwin leh Irrawady luipui inkarah Zo hming a lanna chu — chhuitu pakhatin heti hian a zîak. "Tang Chinese lai laia an ram palai (diplomat) Fanchoa zîak, The Maushu lehkhâbua-ah, 'Chindwin lui hi Chinahovin, Mino an ti a, Chindwin phala chêngte chu 'Mino mi' an ti Mino mi chu an ngova an hmai a tung a nî. Mino n i chuan an lalte chu 'Zo' an ti a, nungchang maw leh zahawm tak an ni,' tiin a zîak," a ti (*Drumson, Zo p 34*) Kum zabi 8-na yêla chanchin zîak an nî a, Zo lai chu an changkâng viau siin a lang. Kum zabi 18-na pawha la maw rih Zofate an nî ang em? tia ngaihtuah tûr a awm a nî

Kale — Kabaw phaiah Zo sùlhnû a lanna a awmlo Chhuitu pakhat chuan, "Kâwram lai takah Chinho an lût thla zêl a. Sagaing khaw thlengin an awm darh a Hêng mite hi Kawl hnamah an chang zo tawh a nî. Zoho chu Tuikâng (Chindwin) thlang lamah an lût thla zêl a, Mawlaik Rûnkhawm, leh Kâwlpui ramah an khawsa ta a nî. Mi dangi Chin hming min puttîr a, kan hnam tak chu Zo kan nî zâwk," tiin a zîak. (*J. Qin Za Tuang, Zomi Laibu p. 16*). Heti hian a tatchân a tatchân loh avângin pawmpui a:harsa a nî

Lai pawh - lai lûna chêng an nih avângin 'Lai' an ti a nî an ti. Mi thenkhat chuan lai lûn atanga 'Lai' tih a nî mai lô va, hmasângah Lai a nî daih tawh a nî an ti vê bawh -

'Chinho chuan anmahni chu 'Chin' an inti lo va, Chin tih pawh an duh lo,' tiin lehkhahu thenkhatin an ziaik. Mahniin 'Chin' inti bawk si lo, hmasang chanchin ban chhuin Zo hming lang mumal bawk si lo chu — hnam hming finfiah tûrin thangthar mi thiam chêt a ngai a ni.

Sam zial dân azirin inkoh dân a awm leh a. Tukkhuma sam zial chu, 'Taichêng, Mar' an ti a; 'Duhlian, Paite' tih an awm bawk. Hma lama sam zial chu, 'Hrumtung, Hrum-sâwm,' an ti a, Pawi tih a ni bawk. Hêng hi anmahni inkoh dân a ri lo va, an invuah tawn theuh va, indeusâwnna pawh a ni hek lo

2. KALE KABAW PHAI AN CHHUAHSAN

Zofate'n phai ram ei-in zawn awlsamna hmuna chêng hien lo va, eizawn harsatha tâlgram an pan chhan chu thu khirkhân tak awm vâng a ni. Tlâng-ram an pan chhan chu sawi dân hrang hrang a awm a, sawi dân pakhat chu 'Zofate hi ramvachal deuh vek an ni a, ramsa tamna an pan a ni' an ti. Tlâng-ram aîn phaiyah ramsa a tam zâwk a; tâlgram an kai hnuaah pawh ram vâkin phaiyah an kal fo thün a ni. Chuvângin he sawi dân hi pawmpui chi a ni lo.

Sawi dân dang lehah chuan, 'Shan ramah tât a tla a, hripui a lêng bawk' tih a ni. Sawi dân dang pakhat leh chu: 'Kâwl Siangpahrângan Mîndalay ah kuhl ropui tak a siam a, kuhl hna thawh hautak lutuk tuar zo lovin an kal chhuak' tih a ni. Hêng sawi dân pahih hi dik lo mah se, a inkung-kahna lai a awm ang. Zofate'n Shan thu an sawi.

thìn chu, Kale—Kabaw phaia Shan lal thuhnuaia an awm lai thu an sawina a ni a. Shan ram an tih chu Kabaw phai a ni Mandalay kulh thu-ah chuan, Kâwl History enin a dik thei lo Mandalay chu lal thutchilh khawpui hlui a ni lo va Mandalay hi kha vpui atân dintu leh kulh siamtu chu Mindung lal (1852-1878) a ni a. A thih hnuin a fapa Tibaw lalin a luah a, Tibaw lal chu 1885 kum tâwp lamah British sorkâr sipaun an man a, Kâwl lal (King) hnubnûng ber a ni.

He kulh hi a ropui êm êm a, tânah pawh tha takin a la ding Ku'h chhûnga lal In erawh chu Japan rîl lai khân bomb in a tichhe vek a ni. Kulh an siamna chu kum za chuang âwrh chauh a ni a, a la rei lo hle a ni Hetih hunah chuan Zofate thlang an tla hman tawh

Phairam an kalsanna chhan nia rin chu hetiang hi a ni Shan lal Soa Saw Ke (1368-1401) chuan Ava khuiah lalna khawpui a din thar a. Chûng hun lai chaun Kale phai leh a chhehvêla mi an inngeth lo va Chumi denchenin lal Soa Saw Ke a chuan - a do va, a hneh ta a Chu ram awptu atân a tupa Kyitaungnyo a a dah a Kyitaungnyo a chuan 1374 kumah lal In ropui tak a dia a, kulh bang thuah hnih, kil li nei a siam a, kulh bang kil khat chu mêl chanve aia sei, 1 km (kilometre khat)-a sei a ni a, a zaui lam hlam 15 a ni Chu kulh hlui chu Kale-myô chhim lam mêl hnihah a hnukma hmuh thei-hna la awm an ti. (Dr. Vumson, *Zo History* p. 34).

Kulh bang sak hna thawh tûr hian a ram mite chau phûtluh an ni a, lal khâwnbâwl Shan upahovin

Zofate chu rim takin an chhawr a Thatchhia leh chak lo deuhte chu an kut zungtang tan sak tûr tih thupêk pawh a awm hial nûn an sawi Hna a hau-tak lutuk avângin mahnî hna pawh an thawk hman lo va, an tām a, hri a lêng bawk. Chu lal sual leh nunrâwng tak tuar lo chuan an tlân darh zo ta nûn a rinawm An tlân dân chu Zâna in hnuaia se khung, hlahh neia thawklehkhata an zuangchhuak ang hi a nî awm e; Hmâr hlain hetî hian a sawi —

Khaw Sinlungah

Kawt siel ang kan zuong suok a,

Mî le nel lo tam a e,

Hriemi hrai a.

(Dr Rochunga, Edu. Hmâr p 21)

A hun chu AD 1375 vêl nûn an ring A then chuan hmâr lam an pan a, Manipur leh Assam ram thlengin an kal a. A then chuan chhim lam an pan a, Yaw phaiyah an kal a, Asho-ho chuan ram laili phazâwl an pan a, Arakan tlâng thlenga kal an awm bawk A then te chu Padawng tlâng aţangin Mindat, Kanpetlet leh Paletwa tlâng ramah an kai ta a nî.

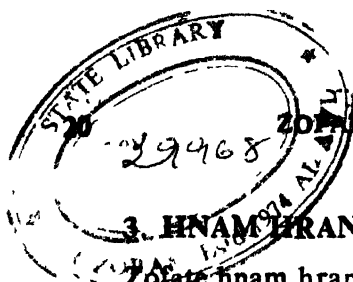
Mî thenkhat chuan a hlâwm deuh zêlin khaw-thlang lam an pan a, Mîmzâwl hmun hi phaiţanga an inchhawp hmasakna nûn an sawi thin. Thâng-tlâng an pan a, Thâng pangah hian rei tâwk tak an awm âwm e. Thângtlâng an kân hmun Paicho chuan Saizâng khaw hnuaia Chimnuai an pan a, "Chimnuai chhuak" an inti ta a nî.

Pawî leh Mar (Seifa) chuan Thângtlâng an kân

hnuin Lochawm leh Hmunli an thleng a, Lâti pan tâwk an awm bawk Mi thenkhat an châmbâng a, mîpuî tam zâwk chuan Rûn lui an kân a, Lailûnah awmhmun khuarin 'Lailûn chhûak' an intih phah a Lailûn chu Falam aţanga hmâr lam mêl nga vêla awm, Sûnthla khaw bul muaî pâwng a nî Lailûnah chuan pûk thûk tak a awm a, hnam mâwl lai chuan chu pûk aţanga piang nia insawî pawh an awm nghe nghe a nî. A then Lailûn vêlahan châmbâng a, mî tam zâwk chuan tûna Khawrua khaw chung—a Zotlâng an pan Chuta ţangin an kal thla zêl a, Halkha bial, Thlântlâng bial leh Matupî bialah an awm dar ta a nî

Seifate chu Rûn an kân hnuin Lailûn thlen hma lawka tûna Falam khaw kiangah khian hmun an khuar a, chu khuaah chuan Sûmpuia a lalavângin an khaw hmun chu 'Sûmpuî hmun, an tih hlen phah ta a nî

Zofaten Rûn an kân hun chu AD 1440 vêl nûn a rinawm. Tlângram an thlen hnu chuan a chi a chiin an inthen a, khua an din zêl a, inkalpawhna a harsat avângin tawng leh nunphung leh kawsak dân a lo dang chho zêl a Hlate nein chi tin hnam tinin an chanchin an chhuiin sawî tûr an hre tam sâwt hle a nî

ZOLOTE CHANCHIN

3. HNAM HRANG HRANG CHANCHIN

Zolote hnam hrang hrangin an inthlah dân an chhui theuh va, lehkha zia k a awm loh avângin chhui thui a harin chhui dika harsa hle mai Hnam leh chi tam taka inthen a nih avângi i chhui kim s'n a ni lo va; hriat lâr deuh deuh a then chauh târlan a ni.

(I) Lusei:

Dr. Vum Son; Zo History phêk 57-ah, "Naw-songa fa Songthu leh Ngaitê an ni a; Songthu chu Pate thlahtu, Ngaitê chu Lusei ho thlahtu a ni" a ti Ngaitêa fa Thlana thlah chhâ vng Hua!—ngo thle gin thirnaah a tar'ang 'Thlapa'n Luseia a hring' tun an sawi thîn a, mitthirâwp lamnaah Thlapa lim chu mîlun dang aia sâng leh hian zâwkin hlâng lai takah an duntîr thîn. Hei hian Thlapa a awm ngei a ni tih chu a tîlâng chiang hle a ni 'Thlapa'n Duhlana, Duhlana Luseia a hring' tia sawi a awm bawk

Lusei chu kan pi leh pute Kâwlphei chên laia awm tawh a ni ngeimaia, sawi dân dang danga awm Kâwlphei lo pêmho an kir leh a, kir lova cham bângte chu Kâwlin 'Lusaing' an ti tih a awm a, 'Kuki atângin Kukai, Lukai, Lulai, tun lam rîk dân a lo hrang ta a ni' tih a awm bawk Hei lo pawh sawi dân dang tam tak a awm. Hêng chhui dân hian belhchua a an dân lo êm êm a ni. Tin, Shanho chuan fapa upa ber chu 'Lusaing' an ti a, Kabaw phaa Shanho nêan an chên-zaho lain Shan tawng lain, 'Lusaing' tia hming an sak chu a pu hlen a, chu mî thlahte chuan 'Lusei' an in ti ta a ni ang tia sawi an awm bawk.

A chung a chhui dânte hi lo dik ta lo mah se, Seifate thlahtu Luseia a awm ngei a ni tih chu a ni-awm a Luseia fa Lim'hà, Tochhiwnga Thangputa ti an awm a, Luseia fa Lamlira leh Sunhauva an ni tia sawian awm baw. Lusei hnam pêngte chu Mizo chanchin ziaktu hmasa ber Rev Liangkhaia lehkhahu chhut 4-na phêk 9-naa a ziah angin lo tai-lang ila.

1 Chawngte. Tuichhung, Lungtê, Pâmtê, Mu-chhipchhuak

2 Chhangte Darchhûn, Pâmtê, Vawngghâk, Kâwlchi, Nghakchi, Lungte, Chawnglûn, Lumthang, Tumpha

3. Chhakchhuak:

(a) **Hualngo.** Bochung, Cherpût Chalthleng, Khûpno

(b) **Hualhang:** Chalbuk, Chumkhal, Taihtung Chertluang, Khupno, Fangte.

(c) **Hualhnam,** Muansuan, Lamtun Mîsum

(d) **Lûnkhuâ:** Lallûn Sialchhûng, Ngâlchhûng Chalhchung, Ngalsi, Barchi, Plûngchi,

Chhakchhuak chu Mauva (Lianmauva) thlahte an ni. Tîn, Lûnkhuâ tih awm zia chu, Neihhrimâ fa. Lallûnan khuâ a dîn a, Khirhîê a thlante'n an pan' baw. Lûna khuâ an tih chu a hnuah 'Lûnkhuâ' an ti a; khaw hming chu hnam hming th an pu hlen ta a ni. Seipui thlâng mel 6 vcla hia th Lûnkhuâ a la awm.

4. **Chuaungo:** Vânpuia brin, Chumthlûk, Dârkim, Zâwngpâm, Hmunpêl, Thlehngghêl, Laller, Auhmun.

5. **Chuahâng:** Lathang, Chhûrgpui, Chawn-chhâwn, Chawnchirh, Khuanglawi, Vaichuau.

6. **Haubnâr:** Hauthûl, Haubul, Tuuthang, Sênlai.

7. **Hrahsêl:** Sêlpui, Sawntlung, Sumkhal, Saza.

8. **Pachuau:** Lianthung, Lianghawr, Lalbâwma thlah, Cherlal, Chhâwnthliak, Dârchuau, Vârchuau.

9. **Thangur:** Zadeng, Thangluah, Palian, Thangur, Rivung, Rokhûm Anni hi Zahmuaka thlahte an nî a, Thangura hi langsâr ber a nih avângin he hming hi an pu a nî Tl lang lamah chuan Thangura thlahte chu Thangur inti tawh lovin — Sâilo, Chênkual, Chawnglul tin an sawi hrang ta a i i

10. **Tochhawng:** Topui, Chhakawm, Tobul, Chemhler, Muchhîpchhuak

11. **Vânchhawng:** Vânlông, Sumkhûm, Chemhler, Chengrel, Kaithûm

Hnamtê chu Lusei thlah zing amî a nî a, an unaute biak angin Muchhîp an biak duh loh avângin Lusei zingah an telh ta lo a nî an i. Thlang lâk hnuah a then chuan Lusei rai an be leh nî âwm a nî

Seipui Khur Luah Thu: Seifate chuan Rûn an kân hnuah Sûmpui khuah an awm thu târlan a nî tawh a. A D 1445-50 vêlah Seipui khur an luah a, an thlen hma hian Kiangtêho Bualmunah; Chawng-thuh, tûna Chaw, thu khuah 'eh Sânzâwl leh Bochungah; Râltêho Sâihmunah an lo awm tawh a nî. Seipui khur an luah thu chu — heti hian upain an sawi ngun kle thîn a nî;

Sûmpui khuah Mâuva (Lianmauva) chu a lo

tlangvâl tawh a. Tûk khat chu feipui kengin lo a kan a, sanghalin an bâl a lo tlân a, sanghal hnu chu a chhui zêl a, tuna Sûnthla ramah bu a lo chhep a. Sanghal bu chu a chhun a, a hliam ta a A sa hliam chu a ûm zel a, khuain a thim hnan ta a ni. A hawi vêla hla vak lovah mei êng de thliah thliah a hmu a, a pan ta a; Khiangteho thlawhhma thlâm-a ram riakho an lo ni hlawm a, an hnênah chuan a riak ve ta a A tûk khua a lo var chuan a'n hawi vêl a, khaw hmun atân tha a tihle a; an awmna Rûn kam chhengchhe tak a chuan thlawhhma lâk tûr tha a tam si a A hawn hnu chuan a unaute a sâwm a, an pan ta a ni Zâwl rai tha takah chuan khua a din a, Mauva pa Seipua a lai a. "Seipua khua" an ti thin a, a hnuah 'Seipui khua' an ti hlen ta a ni Mauva chuan Seipui khuaa Khiangte nuthlawi nupuih a nei ta a ni an ti

Chhakchhuak:

Seifatezingah Chhakchhuak chu Seipui khur luah atangin thlang tlâk thlengin kum 300 chhîng vêl an ropui a Thlang tlâk hnuah Thangûr chu lai tlâwm hun thleingin an ropui a. Chuvângin he mite hnam hnih chanchin hi upain an sawi ngun-in an chhui tam thei ber a ni.

Chhakchhuak chu thlahtu hming a ni lo va, an unau thlang tla hmasaten "Chhak lamho" tûn hming an putîr a, thlang an tlâk ve hnuah "Chhak-chhuak" an ti ta a; Tiau thlanga chher thar a ni.

Luseian Lamlira, Lamliran Sumpuia, Sumpuiian Seipua, Seipuiian Lianmauva a hring an ti Mauva fa Tlâtêa leh Khirhtêa; Tlâtêa fa Hualthana leh Neih-hrima an ni, Khirhtêa fa Ngalsia, Baichia, Phungchue

an ni. Hualthana fa Hualngova, Hualhânga, leh Hualhnama an ni Neihhrima fa Lallûna, Sialchhûnga, Chalchhûnga, Ngachhûnga an ni. Hualngova leh Hualhânga fate chu Lusei thlah Chhakchhuak chhui-naah târlan a ni tawh a Hualhnam chu sa inhleh loh avângin Rûn ralah an kaia Pate kârah an khawsa ta a ni an ti. (Mizo ram chhim lam, Bangladesh bul vêla Phualhnam intite chu Lusei hnahthlâk bawkan ni a, Hualhnam lam rik dân dîk lo a ni mai thei).

Tlâtê' lung Seipui vêng lu lamah a awm a, lung chungah chuan a râl thah lem te, a sa kah lemte leh se lu lemte an zlak tlar dul mai a ni Hualthana leh Neihhrima chu Seifate sakhua chherchhuaktu an ni. Hualngova chu lal langsâr tak a ni a; a thlahte'n hnam hmingah an pu nghe nghe a ni. Lûnkhua leh Lûnkhaw lu Thlangkhuaah leh Khawkawkah an lal bawk. Hêng hî lal hmasa deuhte an ni. (Lal hnahnûng chu târlan leh a ni ang).

Thangûr:

Seipui khuaa pasalthaho rammuin an kal chhuak a. Rûn kamah mipa tleirâwl amah chauhvah awm an hmu a. An ban zawh chuan chuan - a pa nên inhmuah thiam loh vângah rawl bo nûn an hrii a, an hruai bâwng ta a ni. An lal inah an thlen a, lal chuan tha takin a enkawl a; a fapaah a siam a. Chu tlangvâl hming chu Ngâlîna (Râlîna) a ni. A pa hming chu Sihsinga Thautê (Sihzâng) hnam a ni. A pa Seipui lal chuan hming hran a si ve a, sal man ang majin mipuîn an hmuah avângin, 'Zahmuaka' a sa ta a ni. Chu chu A. D. 1600 vêl a ni âw n e Chutih laje. Seipui lal chu Hualthana (Chhakchhuak) nîm upain an sawi. Mî thênkhât chuan Ngâlîna chu in-

donaa man niin an sawi thín a, Lusa leh Thaute (Sihzâng) an indo ngai lo ya; Sihzâng upa pawhin indo thu sawi tûr an hre lo

Zahmuaka chu a pa (Seipui lai)—in tawng hmun khat hmang Hmâr hnahthlâk Lawitlâng mi Lawi—lêri chu nupuih a neih sak a Lawitlângho awmna chu Seipui thlang mel 8 vêla hla, Lêntlâng thlang lawkah a nî a, tûnah pawh 'Lawitlâng khua' tûn khua a la awm Zahmuaka chu a indang ve ta a, a fate chu Zadênga, Thangluaha, Paliana, Thangûra, Rivunga leh Rokhûma te an nî Zahmuaka chu mi fel leh rinawm tak a nî a, Seipui kulh dai vengtu-ah an hmanga, lo lam hna a thawh hman loh avâng-in, an khuate'n buh an khawn sak thîn.

Zahmuaka thlahte lai tanna chu Tlângkhua a nî a, tûna Khiangrâwn leh Ngaltui khaw inkârah a awm. Seipui thlang (nî tlâkna lam) mel 7 vêlah a awm a, tûnah 'Tlânghmun' an ti. Tlângkhuaah chuan Hnamteho an awm a, an lai Sanpiala thih hnuah lai rinawm tlâk tûr an neih loh avângin, Seipui khuaa Chhakchhuak lai hnênah an râwn a Ani chuan: "Zahmuaka fate hi an paruî a, an rinawm bawka, va lai rawh se," tûn a kallîr a, Tlângkhuaah chuan Zadênga a lai ta a nî Chu chu AD 1650-60 vêla nî ang Tlângkhua atangin Palianan Khiangrawnah, Rokhûman Khawruah khua an din. Chu khaw pahni chu inhnaih tak an nî Tlângkhaw thlang lawk — Fa lam atanga Rih kalna kawng mel 27-na Khuanglung (or) Rawsih Bangla kiangah a awm a; Tûnah Khuanglung chu khua a la awm a, Khawrua khaw hmun hui chu changdâwl lo (terrace) siam nân an hmang.

Tlângkhua leh a chheh vêla an lal hnu pawhin Zahmuaka fate chuan Seipui khuaa an hna ngai ang bawkin kulh an vêng a; kulh vên man an dawng thîn Chu chu lal manah a chang ta a, thlang tlâk hnuah lalin fathang an ei hlen ta a nî. Zahmuaka thlahte an pun zêl hnu chuan Chhakchhuak zingah tel tawh lovin, hnam khatah an intêl khâwm a, "Thangur" tîin Lusei zingah hnam pakhat a pung ta a nî

(2) Chawngthu Chawngthuho chu Rûn leh Lêntlâng inkâr, tûna Chawngthu khua leh Sânzâwl leh Pângzawl (tûna Bochung)-ah an awm a Sânzâwl chu tûna Khawp'ual leh Bochung khaw inkârah an awm; tûnah chuan 'Chiakzawl' an tî Chawngthuho chu Duhlian hnam zinga mi an nî. Duhlianho sakhaw hmun khata an awm lai chuan an puithiam chu Chawngthu mi an nî thîn.

Chawngthu zinga langsâr ber chu Lêrsia a nî. Sânzâwl khuaah a lal a, a haisên hle a — siul pawh tam tak a nei. A sialte chu vâna arsi zât an tî hial a nî. Seifaten sabuan hlaa an hman hlen tâk mual lâm hla hi Lêrsia atanga lo chhuak a nî a, 'Lersia' hla an tî bawh. An khaw thenawm Saihmun khuaa Râltheo an rûn thîn a nî ang, sabuan hla atangin a lang Sabuan hla chu sakhaw thu, Zân khuangchawi thu-ah târlan a nî.

(3) Râltheo Râltheo hmunpu ber chu Saihmun a nî. A kiang vêlah a chî chûn an awm hrang bawh. Suai tlâng hnuai awm an nih avângin 'Suaihnuai khua' an tî thîn a. Suai chu khaw hmun a nî lo va, Saihmun khaw lu tlâng a nî a: Râltheovin khawtlâng sakhaw atân an bia.

Ralte chu 'Kâwlnî, Siakêng, Khêltê, Lelchhun' tîin hnam siper paliah an inthen a Kâwlpai atangin Thânglângah, Thânghêmah, Dînpuih, Dîmlovah, Rûnah, Sukluah, chuta tangin Saimun an pan ta nîin a rinawm. Nau thawina chi khat 'Luilam' an tih thiam hlaah a chung a hmun leh khuate hîa irdawt thlahin an chham thin. He luilam thawina hî Seifaten Ralte hnên atangin an lachhuak a nî an tî.

Ralte zînga an lal hming kan hriatte chu Siakêng zîngah Harzânga leh Chawngtuala an nî. Khêltê zîngah Lûtmânga, Kâwlnî zîngah Chalbâwka te an nî. Lûtmânga chu Lêrsia hlain 'Lutmuala' a tih nêen thuhmun a nih a rinawm.

Kâwlnî leh Siakêng chu sachhih inpêk duh loh thu-ah an buai a, buaina a so sâng zêl a, indo an rawt ta a nî. An pasaltha ve ve inbei tûrin an rawt thlu a Siakêng pasaltha chu Suangsapua (Sasapua) a nî a, Kâwlnî pasaltha Dârbunga a nî. Dârbunga chuan Suangsapua a hneh a, a that ta a. Kâwlnîin hnehna an chang a, Siakêng an tlâwm ta a nî. Siakêngcho chu in an tlâwmla hle a, Kâwlnî do leh an tum a; an pasaltha chhuantawlawl a thih tawh avângin hneh theih an inring lo va, Thlân-râwn lal Chawnglula (Pawî) chu tanpui tu atân an sâwm a. Chawnglula leh a mite chuan Saimun khuah Kâwlnîho rûn tûrin an thawk a, Kâwlnîho chuan an lo hriat lâwk avângin an lo châng a; Thlân-râwnho chu an that nghek mai a, Chawnglula pawh an mian a, meipêk silai pakhat an lak sak baw. Chawnglula chu kawî bunin kum rei tak a tâng a, phâng (behâng) kum, kum thum a hmu an tî thî-

Kum kua chhông a tâng tihna a ni ang. Kâwlniho chuan bla an phuah a:

1. *Pawihô cha cha hawng thawk e, Kâwlni rûn;*
Ka suaipui leh ka Langmual a nuam o ve
2. *Ka Suaipui leh ka Langmual a nuam o ve.*
Hnahsing hnuaiah sakruang pal sing ang ka tian.
3. *Hnahsing hnuaiah sakruang pal sing ang ka tian,*
An thlung lu leh Kawrsilai tui ang kan luk

Hla thu chu: 'Kâwl nî rûn tûrin Pawihô an lo thawk a, kan biak Suaipui leh Langmualin an lo âwih ta lo a nî. An ruang chu pal thing angin thing hnuaiah kan tiangkham a, an lu leh silai kan lâk sak' tihna a nî. Siakeng lai Chawngtuala runthlak tihzâwng tûrin hla an phuah leh a:

'Hawn ngai ve hawn ngai ve aw, Chawngtual pa'n,
Chawnglul chawnbânah ka kaih, hawn ngai ve aw,

Thlân râwnho chuan Chawnglula tian tûrin thi leh dâr an keng a; Kâwlniho chuan tian an lo phal lo va. An tian theih loh tûrin tlanna atân: Chaite ngho chhuak pakhat, Liangêr (ainâwn) sût-pui-ban tiat pakhat, Sairem hlam thuma sei pakhat a tian tûrin an lo ngiat a. Liangêr leh saihrem chu an hmu thei a, chaite ngochhuak chuan hmu theih loh ayângin, an tian thei ta lo a nî. Nî khat chû Chawnglula sal Hrangtovan a pu a han kan a. Chumina chuan Kâwlni lai chhôngkua chu chawng zu chhîmin an kal to vek a. An aym loh lai den chhen-in Hrangtovan a pu a paw chhuak a, dajah kawl chu

a chék chhe ta a ni. Chawnglula chu a kawl bunna a rei tawh lutuk avângin a kal hiet thei lo va, Hualngo khua Chawngtui an pan ta a ni. Heth lai hian Hriangngai (Helei)-ah Chawngmura (Lalvungpa) a lai a, Chawngtui ah a fapa Mângpûma a lai Chawngtui chu tûnah khua a ding tawh lo va, Hriangngai leh Suangphei inkârah a awm

Chawnglula chu a dam deuh hnuin Hriangngai leh Chawngtui tlangvâlin an thlah a; ram palaiêngah kawng an zawng chawp a, 'Lênsâwm' an tih Lêntlang tui awmnaah an riak a, chu tui chu tûn thlengin 'Chawngtui tui' an vuah hien ta a ni Chawnglula chu a lâwm êm êm a, a thlahtu zînga an hotu Mângpûma fapa Chawngbura chu Mângkhêngah vêng a pe a, a thlahte tûn thlengin an awm hien nghe nghe a ni an ti

Chawnglula an lo tanpu avângin Kâwlniho chu Hualngo chungah an lawm lo va, an inhuu thiam lo sawt hie a. Siakêngin Hualngo an sâwm a, Kâwlni an rawk ta a ni Kâwlnihovin Chawngtuala dârbu an lo lak sak tawh chu an la chh riak a, Hualngovin an nei ta a, 'Chawngtui dârbu' tîm hming an vuah h'ien. He dârbu hi S.îpui jal hnênah a la a vm. Dârlanpuia fanu Sampuina pasal Zahuata hnên a chhawm a ni. Dârlanpuia chu Chawngtui lai Mângpûma fa a ni.

Chawnglula chuan phuba la tûrin a hote nêh Kâwlni an rûn leh a. Kâwlni chuan an hneh tawh hnu a nih avângin an Nuthûr zuam a. "Ku'h chhûngah lût tam-hrih rawh se, thah tûr kan in-chaw lo palh ang e," tîm an zuah reng lâwk a. Pawi-

ho chu kulh chhûngah an lût t̃euh mai a; hriamhreĩ
 tha an lo nei tawh bawk a. An inbeih meuh chuan
 Pawihovin an that ta t̃euh mai a. Kâwlnĩ pasaltha
 pawh an hiam a, Kâwlnĩ an tlâwm ta a nĩ

Chutichuan, Kâwlnih o chuan Saihmun an tlân-
 san a, Khawzimah khua an va dìn ta a. Râl̃te dang
 pawh Lēnchau (Inbûk)-ah an insawn bawk. Khaw-
 zima an awm hnuin an ropui leh hie a nĩ. Chawh-
 te khua an rawk a, dârbu an lāk sak. Tin, hnam
 dang kuta dârbu hm̃ng thang — Siallâm dâr, Sêl-
 buang dâr, Tuaichawng leh Liando dâr chenin
 Khawzim Râl̃te kutah a lût nūn an sawi. Hēng
 dârbu hi indo hneh avānga lāk nĩ lovin, sum leh
 paia an lei nūn an sawi. An lausain, chawnlām leh
 sa leh ralah pawh an tha a; hla pawh an phuah t̃euh
 a nĩ. An lai chu Zuathāwnga a nĩ a, 'Luathāwnga'
 ti an awm bawk. An hla thenkhatte chu:

1. *Ka hlau o, ka hlau o ve, ka hlau ngai o,
 Chawte dai sung lût ta hnu ka hlau ngai o.*
2. *Zim khawpui pheh banga pha Van lai enruai,
 A lai taka zua thawng aw, mual bang t̃ungnung,*
3. *Lutah limngah nawh ni'n e, Zim khawpui laiah,
 Hnampui than nân zuksialin ai han zawng hen!*
4. *Hmâr tlàng âr ang that leng e, Zim khaw-laiah;
 Dinnu puan bang kaw̃ leng e, tual len bang ná.*

Hla No. 2—na hi T̃ĩu luia sangha rua an vuk-
 naah sauk tlaw (sa seh) an chhah a, an lalin a
 phuah a nian ti.

Râltho thlang tlâk hun chu AD. 1770-80 vêl a ni ang. Khawzim khuaa-an awm lai hian Hualngo lal Lalvunga chu, Khawzim atanga hla vak lo — Fâr zâwlah ropui takin a lal a Lalvunga an huphurh avângin Râltho chuan Champhaia Lawitlâng Hrángchalho rûn darhin Tiau râi an kai a ni An hla phuah chû:

*1 Ka hang sat ka hang sat a, Champhaia lang,
Cherithlang chut le Laimi thah tual lenpui leng*

*2 Zimkhaw kamkei phat luh i ka ngai o,
Leido thlunglu âwsingah kâwlngo leng bang*

Champhaia an thlen hnua an hla phuah chu.

*3. Kiautui kuam le Inbûkin mang ni nei o,
Phung in sawt dil del tang e; kutehna ding.*

Champhaia an awm hnua Zopui khuaa awm Lallula (Sai'o) chuan Tiau chhak Lênhauva Râltho a rûn darh zo va. Lallula leh Zadênggho tang-rualin Champhaia Râltho an bei leh a, a chung a sawi tâk darbut leh thil tha dang chu Lallula kutah a thlang leh vek niin an sawi

Tiau chhaka Râltho lal hnahnung ber chu Sing-kiauva a ni. Dârkhai khuah a lala; an khuah In 20 an tlin loh chuan a lala ban tûrin Sorkârin thu a pe a, In 20 an tlin theih tâk loh avângin Falam D.C., Lt. Col Burne-an ni 10.1.1909-ah lal banna thu a pe. A khuah chuan Chawngthangvunga (Hualngo) lal zui ta a ni

(4) Ngênte

Ngênte khawpui chu Chawnghawih a ni a, Sial-lâma awm an awm baw. Chawnghawih a an khaw hmun hlui chu phûl zau takin a la awm a, tûnah 'Hmunpui' an ti. An sùl hru hmuh theiha la awm chu an lungphun a ni ber a, an khaw chhuah lam leh tlak lam tlângah tam tak a awm. Chhuah lam tlâng phe chu 'Ngêntê lung tlâng' tiin hming an vuah nghe nghe a ni. An lungah chuan milem an zia k a, mipain tukkhun lamah sam an zial. Pasal-tha lung ni áwm chu feipui hawlin vaibèl an zûktîr a; sùmkû (vakûlchang) tawnin a tajah kingkawt an vawntîr baw. Mihring lem tê tak tê tê leh ramsa lemte an zia k tel baw k a. 'Hmeichhe lem an zia h tel chu an nula ngaih a ni a, mipa lem zia h erawh chu an râi thah lem a ni," an ti.

Ngênte zingah langsâr tak tak an awm a, an lal hmasa ber chu Chawngchawna a ni. "Lalmânga nu hlawh rawih" tih hi an la sawi fo thîn baw. Tin, hla phuah thiam Pi Hmuaki leh Dârthiangi hming a lâi hle. Chawngchawna fa chu Chhun-rûma a ni. Lalmânga nau Ngaiha a ni a, Chhun-rûma fa nge a nau zâw k nge a nih hriat chianna a awm lo. Ngaiha hi a pa Inpui luahtu a ni a, vêng lai, zâw lem takah a awm. Lalmânga In erawh chu vêng lu lama awm a ni.

Lalmânga nu hian ni rei lai takin hlawh a ruai thîn a. Lalín an lal mánah an khuate hên atangin ni thâ an dawng thîn a, lo hna an thawhtîr thîn a ni. An feh khâwm ni chu "Hlawh rawih ni" an ti a; lâwm ruai nêu u lalmânga a inang lo. Lalmânga nu hian a hlawh rawih ni chu an erawh erawh.

puar a, chhônah tui a in a in mai a, a puar hle thin a, "Mî chhia hian tuisik hî chaw atân in va ring mai lo ve" a tî fo thin an tî An hma bunna zâwnah fangra thianga a vawrh darh a, "Mahni hma zâwna mî theuh in thlen hunah in ei zêl ang." a tî a, fangra ei tam duh avângin an tang nasa thin an tî bawk Lalmânga nu hian nî rei lai tak deachhenin hlawh a ruai tih a nî fo va Buhtun ching an nî a, May chawhnulam atanga June chawhma lam thleng chu 'Belhtuk' an tih buhtun thlawh tûl buai lai tak, chaw lu chhan hun a nî a, tûl buai lai tak a den-chen a nî zâwk ang Lalmânga nu hlawh rawihna lo chu tûna Chawnghawih khua atanga chhim chhak Mèi k'iat vêla hla, ram zâwl a nî a, "Lalmânga nu lo zâwl" an tî thin a, tûnah chuan 'Lalmâng zâwl' an tî Kum rei fe mai a zâwnin chul an ring thin a nî

Tin, Ngaiha In bulah tuikhûr lûn ber a awm a Ngaiha hian tuikhur leh a In chu a hung kulh tlat a; a In chhînga'n tui chawî tûr apiang an luh a ngai thin a nî Tui chawî tûra a Ina lût hmeichhia tupawh a îzâwng apiang a lo mutpui zêl thin a, lai a nih avângin tuma'n an tî ngam bawk si lo Lalmânga nu (Ngaiha nu hmasa) chenin a lo mutpui tâk avângin Lalmânga thinur chuan Ngaiha kal bo hlânin a In a lo thvah sak a, a hungna a tichhe vek bawk. Ngaiha khualzin lo hâwng chuan a u Lalmânga a han rûn a, kawngka a lo khâr avângin a lût thei lo va; bang vathang (kawngka chung bangâwng bika tah)-ah lâwnliam tumin a van chho va Lalmânga'n thal kibârin a lo perh a, a tlathla ta a; chu thal chuan amah leh amah a invit hlum ta

a ni. Chu tui khur chu tui thlengin 'Ngaiha tui' an la ti a ni.

An khaw mawngah lungpui lian tak mai a awm a, râl an lo kal chuan lung chu a au va; an iuring thin a ni an ti Chu lungpui chu tui a deng a, hmunhniha a phel a; chutih hnuah chuan Ngêntel o chu ralin an hneh thei ta a ni an ti Chu lungpui chu tui thlengin 'Lung au' an ti.

An ramah chikhur a awm a, an teng thin Tum khat chu zânah Chikhur chu a lo eng pup mai a, "Mihring min pe r'u," tui awrâ an hria a, chitengho chu hlauva an tlan hâwag ta vek a. Chu mi hnu chuan chichu teng ngam tawh lovin a khurah se kian khêng bûr ta a ni an ti.

Ngêntehovin Kiangteho an rûn a Kiangteho awmna chu tui Bualmin khuaah a ni Chawngthu khua leh Khawpui inkâra tlang p wh Kiangte tlang an ti Ngêntehov chu Chhuanma'n a ho va, Kiangte lai chu Khawm nga a ni. An ti beih lain Chhunrûn an, "Chawngchawna sakaw ke na" tui a inhrosa vêl a, 'Chawngchawna pasaltha huaisen ka ni' a tihna a ni a. Kiangteho chuan ke nâ tak tak emaw tui an zuam hle a, an va nawr ta a Chhunrûma chuan a lo thut ta zêl a, Kiangteho an tlan-ehhe ta a ni. Ngêntehov râl hneh chuan Seipua, Seifahov an han cho deuh va, chapo takin beti hian bla an phuah a:

*1. Ngente ke nâ Ngente Chawngtuak a,
Khawmanga te kan chhih chung lo maw!*

2 *Khawmanga te kan chhih in chhungah,
Seivawn zathumin mi el lo'u'*

Tum khat chu Ngênteho rammu hlawnchham hâwng lamin Lîmkâwnah Thangchungi (Hualngo) an that a. He mi thu leh thu dang dang avângin Hualngovin Ngênte an rawk a. Ngênteho zingah tan-rualna a awm thei lo va, Ngaiha nun sual bâwi vâng a ni ang — Chawnghawih khawpui an chhuahsan a, Hualngohovin an luah sak ta a ni. A then chuan Hualngo an bêl a, a thenin Zongte leh Selawna Zadêng leh Thangluahho an pan. Mipui tam zâwk chuan tûna Ngênte khuaah khua an di leh ta a ni. Ngênte khuaa an awm hnu hian an khaw hlui a an vânglai an ngai êm êm a, heii hian hla an phuah

*“Kan Chawnghawih khua khaw nun nuama kha,
Ni tina bel liana zu kan hun*

Ngênte khuaa an awm lain Khawzimah Râltheo huphurh tham tak an awm a, rûn hlauvin khua an tlânsin leh a, Bapui tlâng atangin thlang an tla ta a ni. (*Pi Hmuaki chanchinah kan sawi leh ang*)

(5) *Tlaisûn*

Tlaisûn chu rûn thlangah an awm a, khaw tam an ni lo. Rûn chhakah khaw tlêm tê an awm bawk. An late chu Hlawncheu hnam a ni a, Lâitûn chhuak-ho an ni. An khawpui chu Fahlam, tûna Tlaisûn a ni a; tûnah Falam khua leh Rûn inkârah a awm. In 500 lai an ni a, Mual (vêng) parukah an inthen a, mual tinah awptu lai an nei theuh a ni. Mual biakna pawh an nei hfang theuh va, an vêng hming

chu: Butu, Laiko, Fangpho, Hliap, Khawsat leh Khawthar a ni. Hei hi a ni 'Fahlam mualruk' an tih fo thin chu!

Tlaisunho chuan 'tanrual hi chakna a ni' tih chu an thu vawn a ni a, tanrual an thiam a, hnam dangin an huphurh a, an thuhnuaiih an lût zêl a ni. An thu hnuaia lût duh lo chu, hnam dang an fuih a, an rûntir thin a. Chuuchuan, an thu hnuaiaih an seng lût thei zêl a ni

Tlaisûn khawpui leh ram pum awptu atân council member panga an thlang a, hunbi (term) nei ni lovin an thih thleng an thawk a ni âwm e He council hi Sorkâr kipui (central government) a ni Hming langsâr hmasa chu Hawi Hluana leh Hniar Vunga an ni. Vai len hmâ deuhva sorkâr laipui rorêltute chu: (1) Chawn Bika (2) Kha Liana (3) Mang Hlura (4) Chawng Khara (5) Bawi Hmunga te an ni a, an hotu ber chu Chawn Bika a ni Fahlam sorkâr chuan tûna Falam biil pum pui hi a awp vek a; Tedim bial thenkhat leh tûna Mizoram Tuichâng thlengin a thunun thei vek a ni Tiau thlanga Hualngo lalte, Zahau lalte, Laltuaka thlah Sulo lalte hi Tlaisûn lallo pêk vek an ni. Kurûma (Sui o) Biate lal pawhin a fapa Lalbika hming Chawn Bika hnênah a dil a, "Vanhnuaiih ka lal ber e" tiin he hming hi a sa a ni an ti. Halkha bial lam a awp thu hriat a ni lo.

An rorêl khâwmna (Central office) chu Butu vêngah a ni a, rorêl tûr an ngah hlê a; khaw inchuh thu, khaw neih dil te leh thubuai lian deuh deuh an tih thin. Leichawina 'Lungkhen min' an tih pawh

i Tlaisûn lalho tihchhuah a ni. An awp khuaten haw tinin kum thumah vawı khat, sepui khat zêl hhuah an pe a, phiang (behliang) kum zêlah an pêk vângin, 'Phiangsiah' an ti. Tlaisûn lal ropui hun hu AD. 1700 hnu lam atangin Vai len thleng a ni. Tangka atân thîr phêk an siam a, 'Seu' an ti

Hun rei tawh takah Tlaisûnin Seipui an rûn a, Seipui khua chu chhûmin a bawh phui mup mai a, Tlaisûnho chu an che thei lo Seipui khua chuan, "Muchhîpin min hualhim a ni," an ti Tlaisûn ral rûn hlawhchham hâwng chu Zahau lal Kipkuala Inah an lût a, anı chuan ei-leh-bar tûr a lo pe a ni an ti Tûn hnu deu'vah chuan Tlaisûn ral do sak-tu, an sipai chhuanvawı chu Zahau, Hualngo leh Simhrin an ni Rın râla an hmêlmate pawh hêng mite hian an hneh sak a ni.

Tlângram Vai lianin a huphurh ber chu Tlaisûn a ni A hmasan Sih/âng leh Sukte a rûn phawt a, Tlaisûn rûn tûrin sipai tam tâwk tak hmun hniha inthenin an thawk chhuak a, Tlaisûn an tlâwm hnu chuan, a awp beh theih nân an khaw bulah hmun an khuar a 'Falam' tûn hnang an vuah Fahl m khua chu Tlaisûn tih a ni ta zâwk a, an hnam hming leh an khawpui hming a inang ta a ni Tlaisûn thuneiha (power) tihhniam sakna atân an awp ram an tihzim sak a, a chi chia awp tûrin Mı-uk (Tribal Chief) an dah hnan sak ta a ni Tlaisûn chuan anmahni chite awmna khaw tam vak lo leh Khualsim leh Lente chauh an awp ta a ni Vai len hnuah Chawnbika a thi a, a fapa Vânhmunga a lal. Chawnbika chu 1910 March thlaah kum 76 mı nın a thi an ti. (Pu K.L.Khama, *Zofate Nunphung* pp.28)

(6) Zahau.

Zahau leh Hauhulh chu unau an ni a, an thlah-tu bul Thuamkaia chuan Rûn râl atangin Lailûn a pan a. Hauhulh thlahte chu Simhrinho an ni Lai lûnah rei tak an awm hnuin Hauhulha leh Zahauva chu Zathlirah an kai a, Zahauva chu Zathlir atangin Tlauhmunah an kai leh ta a ni. Tlauhmunah chuan Khalthangho an lal a, Zahau thlahte chu han lal ve bawk thin mah se, Khalthangho avângin lal ngheti, an awm hlei thei lo. Hun rei tak chhûng an inrem thei lo va, Zahau thlah chhâwng Kîpkuala fapa, Ngûnkuala pawhin a nunna a chân phah a ni an ti (*Pu Thawnglinga, Mizo p 55*) Thathrima fa Khawkimthanga hunah Khalthangho chu an tlâwm ta a ni

Zahau chu Khalthangho chauh ni lovin Chhûnchung Pawiho nên an indo thin bawk Khawkimthanga fapa Khuangcheuva chu râl hlauh vângin Khuangluikhua a pan a Râlin a Ia an hâl sak avângin Rullângah a kai a, a lal ta a Chu khuah chuan Sukte mi Khan Thuama leh Hualngo thlangtla ve lohovin an pan bawk. Khuangcheuva thlahte atangin Zahau chuan khuah an nei pung ta a ni. Chu mi hnuah pawh Chhûnchung nên an la inrem lo fo va, Thangbura fapa Thahrângah pawhin a nunna a chân phah a ni. Tichuan, Zahau pasaltha leh Hualngo pasaltha Dârhnawka te chuan Chhûnchung khuah an zu bei a, Kawtchhuah-ah an lo châng a, Chhûnchung pasaltha an that Chuta chinah Chhûnchung an tlâwm a, rem thu an sawi thei ta a ni,

Vailungphên an tih khuaa mite kovin lâm an
 ntir a Lâm entu zingah Mingo pakhat a tela,
 nu chuan pâng (phunchawng) chungathuin lâm a
 o en reng a ni an ti Chu Mingo chu Lasinun an
 ing Chu pâng chu hun engnge maw chen a chuai
 awk a, a duah tha leh hle a Zahauho chu lai
 nghet hlei thei lo va, a hnua an lai leh avângin;
 Mingo thutna pâng chu an khawsak dân tûr entir-
 nah an ngai a, heti hian khuang hla an phuah nghe
 nghe a ni

*“Khua hlan e, kan pu Kiphual e,
 Kawli chung Mirang to nak,
 Kan tumpâng e, a lui no khawl ai,
 A par a sin ai”*

Zahau lalte

Zahauvan Thlachawnga, Thlachawngan Kipkuala,
 Kipkualan Ngûnkua leh Chungnunga a hring a;
 Chungnunga fâ Thathrima leh Liandinga an ni
 Thathrima fate Khawkimthanga, Khawkimthanga
 fate

1. Khuangcheuva
2. Khawzaliana te an ni

Khuangcheuva fate:

1. Thangbura	Tlauhmun lai,
2. Lalsailova	Cherhmun lai,
3. Keichungnunga	Rallang lai,
4. Zakhama	Ngaltui lai,
5. Thangbuta	Khaute lai,
6. Rûnchêuva	Zôngte lai,

Thangbura fate

1. Thlacheuva
2. Keimanga
3. Thlahrânga

Tlahmun lal,
Dartetui lal,
râlah a thi.

Thlacheuva fate

1. Vânnâwla
2. Dokhuaia
3. Thanzâma
4. Zakâpa

Tlahmun lal,
Khawlung lal,
Bawmba lal,
Singa lal.

Zahau lalna khua chu Tiau thlangah nên khaw
40 lai a nia, kan chhui kim sêng lo vang Lian-
dinga thlah khuate chu. Khiangrâwn, Vânzau
(Tiau thlang) Tuilum, Lumte, Bualzâwl leh Se-
lâwn an ni. Khiangrâwnah Lalsavunga a lal a, a
thih hnuah a fapa Hrângpûma a lal A hnuah
a fapa Vânhruathana a lal a, a hun chhûngin lal an
tlâwm Tuilumah Bawksawla a lal hnuin a fapa
Khuahleia Tuilumah a lal a, Khuahgpâwngan Lum-
têah vêng a rei. Khuahleia thih hnuin 15 7 1930
kumah Nosuma a lal. Bualzâwlah Saikhama a lal
a, 1931 kumah a thi A fapa Bualhnina a lal a
1934 kumah a thi. Dochungnunga a lal leh a, a
thih hnuah a fapa Suilana a lal

Khawzalian thlah Nikuala chu Tualte (Tiau
thlang)ah a lal a, a fate chu Dokhama leh Liannâwla
an ni. Chawngtlai, Kelkâng leh Buangah khua an
nei pung zêl a A tute Vanhnuaitanga Dangvêla,
Zahuata leh Lianhlira thlengin an lal. Hiarilinga
chu Zuchhip leh Tualpuah a lal a a fapa Tnankara,
Thankara fa Thanherha leh Khawsûma te an ni.

Rallang:

Khuangcheuvan khua a din a, an vâng lai chuan in 300 lai an ni. Khuangcheuva thih hnuah a nupui pathumna nêna an fapa upa ber Keichungnunga a lai. Keichungnunga fate chu: Zatlunga leh Sai-cheuva an ni Zatlunga fa Tialcheuva, Tialcheuva fa Laltinkhûpa thlengin an lai a, lai tlâwm hunin a nang zui ta a ni

Ngaltui:

Rállang khua aţangin Zakhaman Tlânghmun (Zadêng hmun)—ah khua a din a, a hnuah Ngaltui ah a kai Zakhama thlahte khua chu: Lianduh, Zâwl—tê leh Airibual an ni 1912 kumah Zakhama a thi a, a fapa Kulhthanga a lai. Kulhthanga a thih hnuah a fapa Saikhenthanga a lai. Saikhenthanga thih hnuah a fapa Tlângsûma hunah lai an tlâwm. Kulhthanga fa Thangchungnungan Châwmpui ah vêng a nei.

Zâwltê:

Zakhama fa Mangthuanan khua a din a, 13.2 1928-ah a thi A fate chu: Thâwngzâma, Khênhrânga, Saikiauva leh Tiallinga an ni Thâwngzâma a lai a, a thih hnuah a fapa Ralchungnunga hua hma Saikiauva a lai lai an lai an tlâwm.

Zongte:

Runcheuva khaw sah a ni a, a hnuah a fapa Vânhnuaikhûpa a lai Vânhnuaikhûpa fa Liantlunga, Tialzôma an ni Vânhnuaikhûpa thih hnuah Liantlunga a lai. Liantlunga fa Rângkai thanga a ni

Ngailon.

Tialchungnunga a lal a, a fapa Mânglinga,
Mânglinga fa Mânghleikhûpa a ni.

Tuichirh:

Cherhmun atangin Vânceuvan khua a din a,
1906 kumah a thi. A fapa Bawihleia hun hmain a
nau Luahtanga a lal. Bawihleia hun hnuah Tui-
chirh khuaah a lal a, Vânceuva nau Luahtangan
15.11.1925-ah Khuaimualah vêng a nei. Bawihleia
fa Bawilanthanga, Lalneithanga leh Dârneisûma
te an ni. Bawihleia a thi hnuah a fapa pathumte
hi thihna avângin an lal kim theuh va, Darneisûma
hunah lal an tlâwm

Tlauhmun:

Tlauhmun chu hmasânga Tlauho awmna a ni
a, an ramah chi khur hmingthang tak a awm.
Khuangcheuvan a fapa upa ber Thangbura chu
Tlauhmunah Khâlthangho kârah a indantîr a Khâl-
thangho an tlâwm hnuah Zahau khawpui berah a
chang ta a. Thangbura fa Thlacheuva; Thlacheuva fa
Vannâwla a ni Vannâwla chu Zahau zînga hruaitu
a nia, thu a nei hle Mahse, chhiah a ei lo va, Za-
hau zawng zawng leh Vannâwla khuate hian Tlaisûn
hnênah chhiah an pe a ni, an ti. (*Carey & Truck.*
II. Yahow Vill.)

Vai an lo liana Tlaisûn awp ram tihzîm sak a
nih tâk avângin Vannâwla chu Zahau Mi-uk (Tribal
Chief) atâna ruat a ni ta a. Sâphovin Hualngo ram-
ah chhiah an khawntîr a, a hlawhtîr sak avângin,
“Hualngo zîngah pawh thu a nei thei ang” tiin Hual-
ngo leh Zahau hnam awptu atân an ruat, ta a ni

Khua an pun zêl hnuah chuan a awp khua 80 lai an ni. Vannâwla chu 11.11.1918-ah a thi a, a fapa mal Thangtinliana a lai Thangtinliana lai lai hian Sorkârin thuneihna (power) a pe sâng bawka, a ropui hle a ni. 1943 kum tawp lamah Japan an lo thleng a, Tlauhmun chu Japan kutah a awm tâk a—vângin Hualngo chung a thuneihna a bâng a, zalennain a nang chho ta a ni

Thangtinliana chu May, 10, 1947-ah kum 52 min a thi. A lalna rochungtu tûr chu a fapa Tialdûma a ni. Lai bân a nih chinah Tialdûman zangnadawmna (Compensation) a dawng Thangtinlian a fapa 11 leh fanu 13 a nei a, a fate chu an ropui hlawm hle a ni. A fate zînga langsâr ber chu Zahrelina a ni a, Chin Minister a thawk tawh a, Kâwlam sorkâr laipui cabinet member a ni fâwm bawk. UNO meeting-ah ram palain tum khat a kal a, France, Egypt leh Nepal ramah ram aiawh (Ambasador) a thawk tawh a ni.

Zathlir:

Zathlir khuua lai hmasa ber chu Lianzika a ni a, Hauhulh hnam a ni 'Thanngai, Thlirpui, Sakhur' tûn vêng thumah an in then a, In 200 lai an ni thin. Lianzika 10.4.1923-ah a thi a, a fapa Thlasûma a lai. Thlasûma fa Thangchungnunga lai laiin lai an tlâwm

Phunte:

Phunte khuua chu hmân laia Pûnteho lo awmna a ni. Bochung aţangin Dolianan khuua a din a. Doliana fa Hmunthanga, Hmunthanga fa Lalthiauva lai laiin lai an tlâwm.

(7) **Simhrin:**

Simhrin chu Zahau unau Hauhulh thlah an ni a, Sunthang, Sailung, Bawithang etc an ni. Sûnthla bul lawk Lailûn atangin Zathlir leh Rûn kam vêlah an awm darh a. An nurphung, jawng leh sakhua chu Zahau nên an inang hle a ni Khawzing leh Nutar sakhua sial nên lam an bia An chawnlâm se chhun dawnin sethlang din hlaah Lailûn leh a chheh vêla ram hmang an chham thîn. An khawpui ber chu Khuanglui khua a ni a, Sûnthla chu an khaw hlun tak a ni.

Rûn chhak lamah râl rûnin an kal thîn a, Tlai-sûn tirluihnain Seipui khua an rawk bawk Tîn, 1850 kum vêlah tute emaw thu veivirna avângin Zahau nên an inhuu thiam lo lâwk a, hun rei lo têah an tha tlâng leh ta a ni

Simhrin chuan khuang an chawi lo va, Sakei pawh an ai ngai lo; a kah pawh an duh hek lo. An unau Zahau erawh chuan khuang an chawi a, Sakei pawh an ai thîn Simhrin chuan sakei chu, 'Ka pu' an ti a, an zah hle a ni. Hnam dang kêra awmho pawhin sakei aihna sa an ei duh lo va, mua! lâmnâa en an duh chuan, "Ka pu vaihlo 'ka berg che; tui-bûr ka theh che," tui vaihlo hlâwm emaw, tui bûr ùm emaw, sakei lu bulah an dah hnuin an en thîn. Hetia an serh chhan chu, an thlahtu Hauhulha chu a nuin ramhnuaijah a hring a, sakein a lai hruai a ah sak a ni. Chuvângin Sakei chu min humhmtu, kan pu a ni an ti ta a ni. Sakei chu sakhua-atân bia erawh chu an ni lo. (*Pu Ralsailova sawi*)

Vai len hnuin Simhrin awp turin Khuanglui lai

Noala chu British sorkârin Tribal Chief (Mi-uk) a pe a Simhrin khaw 13, Rûn thlanga awm Ngâwn khaw 3 leh Bochung khua a awp. Noala thih hnua a fa-pa Mangchungnunga a lal An tribal chief-in a awp loh Zahau awp chhûngan Simhrin lalna khaw 6 a awm baw a. An lal hnahnông chu Hlaizâwlah Kâp-bila, Palte khuaah Tlângtinthanga, Bualhreiah Lian khuaia, Bualtêah Tlângkhuaia, Hmâwnghâwnah Hauthanga, Dâmpuiah Vailiankhuaia te an ni.

(8) Lunghawh Leh Tapawng:

He mite hi Rûn chhakah an awm a, Seipui atanga kalchhuak nun an insaw. Seipui leh a chheh-vêla cheng, mi tam takin thlang lam an nawr lain anni hian Rûn chhak an pan ta nun a rinawm. An tawng chu Zangiat, Ngâwn tawng leh Duhlian tawng inpawh a ni.

(9) Ngâwn:

Ngâwn chu thlahtu hming a ni lo va, an awmna hmasa ber lui hming a ni. Seipui atanga kalchhuak Duhlian hnam leh Chimnuai atanga lo kal leh Bualkhua atanga lo kalho an infinkhâwm a, Bualkhua leh Thutmual inkâra Ngâwn luih an awm a, an hnam khai khâwmtuah "Ngâwn" tih a ni ta a Ngâwnho zingah Khiantete tam tak an awm a; Râl-te hnahtlâk Haizâng hnam an awm baw. Ngâwnho chu Rûn chhakah mi tam zâwk an awm a, Rûn thlangah Saihmun, Khawdâr leh Khawphual khuaah an awm baw.

(10) Khualsim leh Lente:

He mite chi hnih hi khaw inhnaih an ni baw a, an tawng a inhrûl hle. Lailûn atangin Mangkheng

ram Pângzawlah an kaia, an darh zêl a. Khuaisim chu Rimpi khua atengin Rûn chhak leh thlangah an awm darh a ni. Rimpi khua chu Bawivung hla lo' chhuah tanna khua a ni, an ti thin. A then chu Halkha bialah an awm. Lentê chu an tam lo a, an khawpui ber chu Lentê a ni. An thil hming vuah leh an jawng thlûk dân kalmangah Duhlan jawng nê inang a tam hle a ni. Lente khua chu hlum bêl siamtu an ni a, an hming a lâh hle mai. Chhuanbêl, Zubêl, khuhhriang, nganbêl, peibung tiin chi tin an siam a; chhuanbêl chu bêlmu, zubêl chu bêlpa tih a ni. Tûn laia hman lâh ber vai bêl a chhuah tam bma chuan Lente bêl hi Tiau thlang thlengin an hmang a ni.

(11) Zangiat:

Phurhhluma thlah Zangiata, Thuankaia leh Hlawnceuva chu, Kâwlphaia atengin tlângmah an kai a. Hmunli an thlen hnuin Tivang lui kamah an chêng a, sunhlu an ei a, tui an in leh a, a thlum tui ta hle mai a. Zangiata chuan, "He lai tui hi a thlum tui êm e, hetah awm hlen tûr a nih hi," tui an châmâng hlen ta a, a unauten Rûn an kân a, Lailûn an pan ta a ni, tui titiah an sawi thin.

Zangiat—ho chu pêng tam takah an inthen a, Rûn chhakah an awm. Mi thenkhat hnam dang kârah an awm bawk. Vai len hmain Tlaisûn lalin a awp a, an awp duh lovin kum 1820 vêlah Tlaisûn lakah an hel nghe nghe a ni. An khawpui ber chu Lumbang a ni; Vai len hnuah Lumbang la' Za Awnga chu an hnam awptu. Mi uk atân British sorkarin a dah a. Zangiat chauh ni lovin, Rûnchhaka awm Khuaisim leh Ngawn a awp tel a ni. Za Awnga

thih hnuah a fapa Hlurhmunga a lai. Hlurhmunga chu indopui vawi khatnaa France ram kal zinga hotu pakhat a ni. Kâwram zalenna hmuh dâwnin Chin palaia mi pathum kalte zingah Hlurhmunga a tel.

Zangiatho chu khuangchawi chi an nia, 'Dawngpui' an tih kû chu Mîmkû (fâng er) rualin urhsûn takin an hmang thin. Kristian an nih hnu pawhin an la hmang fo a ni.

(12) Laizo:

Laizo chu Falam kiang hnaiah an awm a, khaw tlêm tê an ni. Lailûn atanga kalchhuak an ni a, an tawng chu Zahau leh Simhrin tawng nê a mang deuh vek a ni. Tlaisûn awpin an lo-awm thin a, Vailen hnuah Laizo lai Chawnkima chu hnam awptu lai a ni ta a. Chu chuan Sûithla, Rêlsing, Mangkhêng, Thlânrawn, Ramthlo khua leh Hlâwncheuva thlah khaw dang khaw nga vêl a awp baw. An hnam zinga langsâr chu Lt Col Hràngthiauva a ni a, mi huaisen tak a ni. Ralin an hliam a, August 8, 1949 ah Mingladon sipai damdaw Inah a thi a; Kâwram Central sorkârin a pianna Laizo-Thanhniar khuaah ropui takin a vui a ni.

(13) Halkha Pawi:

Pawi tih chu Paite leh Seifate kohna a ni a, anmahni qhuan, 'Lai' an inti. Falam biala awm Pawihopawhin 'Laimi' an inti vek a ni. Halkha pawi chanchin kan hre tam lo. Lailûn atangin Khawrua khawlu Zotlângah, chuta tangin tûna Halkha bial leh Thlântlâng bialah an darh zêl a ni. Hnam tam takah an inthen a; Senthang, Lautu, Zo-

phci, Fânai, Miram (Mara) Mi E, Thawr etc. an ni. Hnam pêng tam takah an inthen leh a, Chinzah, Zahnak, Hlâwnchhîng, Khênglâwt, Zâthang, Chenhrâng, Bawitlung etc. an ni.

Halkhaho chu mi huaisen an nî a, hnam dangin an huphurh hle thîn. Vai len laia lai hming lâi nia hriat chu: Halkha lai Lianmo, Thlântlâng lai Lal-luai, Zokhaw lai Suîhliang, Sakta lai Vandûn te an ni. Tin, Zalenna hmuh dâwna lai hming lâi deuh chu Halkha lai (Ram Uk) Kiomang-a a nî a. Chin hnam aiawhin Shan ram Pinlong khuahh hming ziaktu zîngah a tel

Indopui vawî khatna 1917 kumah Halkhaho chu France rama kal an duh loh avângin British sorkâr lakah an hel a, indona an thlen ta a nî (*Halkha hel thu a hrana tarlan a nî*)

(14) Paite

Paite chu mi thenkhat chuan. 'kaltate' tihna a nî an ti Paite, Hmâr leh Sâifa te chu Kîwlphaia an awm laiin hmun khata chêngkhâwm deuh bîk niin an ring Tukkhuma sam zial, sam phiar chi an ni

Chimnuai aţangin hmun hrang hrangah an inthen a, Vuite (Guite), Ngaihte, Teizâng, Thado (Khuangsai), Suktê, Sîhzâng, Khuano, Saizâng, Vaiphei, Baitê, Gangtê, Zo, etc an nî Tedim bial leh Tonzâng bialah an awm a; tûnah chuan Kâwl-phaiâh leh Tiau thlangah tam tak an awm bawh

(a) Vuite:

Vuite chu ni zunga piang leh hnam ù niin an insawi Khua-leh-tui nei hmasa ber an nî a, Suktê

eh Kamhau an lal chinah chanpual an nei tawh lo a, hmun dangah an awm darh ta a ni. Dâpzârho jawh Vuite bawh an ni a, unau inhmuh thiam lohna vângin Tiau thlang an pan a, khua an kai zêl a, n khaw kainaa dâpzâr hnuaia an awm laiin râlin n rûn a, 'Dâpzâr' hming an puttîr hlen ta a ni.

(b) Sukte

Sukteho chu a tîrah chuan lalna lamah an ro-
ui lo. An khaw bulpui' ber chu Mualbêm a ni. Mualbêm lal Mangkima fapa Khanthuama a lal hinah an ropui tan ta a, a fate hun aţangin Paite ingah lal ber nihna an chang ta a ni.

Khanthuama chu a pa nên an inngeih lo va, a pa hnung zuitute'n thah an tum avângin a tlanchnia, Zahau lal Khuangcheuva a bêl ta a ni. Khuangcheuva chu Râllang khuaa lal a ni a; chu khuaah chuan Chêngtâwna leh Zahuata te pafa leh Durawka pa teho nên an chêngza a ni. Khanthuama chu Khuangcheuvan a tanpui a, Tlaisûn lal an bia a, Mualbêm lal a nih leh theih chuan Tlaisûn lal nênah chhih pe tûrin thu intiamna a nei 1815 kum vêlah Khanthuama pa a thi a, Zahau leh Huanlgo asalţahovin Khanthuama chu Mualbêm thlengin n thlah a ni.

Khanthuama lal chinah chi dang lal Thado, Vaiphei, Zo, Ngaite leh Khuano te a hneh vek a, ram a zauh ta a ni. Khanthuama chu 1840 kum vêlah a thi a, a fapa naupang ber Zapauva a lal. Khuangleng rûn ropui tak chu Zapauva hun chhûng hi a ni. Khanthuama fapa upa ber Kamhauvan Tedim khua a sât a, Manipur ramri thlengin ram

zau tak a awp a. Chutichuan, Sukte ram leh Kamhau ram tin an insem a, Sukte ram chu khawbu hlui zawk e, ti lovin a zim zawk a, Kamhau ram a zau zawk a ni.

Mualbêm lal Zapauva thih hnu-ah a fapa Dothawnga a lal a, a hun lai hian Vai a lian a Kamhauva Tedimah a thi a, a fa naupang be Khawchina a lal. Khawchina u Haupûma chu Tozângah a lal a. Khawchina hian fapa a neih loh avangin a thih hnuah Haupûma fapa Hauchinkhupa a lal Haupuma a thi a, Hauchinkhupa hian Tonzâng atangin Tedim pawh a awp kawp ta a ni. Hauchinkhupa lal lai hian Vai a lian a, lo dodâl man awmin a hre lo va, Vai lian lamah a pakai ta a. Britash sorkârin Hauchinkhûpa chu a lo awp tawh ram zawng zawng awp leh tûrin thu a pe a, a ropui sâwt hle a ni. Vai len hnuah chuan Zoram Tribal Chief (Mî uk) ropui ber nihna a chang ta a ni. Hauchinkhûpa thih hnu ah a fapa Pûmzam inga a lal. Sukteho chu fatlumin Inluah leh lalna an chang zêl a ni.

(c) Sihzâng:

Sihzâng chu sihzâwl tihna a ni a, Sihzâng hmun a chênggho inhlâwn khâwmna hming a ni. An hnam hming bul zâwk ni âwm chu Thaute tih a ni thin. Chimnuai atanga kal darhte zînga mi an ni a, an khawpui chu Thuklai, Khawsak, Lophei, Vawk-lak te an ni. Tûnah chuan Thuklai khua a ropui ber. Hnam dangin awp lovin an nahnî khaw lalin an awp thin a ni. Vai len latin huaisen taka lo dotu an ni. Vai len hnu-ah sipaish an lût hmasa a, officer lian tak tak an awm. Zirna tam leh sorkâr tihna

dangah an changkâng hle a nı

(d) Teizâng:

Teizâng hian an thlahtu bul pianna thawnthu an nei a. An thlahtu Kâwlphai atangin tlâng ramah an kai a, Mualbêm ram Luikâah khua an sât a. Luika khuah chuan mi an pung hle a. Chu khuah chuan Daitonga leh Chiangtuangi te nupa an awm a; fapa pahnih— Sukzova leh Zaswana an nei hman a. Daitonga a thi a, Chiangtuangi chu a hmeithai ta a nı. Chutih lai chuan an khaw naupang muala chai (pawnto) an bo zêl a. Enthlatu an in-siam a, lungpui hnuai atangin rûlpui lo chhuakin naupang a lâk lai an hmua ta a. Thang an kam a, rûlpui chu an fwk ta a nı. An hnûk chiam a rûlpui chuan, “Mi hnûk chhuak zo lo vang, ka mein lungpui nghet tak mai a kuai bet tlat a nı,” a ti a. Chuvângin rûlpui chu an sât bung ta a nı.

Luika khua chuan rûl sa chu an insem a, hmeithainu chu a lu an pe a. An khuate chuan rûlpui chu an âi a, a sa chu an ei a, zu an in a, an lâm a. Chu mi zân chuan hmeithainu chuan mikhual pasa-ah a nei a, a mikhualte tân rûl sa chu a mun (chhum) sak a; an khuate lamnaah a kal ve hman o va. Rûl lu chu a hmin leh hmin loh en nân tûl a vit a. Rûl lu chuan, “Ka mitmu i chhun e” lo ti a. Tum thum lai a hmin leh hmin loh en in vit a, âr a khuang ta a. Ar khuang chuan, “Mikhual thlah rawh” a ti a. Hmeithai chuan, “Ka rûl lu lah hmin thei si lo, âr khuang lahin ‘mikhual thlah rawh’ a ti si a; that lohna a awm dawn a nı,” a ti a. A rûl lu chu kawmchârah a pah a, a buhn chhum kengin a fate pahnih leh a ui nêh mi-

khualte chu an thlah ta a. Mual an liam hnu chuan Luika khua chu a min a, an khaw mihring zawng zawng an chimit zota a ni.

Hmeithai mangang chua fate nên an kal chhuak a, Mualbêm ram Bangzâng an tih hmun an thleng a. Kal leh zêl a tum a, a uin a hma lamah kal-khalhin a lo dang a. Hnung lama kîr a tum leh chuti bawkin uin a dang si a, "He lai hmuna awm mai tûr a ni," uin a awm hlen ta a. A rûl lu paihna hmunaah ûm hrui a ٲo va, a kalna lamah chuan a rawn zâm zêl a, an tualah a zâm lût a; chu ûm hrui chu rah lianpu pakhat chauh arah an ti (*He thawnthu hi Seifate Ngawnchawn thawina, Liangzâwl min thu nên a inang hle Ngawnchawn thawina en la*).

Bangzâng khuaah Sukzova leh Zaswana chu an puitling a, chuta ٲangin Teizâng khuaah an insawn a, "Teizângah kan chêng ang," an tih chu Teizâng mi an ti ta a ni (Tei chu thing hming a ni a Zing chuawl tihna a ni) Sukzova leh Zaswana thlahte hi Teizâng mi an lo ni ta a ni, an ti (*Pu Ngo Khaw Nang, Khupson khang katna leh Teizâng ngeina P 5-6*)

(15) Chhim District—a chêngte.

Bial then dân tlêmin sawi hmasa ila Vailen hnu-ah Chin Hills chu Tedim bial, Falam bial, Halkha bial tiin bial thumah an then a Halkha bial a zauber a; tuna Matupi bial leh Thlântlâng bial a huam Tedim bial chuan tuna Tonzang bial a huam bawk. A hnuah chhim lama awm Kanpalet bial an la lût a, British hun chhûngah bial 4 a ni ta a Zailenna hmuh hnu-ah Kanpalet chu Mindatah an sawn a. Halkha bial an then a, Matupi bial tiin bial

khat an pun a, Paletwa lâk luh a nı bawk. Tichuan, Tedim, Falam, Halkha, Matupi, Mindat, Paletwa tiin bial ruk a awm. Socialist sorkâr hun laiin Kanpalet, Thlântlâng, Tonzâng, tiin bial an then sawm leh a, Chin State chu bial 9 a ni ta a. District pahnihah an then a; Hmâr District chu bial 5, chhim District chu bial 4. Mindat, Kanpalet, Paletwa leh Matupi bial an ni.

Chhim lam chu ram âwl a zau va, ram dur tha, khaw mkâr hla leh kalkawng tha pawh awm lo a nih avângin British hunah ngaihsak an hlawh lo va. Khawpui chhûnga chêngte chu chângkâng bawk mah se, thingtlânga awmte chu Hmar lam aia an hnufual zâwk. Hnam tam takah an inthen a: Muun, Mikam, Dai, Upu, Miram (Mara), Zotung, Matu, Lautu, Tlengkaw etc an ni. Thal perh an thiam thu leh phuba lâk an ching rei hle tih thu an sawi fo thin. Hmeichhia kum 14 aţangin an hmai an chiu dum thin. Thing chi khat, a hnah an nuai a, a tuiah chuan rapting an chawhpawh a, chu tui chu an hmai hantât a, nuin thing hlingin an chiu sak thin a ni. Hetia an chiu chhan chu: Hmân laiin an nula hmêl tha apiang phai lalin a lâk sak thin a, "Hnualsuat rawh se" tiin hmai an tidum a, dânah a chang hlen ta a ni, an ti. Tûnah chuan Kristian-na a lût tawh a, şhang thar chuan an chiu tawh lo

Pı pute sakhua leh inthawina an hmang rei hle a, ramhuai hlauvin serh leh sâng tam tak nei mi an ni. Chin tam hmâr lam leh Tahan vêla Kristian pasalthate rawngbâwlina avângin Kristianah mi tam tak an lût tawh a, anmahni mite ngei pawh Pastor an awm nual tawh a ni.

Vawmtumawng

Chin State chhim lam thu kan sawi chuan, Vawmtumawnga (Vuamthumuang) chanchin hi sawi hmaih ruala ni lo vang. A hming tak chu Thanpetmang a ni a, Kanpelet bial Vawmtu lal fa a ni. A tleirawl laiin Buddhist puithiam hnênah chêngin Kâwl jawng a zir a. A tlangvâl hnuin sipai (Burma Rifles)—ah a lût a Subedar (mihâng rank arsi pahnh) thlengin a kai chho va. Kâwlho politios miten British sorkâr dodâl na thu an sawinaah telin a ngaithla thin. Sipai a jawng a bâng a, Vawmtu khuaah a hâwng a, a hming pawh 'Vawmtumawng' a inti ta a ni

Kanpelet bial chu Falam bawrhsâp awp tûrin bial thar an seng lut ta a Vawmtumawnga chu Chin mite zingah politic lama harh hmasa ber a ni a Anichuan, "Falam chu a hla si a, kalkawng tha pawh a awm lo va, Falam Bawrhsâp awpa a vm kan duh lo Pakokku Bawrhsâp hnuaiah min dah zâwk rawh u," tiin a dil a; a hlawhtling lo 1939 kumah Falam Bawrhsâpin bial a zu fang a, Pu Mawnga ho chuan kawng an sial duh lo va, riahna leh ei-leh-bar tûr pawh an ngaituah sak lo va; kuli pawh an pe duh hek lo Tichuan, Bawrhsip chuan Pu Mawng leh a thuthlunpui mipariat a mantir a. A thiante chu Vuazelaw, Kipiling, Onning, Aungling, Ontam, Vunthugai, Kimang leh Lingki te an ni an ti. (*Dr Vumson, Zo History p 141*)

Tedin leh Falam Tân In (lockup)-ah an dah-kual a, 1940 kumah Falam Tân In atangin pawn lamah an dah a. Falam Post office kiana police In pakhat, Suilingan a luah laiin chu In phien

(room) pakhat zâwkah an chêntîr a, sorkâr in ei tûr a pe a; anmahnin ei rawng an inbâwl thin Hawn thu an pêk leh avângin chuta an awm lai chuan sorkâr dodâl tih êntîr nân chaw an nghe ta a; Tân Inah an khung leh ta a ni. Chaw ahnêkin bâwng hnute tak ngial pawh an in duh lo va “Bâwng hnute takngial pawh in duh lo chuan, arte thih in thi ang,” tia an vo pawhin an kê an âng duh bo lo va, an chelhbet a, an hnârah an thun sak a ni. Chûng hun lai chuan miten Mingo sâp an hlahh nâk alatin an ruh thî ve hle a ni Bawrsâp chuan, “Nangni phiangsen” tia a in luling ve ta a ni ang chu! Kachin ram Katha Tân In (jail)-ah a thawn ta dah mai a, Japan râl thlengin an tâng a ni

Vawmtumawnga chu Japan râl reh hnu pawhin politics a beizui zêl a, Kâwlrâm zalênna hmuh hnuah Kanpelet M P a ni a, Chin Minister hmasa ber a ni ta a Ama hovin Falamah Chin Special Division pum puia Miuk (tribal Chief) leh lai bân tûr thu 1948 February ni 20-ah an rêlthlu a ni

Capt. Thaisawn

Captain Thaisawna chu Matupi bial mi a ni a ardonaah a huaisen avângin medal (Tangkapui)-ropui tak tak a hmu a A medal hmuh zinga ropui ber chu “Aungsan Thuriya” a ni a, Victoria Cross nêng angkhata ngaih a ni He mi avâng hian Capt. Thaisawna chu ‘mi huaisen hmingthang’ tîin Kâwlrâm in a hria a ni. Socialist sorkâr hun lai in Sorkâr mi pawimawh tak dînhmunah a dîng a, Yangon damdawi Inah 1986 ah a thi a, ropui tak in, an vu a ni

4. RUN LEH TIAU INKARA SEIFATE

Seipui leh a chhehvêla Seifate chu tanrual dân an thiam a, hnam dangin an ngam lo. An kiang hnaia hnam dang chak lo zâwkte chuan an kiansan zêl a ni. An dorâlthe pawh an hneh zêl a. Rûn ral lam pawh an rûn thîn a, hlawnhtlin châng leh hlawnhchham châng an nei a, an hla atangin a lang a ni. Zailâm, chawnzaiin hla an phuah a:

1. *Rûn tui thleh riat hmâr zâwl dai kâwmah,
Hran lu bing ang kan sil nân erawh.*
2. *Ka khua a hla e, ka kal nân e Rûn tui a lian e,
Hmâr zâwl a chhun e.*
3. *Ka do Rûn ralin, Hnamchem chawi lo,
Thainu rual min ti Ka do Rûn ralin.*
4. *That tang ka ti e, that lovin vanduai lo kir ing,
Rûn tui a lian e.*

(1) Seifate Indo Hmasa Ber:

Seifate chu lunrual takin an awm a, hnam dangin an huphurh hle laiin, thu ho tak atangin buaina a lo chhuak a, tu sual zâwk nge tih pawh briat lohvin indo an thlen ta a ni. An buaina chu zawhte mei intan saka inpuh thu a ni, an ti. Seipui khuaa awm Huaingo leh Hualhâng an tang dân a; leh-lamah Khawkawka awm Chuaungo. Chuaunhâng leh Hauhnâr an tangkhawm baw. Khawkaw chu Seipui atanga hmâr lam mêl khata hlae-awm-â n̄.

Mi pakhat ve ve an thia, Lallunga leh Lalrenga an ni ang, hlaah an hming a chuang a ni. He Indo naah Chhakchhuakhoia Hauhnarho pi pu ro 'Hauvawng dar' an lak sak a. Hualngo kutah a awm Tichuan, Chuaungo, Chuauhang leh Hauhnar chu Lêntlang an kân thia ta a ni. An kal chhuah hnuia Khawkiwk chu Hualhangin an luah ta a ni.

(2) Len tlâng Dunga Seifate khua

Lên tlâng thlang lam pangah chuan Zadêngho Tlangkhuaah, Palianho, Khuanglungah, Rokhûmho, Khawruah a lal Chuaungo, Chuauhang leh Hauhnar chu Seipua an buai hnuia Hlaizâwl Auhmun, Sairuh leh Tuilum khuaah an awm Tuilum chu lmasânga Lawitlang leh Leiriho lo awm tawhna a nia, Sairuh chu tûnah 'Lumte' ah a ni Chuaungova thlah Auhmuna lalna khua chu 'Auhmun khua' tih a ta ni.

Len tlâng cahik lam pangah tuna 'Chhakchhuak' an tih tak Mauva thlahte an lal a, lal hming hriat tneih lai hnuhnûng deuhle chu

1 Khawkiwkah Hualhangho an lal

2 Hualngova fa Bochunga chu Chawngthuho tiak hnuia Pângzawlâh a lal a 'Bochung khua' an ti. Bochung khua chua, 'Chawngthu an tiak a, keini kan to tha leh a ni,' tina Lersia hla zawmah, 'Kan khaw zawlah Chawngvawa hrai tiaki to na e,' tii an phuah belh. Bochunga thih hnuah Bochung khuaah Tuahzova a lal

3. Seipuah Bochunga fa Zathanga a lal a, a lungdawh vêng lu lâmah a awm, Rôn râl Bual khua-

ah vêng a nei baw k a, chutah chuan nupui dang a nei a, a fapa Thangchiara thlahte Rûn ralah an la awm. Zathanga thih hnuah Rial zâwl lal Lukawliha Seipuiah a lal.

4. Rialzâwlah Lukawliha a lal.

5. Khawkaw Bualchum hmunah Luahtal̄ha a lal.

6. Lunkhuua lal hnuhnûng ber chu Zaṭhianga a nia, 'Zaṭhiangpîl' tûn lo pîl hming a awm nghe nghe a ni.

7. Tlângkhua (Lûnkhaw lô) -ah Lûnkhawho an lal.

8. Hriangngai¹ah Chawngmura (Lalvunga pa) a lal. Hriangngai¹khua chu tûnah 'Heilel' tîh a nia, Tedim bialin a huam a, Paite lalna khua a ni ta.

9. Chawngtui (Hriangngai¹ kiang) -ah Chawngmura fa Mangpûma a lal Saihmun hmâr lam mêl 6 vêla awm a ni a, Saihmun Râlte nula leh Mingpûma an innei a, an inngaihzawn laia Râlte nula hla phuah chu hetiang hian upain an sa ṭhin:

1 *Ami hawng lêng leh aw,
Mâng aw hawng lêng leh aw,
Laisuat cham dai chungah ùm ang ṭhutpui leng e.*

2. *Tukin tlai khua var e,
Chawngtui bawh-ar pau ṭhiau ve,
Chawngtui zâwl leh ka lungdi ngai ing e*

(3) Hualngo leh Hualhâng Buaina

Chawnghawih Ngênteho chu Bualmin vêla awm Kiangteho rûn tûrin an chhuak a An hlawh-

chham hâwng lam chuan Dârchawn tlâng dungah kal chhovin Lêntlâng pêng pakhat Lîmkâwnah Thangchunga khualzin an man a. Thangchunga chuan, "In râl ka ni lo va, mi that lul suh u, Lukawlha nau ka ni e," a ti a Ngêntehô chuan, "Lukawlha nau leh nau lo kan hre lo Pa hei zawng rammu hlawhchama hâwn a chuan kan that tûr a ni," an ti a, an that ta a ni Thangchunga chu Seipui lai Lukawlha nen pate piangtlâng an ni a, pianpui nei lo fahrah a nih avangin Lukawlha abêl a ni. Lîmkâwn chu Seipui leh Bochung inkalpawh-na tlâng kâwn a ni a, chutah chuan Thangchunga lung an phur nghe nghe a ni

Ngêntehovin Thangchunga an thah avângin Hualngo leh Hualhângin phuh la túrin an rêl thlu diam tawh a Chutih lai chuan Seipui khuua Hualngo hnênah Ngêntein thupha an chaw a. "Kan thah palh a ni e, mi ngudam rawh u" tui lubsum an pe a An thah luih a nih thu an la hriat loh avângin an lo ngaidam ta a ni An remthu sawinaah Hualhâng an tel lo va, thu awmzia pawh hriattir an nih loh avângin Hualhang chu Hualngo lakah an vui a, Chuaungo leh Chuauhâng an pan ta a ni

(4) Lên tlâng Dûng Chhuahsan Thu

Seifate chu Lêntlâng chhak leh thlanga an awm darh hnu hian Pawihovin an zuam sâwt hle a Tlaisûn an lo ropui tan a, hnam dang chu Tlaisûn thuhnuaiah an lût zêl a ni Seifate chu Tlaisûn thuhnuaia an luih loh avângin Tlaisûnin hnam dang an fuh a. Seifate an rawktir thin. Râl an lo zual zêl a, Lên tlâng dûng chu an chhuahsan ta a ni. Tlaisûn (Fahlam) an ngam loh thu chu Tiau hrût an thlen hnuah

Chawino zain hla an phuah a

- 1 *Kan lo lin dawn kan sah tur doral mi lo hrilh 'u,
Hlampui tiam loh khawi nge Tianhrang ral lenna*
2. *Tianhrang ral khi ral lova kan siam,
Lawma kan sawm Hawi-hluan Hniai vung pa*

Seifate chu Tiau kan lovin Tiau hrûtah an in-sawn a. Kal hmasa berte chuvin, Khawhling tlâng leh Vânzang tlâng an pan a. Zadêng lal Darzituila leh Thangluah lal Lalpuhluta hovin Zongte leh Selâwn an pan a. He mite zingah lalnu nia rin hming-thang tak a awm a, heti huan hla an phuah

'Kan pi chu Darzakuli, amah chu Zong tlangah kai' Amah chu Zong tlangah kai, zui vawng vawng lai nuam ing e.

Hauhnarhovin Tlângziwl aipin a an zingah Hnamtc leh Chawngthu an awm bawk. Tiângphei zai hi Tlângziwl khuaa phuah a ni, an ti. Chuau-ngo, Chuauhâng leh Hualhânghovin Lungbêlah khua in din

Chu ni hnudeuhvah Hualngohovin Chawng hawiha Ngênteho an rin a an khua an luah sak a. Ngêntehovin Thangchunga an thah dân Ngênte zingah jawngkam chehtu an awm a; thahluh tih an hriatin Hualngoho thin a ur tha leh a, thlang nawr an duh bawk si nê — chungte av inga rûn chu an ni. Chawnghawihah chuan 'Ngêntuizâwl, Chênte vêng' tiin vêng hrang hrang a awm a, an lal chu Rohneha (Saâwm lal Rothâwmvunga pu) a ni a.

anî hî he khuaah hian a thî a nî ang, thlang tlâk laim a hmîng a lang tawh lo Thangur thenkhat an awm bawk a; Chênte vêngah Rohnaa a lal. Mî thenkhat Siallâm, Khawpuichhîp, leh Dawihkhêlah an awm bawk

Tin, Chawngmura leh Mângpûma khua, Hriang-ngai leh Chawngtui pawh chhuahsanin Fârzâwl (Phaiphûl)-ah khua an dîn a, Lalvunga a lal Palian thlah Lianpuia chu Lalvunga khuaah hian vêng nei-in a awm. He khuaah hian Chawngthu tam tak an awm a, Raltê pawh an awm bawk

Lên tlâng dông an chhuahsan hun chu AD. 1740 vêl a nî ang a, Tiau hrûtah hian kum 30 chuang an awm a nî âwm e Seifate chu an la ropui zêl a, heti hian Chawnghawihin hla an phuah

*Chal ch'hunah Ngentuizawl
Chawngkhua nghawr bung bung e,
Sa vengvung khua kan run,
Chawngkhaw val tih laiah*

Zadeng hovin he hla an hriatin heti hian hla an phuah a

*'In that han hril teh u, Chawngkhaw hu vala te,
Khua thal romei kaiah valdawng in sik her e*

Hla thu chu: "Chawnghawih hian in that chu han sawi mah ula, khua a lo thâl hunah pûr chawk nân in thihruî in sik chat thîn." tihna a nî He hla hî Chawnghawih chuan an ngaimawh hle a, va rûn hial an nâp a nî. Chu mî hnu chuan, Chawnghawih rûn tûrin Pâwiho an lo thawk a, Chawnghawih an lo hria a, tuna Vângva khaw lu lîrkhâwna'n an lo lam-bun a, an that teuh mai a, Pâwiho an kîr leh ta a nî Chu chu heti hian hla an phuah

*Khawlrhi datah e, Hrumsawm pal ang an tlu,
Ngentuizawl tlawng lovin lâm ang an let leh e.*

(5) Chawnghawih Leh Selâwn Indo

Chawnghawih aṭanga kal chhuak Ngênte then—
khatin Zongte leh Selâwna awm Zadêng leh Thang—
luah an bêl a. An lalte'n Ngênteho chu an vuipui a.
A rûka Chawnghawih mî that tûrin Selâwn tlangvâl
an tîr a. Tlangvalho chu Tlângzâwlah an riak a.
An riakhna nula chu tlangvâlîn an rîm a. Nula
chuan an mikhualte tih tur pawimawh a zâwt a.
Anni chuan, "Châwnghawih kan that dâwn" tûn an
hrilh a. An ṭawng chu nula chuan dik a tih loh
avângin a inlêng tlangvâlte chu heti hian hlain a
hrilh a:

*'Hawi ka kawm ngai teh aw,
Chhingkhualî pa 'wng chu'
Chawnghawihah val zarual kamkei dungtnul tam e'*

Tichuan, khawṣar hmam tlangvalho chu
Chawnghawih panin an kal a, mî pakhat an that
ngei a. Chawnghawih an ûm lêt vat a, an ûmphâk-
naah Selâwn mî pahnih an that ve thung

*'Ni lehah taiphu zul, khaw zetah val awm maw?
Chawngkhua mî sêl lo u, lai thah kan chi hrim ngai*

tûn Chawnghawih chuan hla an phuah ve ta a ni

(6) Selâwn Rûn:

Selâwnin Chawaghawih an thah avângin, Sei-
fate zawng zawngin Zadêng leh Thangluah an dem a
Fârzawl lal Lalvunga leh a hoten Selâwn an run ta

a, Zadêng leh Thangluahho chuan Halkha râl an hlau bawh nên Tiau aq kân phah ta a ni

5. THLANG TLAK THU

Tûna Mî/oram, Manipur leh Bîngladesh rama chêng Zofate-zawng zawng hi Chhak lam atanga kal thla vek an ni. A bik takin Chin ram, tûna Matupi, Paletwa, Halkha, Thlântlâng, Falam, Tedim leh Tonzâng bial atangin thlang an tla a ni. Thlang tla hmasa leh hnuhnûng an awm a, thlang tlâk rûnpui chu A D 1750-70 vêl a ni ang. Thlang tlâkna chhan chu thu hnihin a then theih a:

Pakhatnaah chuan, Zofate hi hnam leh chi hlâwm tê tîn an inthen a, chi khat leh chi khat an indo thin a, a ngam lo zawk an kal kiang thin a, thlang an nawr zêl a ni.

A pahnihnaah chuan, mî an lo pung a, ram a chêp sî a, ei leh bâr zawnna a harsa a. Thlang lamah ram âwl zîu tak, ram dur tha tak tak a awm a, ei zawnna a awlsam zâwk vang a ni. A lo chêng hmasate chu an chak lo zâwk a, an hnawt kiang zêl a ni.

(1) Lusei Thlang tlâk

Tûna Thlântlâng bial Khâwlhring tlâng leh Vanzang tlângah Lusei khua khaw zau tak khaw hnih a awm a. Halkha lai Liandûna'n Luseiho a huphurh avângin rûn tûrin phai lam mî, Thilin (Dai-din) lai Myat San-a a sâwm a. Thilinho chuan sî-lai an nei tawh a ni. Halkha leh Thilin inkawpin Tlâng khaw kianga Khâwlhring hmuna awm Lusei-

ho chu laipui leh silain a kâp a, Luseiho chuan silai an neih ve loh avângin an tlân darh a, Tiau râlah an kai ta a ni, an ti. (*B.S.Carey & H.N.Tuck, the Chin Hills Vol 1. p 154*)

Zadêng lai Dârzatual leh Thangluah lai Lalpuihluta hote chu Khâwihring tlâng Tiau hnaih zâwkah Zongte leh Selawn khua—ah an awm a Palian thlah Lianpuia hote chu Fârzâwlah, Thangûr thlah Rohnaa hote chu Chawnghawihah, Hualngo ho nêh an awm. Zadêng leh Thangluah hote chu Halkha râl avâng leh Fârzâwl lai Lalvuiga'n a rûn bawk avângin, Tiau an kân a, Vaphai leh Chawngtui vêlah an khawsa ta a ni

Lungbêl khuaa awm, Chuaungo, Chuauhâng, Hauhnâr leh Hualhâng pawh thlang an tla a, Sialâm, Khawpuichhîp leh Dawihkhêl khuaa awmho mi thenkhatin an zui baw k a, Dungtlâng khua an pan ta a ni

(2) Sailo Thlang Tlâk

Tiau chhakah chuan Sailo tih chu a lâi lo va, Thangûr an ti. Zahmuaka thlahte zawng zawng pawh Thangûr hmîng an puttir a ni Sailova thih-na khua chu chiang taka hriat a ni lo va, he hla thu avâng hian Chawnghawihah a thi a ni ang, tra chhui-dawn theih a ni Chawino zai a ni a, he zai hi Chawnghawih khuaa phuah tan a ni an ti

*'Ka ngat mang che ka u Sailo,
Chawngkhua kan vang lai;
Hrumsawm chena leido ral sial ka hawlpui.*

Sailo chu 'Thangûr' tia mchhâl an unau dang aun thlang tla hnahnûng zâwk an nî Lianlula fapa Pukawliha leh Laltuakaho thlang an tla hmasa a Rohnaa chu Chawnghawihah Chênte vêng lal a nî a, a fapa Lallula thlang a tla ve leh a, Zopui khua a dîn Chhuitu pakhat chuan, 'Rohnaa chu Chawnghawihah a thi a, a fapa Lallula thlang a tla a nî' a tî (*Pu Thanglinga, Mizo. p 41*) He chhuina hî a dîk chuan Thangur chu Zahmuaka atangin chuan 7-naah thlang an tla a, A D. 1770 vêl a nî ang Laltuaka leh Lallula chu chhuan 7-naah an nî Thlang tlâk hnua h Sulo va thlahte an pung zêl a, ram zau tak tak an hauh va, ram âwlah an 'fate lal-na atân khua an siam zêl a, tlâng tam tak an chang a 'Sailo' tîb chu a lâi ta a nî

(3) Hualngo Thlang Tlâk

Seifate zingah Hualngo chu thlang tla hnahnûng ber an nî a, AD 1790 vêl a nî ang Hualngova atangin chhuan 7-na leh chhuan 8-naah thlang an tla a nî An thlang tlâkna chhan chu ram tha zuan chauh nî lovin, Lalvunga thih thu-ah Zadêng lal Dârzatuala leh Thangluah lal Lalpuhluta leh Lianpuia fate Pu Buara leh Huliana chungah an rilrua na a; chungho hnawhchêp an duh vâng a nî baw (Lalvunga leh Lianchia chanchinah en la)

Thlang tlâk dâwna an khawpui chu, Chwanghawih leh Fârzâwl a nî a, Siallâm, Khawpuichhip leh Dawihkhêl khuaa awm an awm baw An hotu langsiir deuhthe chu: Khuangthina, Chêngtâwnga, Dârlanpuia leh Lianlûnga te an nî Khuangthina leh Chêngtâwnga chu hnung lam vêngtu-ah an ruat a, an awm hnahnûng a. Khuangthina chu Chawng-

hawihah a thi a, a fapa Hualdanga leh Chêngtâwnga chu chhak lamah kîrin Simhrin leh Zahau an bêl a. Dârlianpui leh Lianlûnga hovin thlang an tla a, Dûngtlâng khua an pan ta a ni. An khaw hlui an thlir a, heti hian hla an phuah:

*Chhaktiang han thlir ing e,
Lâmsial zawl kan lenna,
Chawngkhaw phun-bungpui leh
Chhipkhaw buangthei a lang*

Dungtlângah chuan thlang tla hmasate lal nên thukhat vua-a awmho tûrin thuthlung an siam a Rem thu sawinaah chuan Hualngohovin Luahtalh thipui an pe a, Dûngtlâng lal chuan Kalzâng dârbu a pe ve thung. Chu dârbu chu Lianlûngan a kawl zêl a ni Chhuitu pakhat chuan Thangluah lal Vânpuia nêna thuthlung siam nûn a sawi (*Pu Hrang-thauva, Mizo P 310*)

Dûngtlâng chhehvêla an hmêlmate vau zâm nân heti hian hla an phuah:

*“Thawmchhete, Dârzatual, Pu Buar han ngaiteh la,
Latah purua angin kô chu ka kuai na’ng e;
Do kîr chhâwn keimahni*

Thâwmchhetea chu Hmâr mî, Dârzatuala nêna thukhat vuana vêng lal ni vein an sawi Lalpui. hluta chuan Hualngo chu kal thla tawh lova lêt leh mai tûrin a lo dang a, pasaltha a neih thu sawiin a rîkrâp bawk. Hualngoho chuan barah an khawn lo va, chhim lamah Sîrpui thlenga kâl an tum a Chûng thute chu hla an phuah bawk:

- 1 *Mi dang mi dang lo la, Lalpuhlut mipâwnga
Cho ui pakhat i neih phawstalah
Chhawng che maw'
Hnâm chemin sât nagn e*
- 2 *Mi dang mi dang lo la, Laldâng ka kal tange.
Chhim leiah ram zau ve,
Thangvonah ram zau ve,
Sirpui a dum dur e.*

Tichuan chhim lam panin an kal zêl a, ram hla tak mai Sirpui an thlang a. Chutah chuan phai an rûn a, silai an lâk sak Chu silai hmang chuan sai hnu an zui a, hla an phuah

*An hril Sazukphaiah puilian sul ang kan zui
Nuam lo Lindangi pa Kawrsilai
A puak zawn thlai e*

Sirpui ramah chuan thlang tla hmasa tam tak an lo awm tawh avângin hmâr lam an pan leh a, awmhmun an khuar ta a ni Chu hmun chu Aizâw' chhim lam mêl 7 vêiah a awm a, 'Hualngo hmun an ti hlen ta a ni Chu khua aângin Luangkâwnah an kai chho leh a, Luangkâwn chu Thênthlâng (Chhuhlawh) khaw kiangah a awm a, tûnah khua a awm tawh lo

Hetih lai hian Fânai mi Rorehlova chuan thu a veivir a, a chotuah a Rorehlova chu Zahau la Khawkimthanga bâwi a ni a, a pa thattu nia a rin a thah avângin thlang a tla a ni, an ti Rorehlova chuan thamna sum kengin Halkha Zâthang lai hnênah a kal a, Hualngo do turin a sâwm a Anni chuan an lo remti lo va, hlawhchhamin a lét ta a ni

Chu chu Hualngo chuan heti hian hla an phuah:

*'Fânai Rorehlova'n sum thi rawl ang a ruk
Chhakah Zathangpa'n e pai ang a pawm lo ve;
Lâm ang a let leh e'*

Rorehlova chu Hualngo hnênah a kal leh a, Thangûr do tûrin a sâwm thung. Anni chuan, "Thangur hi kan hmêlma an ni lo ve, kan sadawî kîlpui an ni asin. Kan hmêlma chu a hranpain an awm e. Rorehlo nanga tanpui kan ngai lo, vânpui pawh chim se, kan do pâwng zawk zawk a' g," an lo tihsan a Chutih lai chuan Hualngo er ber Dârzatuala, Lalpuhluta, Pu Buara leh Huliana te chu Sialhauhvah an unau Thangurho an pan a Sialhau chu Luangkâwn nêh mêl 6 vêla inhlal a ni Rorehlova chu Sialhauvah a kal leh a, an lai leh Dârzatuala hote chu Hualngo do tûrin a sâwm a An hnênah Hualngo jawngkam chapo tak tak chu a hriih baw a Anni chuan do an remti ta a ni. Chu thu Hualngovin an lo hriatin hla an phuah leh a

*"Thangurpui fawkdin e,
Sialhauvah um ang thu,
Luangkâwna kamkei rual
Dar ang han chhai teh la,
Tlan zai kan rel lo ve*

Tichuan, Sialhauva Thangûr chuan Luangkâwna Hualngoho chu an rûn a, Luangkâwnin an hneh jawk a; rûntute mi pasarih an thi nûn an sawi. Sialhauvin Luangkâwn an va rûn nawn leh a, an hneh chuang lo va, Hualngo chuan rûntute an lo

dan theih thu leh an pate ro ni lo, an neih thar
silaun an lo kah 'thu hla an phuah leh a

1. *I' maw suihlung i hlah? Lungdai lo kai teh u'*
Hmanah pi-pu'n an zir Thangurpu,
Pal angka dang na'ng e

2. *Ka nu'n mi roh lo ve, ka pa'n mi roh lo ve,*
Lungkâwn kan vangkhua e, laipui tek sial ang tla,
Khua vel kan thang lo maw'

Sialhauvin Lungkâwn an hneh loh avângin,
Huliana chu Zâwngtâh khaw lai Lalsavunga (Sailo)
hnênah a kal a, "Chhakchhuak zawng zawngin
Hualngo an bêl vek dâwn a, tûn hnu-ah an chak tial
tia ang a, kan zo tawh lo vang Nangmah ngei
pawh hi i him bil dâwn lo a ni," tiin Hualngo do tûr-
in a sâwm a. Lalsavunga chuan a remti lo va Chu-
tih lai chuan Lalsavunga khuaah thattu hriat lohvin
mi pakhat a thi a, Hualngo an ringhlel a. Chu thu
chu an hriatin Hualngoho chuan, an nih loh thu tha
taka sawi mai lovin hla an phuah leh a:

Khawhring fa Mangpawrha, fen tialah Lalsavunga.
Thlang vaipui tel lo chuan ka awm khua,
Bel ang i suan lo'ng e (lo vang)

Mangpawrha chu Lalsavunga pa nau a ni a, a
nu chu Khawhring hnam a ni a, Lalsavunga nu chu
'Pawi fêntial fêng' tiin an nute lama'n an chêksawlh
a ni âwm e Chu hla chuan Lalsavunga rilru a

khawihna hle a, Hualngo hneh theihna kawng zawng-in Sailo khuaa Chhakchhuak zawng zawng chu khaw danga kal chhuak lova pêm khap tlat tûrin a unaute a sâwm nun an sawi

Chumi hnu chuan, Hualngoho chu Riangtleiah an kai leh a Chutah chuan chhak lama Rallang khuaa awmte chu tawîawmtu atân an ko va, Zahuata a kal. Hualngo upa leh Lalsavunga chu an inbe rem a, râlmuang takin an awm ve ve a "Hualngo zinga mî chapo deuhvin hla an phuah leh a:

*"Thangur sum ang in sawi, an pianna sam phiaran,
Châng ang valh vêl ila, val zawngin laiah
Mual ang kan chungnung e".*

Riangtlei khuaah chuan kûtpui an hmang a, râi vêngtu pawh awm mumal lovin hlim takin an chah a Chutih lai denchenin Thangur leh Fânai tangrualin an rûn a, reife an inbeih hnuin Riangtlei chuan rûntute chu an hriawtkiang leh thei a. Hnam hnih tangrualin an rin loh hlâna an beih tâk avâng-in tawrhlelhawm an tia nî ang, Zahuataho mipui tam zâwk chuan chhak lama thlang tia ve lova lo awm, an unaute awmna Rallang panin an chho va, a chhêhvêlah an khawsa ta a; Lianlûnga leh a hote mî tlêm zâwkin hmâr lam an pan ta a nî

Lianlûnga

Lianlûnga chu Luahtalha thlah chhâwng Chhunthianga fa a nî. Luahtalh thipui kawltu a nî a, Dûngtlâng khuaa Kalzâng dâr nêan an inthleng-tawn hnuin Lianlûnga hian Kalzâng dâr chu a kawî zêl a nî Mî huaisen tak a nî a, thlang tlâk hma

pawhin a hming a lâw tawh a ni Chhak lama hnam dang khuaa khawsak a chuan hmâr lam pana khuah leh tlâng neih leh theih a beisei a, mi thenkhat nêh hmâr lam an pan ta a ni. Thahdo khuah Hiangmual an thleng a, awmhmun khwar an tum a An lal nêh remna thuthlung siam tumin Hiangmual vêng lal Hendova chu palaiah an hmang a An lal bul zâwk Phuaibung lal Khawtinkaia hnênah Chemtah thi leh Kalzâng dâr bu pe tûr in Lianlunga'n Hendova kutah a hlân a. Hendova chuan thi leh dar chu a zêp ru a; an lal chu pe duh lovin a tihder ta zâwk a, Hualngo râwt thu a rawtpui ta a ni

Thahdoho chuan Lianlungahô chu an rin loh hlânah an bei ta a Lianlunga chu hmâwng zârah a linglet zâwngin an khai a, a fanuin tui pêk a tum pawhin an phal lo va, hrehawm takin a thi ta a ni, an ti. Hêndova in chhûnga awm Dâr pa chu zu thah an tum a, "U leh nauvah kan inzawng a, mi duh lova mi thah tum chu tunge in nih lo lût teh u Keimah Dâr pa ka ni ngai e," tui a inhrosa chiam mai a. Tumah lût ngam lovin an kiansan ta a, an kian hlân chuan a lo tlânbo dai mai a Thahdo chuan heti hian hla an phuah

*"Thahdo sangsarih laiah,
Dâr pa'n sakhming chhal e,
Lau lau tak a aw e"*

Tichuan, an tlândarh a, a then hmâr lamah châm bângin a then chuan Tiau chhakah an unaute an pan leh ta a ni.

Hêndova pawh a thil tih dik lohzia lalin a hriat

Chinah Hiangmual khuaah awm ngam tawh lovin,
Sailo lal Vânhnuailiana a bêl a. Thi leh dâr a ken
chu Vânhnuailianan a lâk sak a. Hêndova chuan
heti hian hla a phuah:

*“Chemtah thi leh Kalzâng dar,
Laiâh mawng bang ka pem pih, Zakai pa aw e;
Hausa ka tawng sual, ai maw! Lalphung u aw e.”*

Hla thu awmzia chu: ‘Zakai pa hian Chemtah
thi leh Kalzâng dâr, hmawng angin ka pampui a,
Lalphunga u lal ka tâwk sual e’ tihna a ni a, Vâ-
hnuailiana h1 Lalphung u a ni.

Thahdovin Lianlûnga an thah chu Hualngo
chuan an sùn nasa hle a; Rallang daiâh Lianlûnga
lung an dawh a, hr ìnthâwlin tui an chhiâh a, hla
an phuah bawk:

*“Siktui a thiang kan hun, ruathlain dawn maw!”
Phu koh loh Lianlunga, khawia’n nau ang tãp maw!”*

Chin Râm Thlen Hnu:

Rallang khua an thlen hun chu AD. 1805–10
vêl a ni a, Tiau thlangah kum 15–20 vêl an thang
nia rin a ni. A chunga kan târlante hi Hualngo
hlanga awm deuh bik sawina a ni. An thlang tlâk
rûn pui hmaa kal hmasa te, thlang tlâkna atanga
khaw dang pan te, Chhakchhuak tam tak thlang
lamah an awm hlen a. Mi huaisen hming
thang Zâmpuimânga thlahtu pawh awm hlen pâwl
zinga mi a ni.

Hualngo hian an chak laia hla chapo tak tak
puah an chîng ang bawkin, thlang tla an lêt hnu

pawhın hla an phuah ve zêl a. Hmasânga chhih leh bawı la lûttu ni sın, hnam dang kêra an khawsa ta chu tlâwm an intih thu te, Seifate zingah hnam hruiatu niin lal an lo ni tawh ngai a, thlang lamah chuan Thangurho an lal thung a, hqamchawmın an bêl zêl a. Chûng thu chu heti hian hla an phuah bawk

1. *"Hmanah kan pite chuan hnam tin chhih bawı an Tunah thang thar lehın leido ka nek zo lo, (kai, Vala ka tlawm ta e."*
2. *"Hmanah a lal hmasa keimahnı chhung lo maw!! Thangur an lat leh e, Kawltung chawı— Lut zel e, kai zel e"*

Tin, infınkhâwm leha er that leh an beiseı thu pawh Tlawh zaiın an phuah bawk,

*"Thlangtiang chenz kan tai ta hnu kha,
Kawngo lo leng leh la, u leh nau zawng
Thui leh zo rawh e,"*

Hêng a chung a târlan hlate hi, kût chai hlaah an hmang thın a ni

Chın rama an lêt leh hnu hian Zahau nêın in-kawpın Vûta ho te, Fânai te, Thado te an rûn a; Piler khua pawh an rûn bawk. Vei len thlengin hmun dang dangah râl rûnna an nei nual a; an chemkal zêl nıa hriat a ni.

6. Zofate Tawng Leh Dublian Tawng

Zofate leh Kâwlho hi hmasânga thlah khat leh

lo chêngzâ ho an nih avângin, tawng hman chung-changah inang a tam hle. Lam rik dân erawh chu a dang hret a ni. Entir nân: sam, mit, lam (lamlan) thing (tuah thing), ni, thla, hnih, thum, li, nga, kua, za, in, vawk, tihte hi; hei lo pawh tam tak a la awm.

Zofate hi Kâwlphaia an chên khâwm laiin tawng hmunkhat an hmang ngei ang. An awm darh tâk avângin, inbe pawp thei lovin a chi a chiin an awm hran hnuaa pheî chuan tawng a lo hrang ta zêl a ni. Kâwlrâm phai zâwla kal thla Asho Chinho nên pawh tawng inang a tam hle a; Paite tawng nên a fân loh pawhin Pawi tawngah, a nih loh pawhin Duhlian tawngah a inang leh thin a ni (*Zirtirtu Training-naa Thayetmyo biala mi Salai Mya Than (Asho Chin) kawmna atanga hriat a ni*) Tin Arakan tlânga chêng Meo Chinho nên pawh kan tawng leh dân inang a tam hle a ni an ti. (*Kohhran rawngbawla an hnena cheng tawh Missionary Vanlalnema sawi*). Upa hla lo thlir leh ila:

1. *Thi lovi khua awm maw, fam lovi khua awm maw?*
Lalah suanglungpu e, fam lote'n awm na ngai
2. *A tlung e, thim khawzing a tlung e,*
Khua tina thim khawzing a tlung e.

Hla thu-ah hian Pawi tawng. Paite tawng leh Duhlian tawng a inpawh vek a. 'Suang' chu Paite, 'fam leh awm' chu Paite leh Duhlian hman deuh bik a ni a, 'tlung' chu Pawiho hman mêk a ni. Hla tawngkam atang hiantawng hmun khat hmangho an

nihzia a lang thei a ni. Pawi, Paite leh Seifa te chu an tawng hi zaah sawmsarih lai a inang ngei ang.

Chin Tawng:

Chin State—ah chuan tawng hmunkhat hman a ni lo va, Bial khatah pawh mahn hnam tawng theuh an hmang a, tawng chi hrang hrang a awm. Mah-se, bial tinah tlâng tawng a awm a, chu chu, Tedim bial leh Tonzâng bialah Tedim tawng, Falam bialah Falam tawng, Halkha leh Thlantlâng bialah Halkha tawng an hmang lar ber a, Matupi bialah Halkha tawng an hmang lar hle baw. Tin, Mindat, Kanpetlet, Paletwa bialah chuan Kâwl tawng an chelek deuh ber a ni. Ram pum huapa tlâng tawng a awm lohna hian ram changkâna kawng a dâl hle a ni. Sawrkâr hnêna thu thlenna atân chuan Kâwl tawng hman a ni.

Duhlian Tawng:

Seipui leh a chhehvêl, Bualmin, Chawngthu Sânzâwl, Bochung, Chawnghawih, Tuilum, Lawi—tlâng, Tlângkhui (Hnamtê) Lûnkhua, Tlângkhua (Lûnkhaw lu) Khawsum, Bualzawl leh Lianduh khuaah tukkhuma sam zialho an inzâr tlar a. Inkalpawh theih vek a ni a, tawng hmunkhat an hman theih vek avângin inkuangkuahin hnam khatah an luangzaho va, “Duhlian hnam” an inti a, an tawng pawh ‘Duhlian tawng’ tih a ni. Lianduh khua leh Lûnkhaw inkârah ‘Marva’ an tih lui pakhat a luang a; tukkhuma sam zialho hi ‘Mar’ an ti a, Marho lui tihna a ni.

Sânzâwl lal Lersia (Chawngthu) Sabuan hlaah
heti hian a chuang a:

*Ka do Lutmuala te u,
Duhlian zathum tui ang seng aw 'ti.
Tui ang seng ngai lo,
Ka do kimah zan ar ang ka thah.*

Hla thu chu: 'Ka do Lutmual (Râltho) hian
Duhlian zathum (tam tâwk tak) chu tui ang in nê
ang min tia, Tui angin kan nê dua ngai lo vang,
kan dorâl apiang zâna ar man a awlsam angin kan
that zêl a ni' tihna a ni. He hla hî Seifaten khuang-
chawi mual lâm hlaah an hmang hlen nghe nghe
a ni.

Hêng a hnuaia târlante hî Duhlian hnam ni vek
lo mah se, Duhlian tawng hmang nia hriat an ni.

(1) Lusei (2) Chawngthu (3) Pautu (4) Hnam-
te (5) Ngente (6) Chawhte (7) Kawilâm (8) Lawi-
tlâng leh Leiri (9) Renthlei (10) Vaiphei (11) Khiang-
tê te an ni. Tawng hmunkhat an hmanzia a lanfiah
theihna chu hla aţangin a ni deuh ber a Lawitlâng
leh Leirihovin Lawitlâng khua len Tuilum khuaa an
awm lain Lumtui zai leh Chawn zai an phuah a,
chu chu zailâm hla nênthuhmun a ni Pautuhovin
Pautu zai an phuah aţang te, Ngente Pi Hmuakin
Ngente zai a phuah aţang te, Lersia hla aţang tein a
lang a ni. Hêng hlate hî Duhlian tawng vek a ni.

Thlahtu bul chhuinaah Duhlian hî an telh ngai
meuh lo va, hriat thui loh vâng nge a nih, hriat a ni
lo. Lusei leh a unaute hnam dang thlahtu bul zîng-

ah Duhlana chu a awm a ni mai thei. Chhuitu pakhat pawhin Thlapa fa Duhlana tiin a târlang (*Hiangthiaua, Mizo p 6*). Tin, Duhlana zinga Lusei pheih chu hnam dang pawhin Duhlana an ni tih an hre êm êm a. Tiau thlang an thlen hnu pawhin an ram chu 'Duhlana ram, Duhlana khua' an ti thin a ni. Japan râl hma chuan Paite-ho Tiau thlang an zin chuan, 'Duhlana ka zin' an ti mai thin.

Tin, Pawi pawhin 'Duhlana' an ti a, Pawi tlang-vâl pakhat Tiau thlang zin chu a ke a rahfuan a, ke bai chungin lui dungte pawh a zawh a, heti hian hla a phuah:

*"Duhlana khua ka tlawnah ka ke dodup an ing,
Vachintial te bang len,
Tikua hrawng thlai thlo lang."*

Duhlana thlang tla chuan an tawng chu an chhawm zêl a Tiau thlangah chuan Lusei hnahthlâk hovin khua leh tlang an luah zau ber a; an lalho tawng chuan a chim hneh zêl a ni. Vaiho chuan 'Kuki' an ti mai thin. Vai an lo lian a a rama chêng lalhovin, "Lusei kan ni" an tih avângin a ram hmingah Lusei Hills an vuah ta a ni. Tawng thu-ah chuan Duhlana tawng an ti a, sikul an hawnin zirlai-bu kâwmah 'Duhlana Dialect' tiin an ziaak a ni. Sikulah leh Kristian sakhaw inzirtirnaah he tawng hian hmang a, Lusei Hills pum pui a fang chhuak a ni.

Tân hnuah Duhlana tawng chu Lusei tawng tiin an thlâk a. Lusei tawng chu a dam rei ta lo va. Kum 1954 hnu lamah chuan 'Mizo tawng' tiin an thlâk leh ta a ni. A bu a bâl chhût chuan, Mizo ram hian

Dublian tawng hi tlâng tawng (common language)-ah an hmang a ni. Chin State-ah chuan he tawng hi 'Hualngo tawng' an ti ve thung.

16 THLANG TLAK HNUA SEIFA THENKHAT

(1) Lallula

Lallula chu Rohnaa fa a ni a, Chawnghawih a-tangin Tiau thlangah Zopui khua a din a. A fate chu: Lalpuiliana, Lallianvunga, Mângpawrha, leh Vùttaia an ni a; Lalpuiliana fa Lalsavunga a ni.

Zopui khua chu Khawhring leh Râltê hovin an pa a, In 300 lai an tling Lallula chuan kût cha hlaa Chhim zai chin hla a phuah a; Zopui khuah phuah a nih avangin 'Zopui zai' an ti

*"Zopui kan khaw dung a sei tak a,
A lalah Liandanga tual leng e"*

Râlte chanchin a sawi tawh angin, Lallula chuan Tiau chhak Lénchau (Inbûk)-a Râltheho a rûn darh a. A hnu ah Champhaia awm Râltheho a rûn leh a, Siallâm dâr, Sêlbuang dar leh dâr tha dang te a lâk sak a, sum-leh-pui a lâk sak baw. A khuah awm tûrin Râltheho thenkhat a hruai baw a ni.

'Zopui leh a chhehvêl khuah Thlânrawn Pawi-hovin chhiah an khawn thîn a, an hmuh apiang duh loh theh an nei lo va, sial chen an kaw sak a; pe dâh lo chû sai mai an ching baw an ti. Lallula chuan Pawi rawt dân tûr a ngaihtuah ta a, "In upa te nên lo zin ula, chhiah kan lo khawn sak ang che u: Sai ngho pawh kan pe dân che u nia" tîn a

hah a. Anni lah chuan châk sakhaiah an neih a,
 n lal Thanchhûma leh a khâwnbâwl min ber Phun-
 hanga leh a pasaltha Thanghlianga hovintam tâwk
 ak an kal a. Zopui khua chuan zu an lo sa a, zu
 ch sain an lo hrai a. Tichuan, zânah Pawiho chu
 n râwt ta nghek mai a, tlêm chauh an tlân chhuak
 hei a, Thanghlianga chu tlân chhuak zingah a tel
 An lal Thanchhûma an man a, Phunthanga chu an
 hah zingah a tel a ni

Thlân râwnho an sâm hi a hmingthan êm avâng-
 n, Zopui pawh chu tûn hnuaah 'Sâmthang' an vua
 a a ni. Pawiho lo er leh tûr an hlaui a khuate
 chu khaw dangah an pêm ta hum hum a; a khua a
 tîm êm avângin Lallula chuan hla a phuah leh a

*"Chhintiang hmar tiang sa ang zai mah la,
 Zopuih hnutiaug ka dal na'nge."*

Zopuih chuan hnu a dâl thei bik lo va, thlang
 lamah kalin khaw tam takah a insuan a, Laltuaka
 khua Sabual a thleng a Laltuaka chuan a lo chelh a,
 vêng a pe a, Lallula chu khaw hmun nghetin a awm
 ta a ni. A vêng hming chu Dârlung a ni a, hla a
 phuah leh a, 'Dârlung zai' an ti. Zopui zai nên
 thuhmun a ni

1. *Mi chuan ve u', darlung kan awmkhua,
 Laldang run in laiah zam ruai e*

2. *Laldang run in laiah zam ruai e,
 Ni tin tiandar a ri chiah nghian e.*

3. *Darlung zathum leng zawng in laiah
 Mual ang chungnung Tuahdang ka lungdi.*

Hun a lo rei deuh a, Sabual khuaa Laltuaka fa-
te leh Lallula an inngeih ta lo va, Lallulan heti hian
hla a phuah leh:

*Sabualin yhuam ang mi do lo u',
Darlungah phunbung ka sai ngai lo."*

Lallula chu Kânghmunah khaw thar a kai a,
kum upa takin a thi Sailo zingah Lallula thlahte
hi tlâng nei tam ber an ni Lallula fa Vûta thlah
hian Mizo ram laili-ah tlâng an nei hlawm a. Mânga
thlahte hian hmâr lam an chang.

(2) Vûta Man Thu:

Vûta an tih Vuttaia chu Lallula fatlum a ni a,
Arte-ah a lai. AD. 1815 vêlah an man a; a thu
awmzia chu hetiang hi a ni.

Rorehlova (Fânai) chu Khawkimthanga baw
a ni a, Rorehlova a thi a, Khawkimthanga fa
Khuangcheuvan bâwi man lukhâwng a thung a.
Rorehlova faten lukhâwng chu an pe duh lo va,
chu chu Vûtan pe lo tûra a fuh vâng a ni. Khuang-
cheuva chu Vûta leh Rorehlova fate chungah a thin
a ur ta a Khuangcheuva chu Zahau lai a ni a, Râl-
lang khuaa a awm. Chu khuah leh a chhevêlah
Hualngo thlang tla kîrlehko an awm baw. Zahau
leh Hualngo chuan Fânai leh Vûta hote chu rûn an
tum ta a, Tlaisûn lalin a remthpui a, Halkha
Zâthang lalin a hriatpui baw.

Tichuan, Zahau leh Hualngo chu thukhat vua-
in an thawk chhuak ta a. Vûta khualzin chu Thên-

tlâng khuaah an hmu a, an man ta a ni. An lo kah loh avângin indona a awm lo. Vûta chuan bruai chho va, Khuangcheuva hnên a thleng. Kawl an bun a, Khuangcheuva Ina awm lovin mahnî tawng-pui Zahuata Inah an chên-tîr a. Vûta chuan an tlan theih dawn leh dawn loh hriat a chhâk hle a. A u Mângpawrha'n Sailo thlah zawng zawng hnênah a tlanna sum a khawn a Chu chu Lênlai zaiin hetî hian an phuah

1. *I'tin emaw an rel e, u leh nauvin,
Lalthang Vuta Lentlung mual ka liam ta e, lenlai-
(ah e.*
2. *Lalthang Vuta lentlang mual lo liam lo la,
Belhthi zawngin vangkhawpui ka fang chhuak e,
(lenlaiah,*

Tlanna sum an tlin theih lawk loh avângin, Vûta chu rei tak a tâng a Zahuata nau Rodêngan a enkawl a, chawng zu chhimnaah te, Sadawî kîl-honaah te a hruai thîn a ni Vûta man thu Hual-ngohovin hetî hian hla an phuah.

*"Zathang tui ang kan lak, Tlai sunlawm ang kan rawih,
Vuta hrengkawî kan bun, Zadeng pheiphung kan tan,
Chhuah tlang a mawî mang e"*

Vûta hriatah pawh he hla hi an sa mai thîn a. Ani chuan, "In hla chu a va tha ve, min tîfingtu a ni! Dam takin ka chhuak leh êm ang a, Tlaisûn thlâwm a tûlziatê min hriattîr a, ka tân hla tha tak a ni," a ti hlah zâwk a ni

Vûta kum 4 a tân hnuin se 30 hû thi leh dârin an tlan chhuak a. Vûta an man aţang hian Zahau leh Hualngo an ţanrualzia te, Tlaisûn nêan an inhruisuihzia te Sailohovin an hre Chiang ta a. Anmahni tibuai leh theitu tûr an nihzia an hmu chhuak a, ţhian ţhaa siam an tum ta zâwk a ni. Thukhat vuanin khua-leh-tui neia chêngza tûrin, Hualngovah Rodênga, Zahauvah Nîkuala an sawm a. Rodênga hian Riangleiah khua a nei a, mahse a khua a pung thei lo va, Tiau chhakah a kîr leh ta a Nîkuala chu Tualtêah khua a nei a; a thlahte thlengin ropui takin an awm hlen ta a ni.

(3) Sibuta

Sibuta hî mi danglam tak a nih avângin a hmîng a lâr hle a ni. Palian thlah a ni a. Tachhîp lai fa a ni. A naupan lai a u (Nu hmîsa fa) Dârlalpuin nun a zih ţhîn a. Nu dang hrin a ni bawk a, Dârlalpuin hian a hmusit deuh pawh chu a ni mahna! Sibuta chuan a haw hle mai a. Hun a lo rei a, Sibuta chu lai a lo ni ta a. A khuangchawi tumah Dârlalpuin chu tiangvâl a chahîr a. Chu mî hnu chuan seluphanah an thlung a, se dang a chhun hnuin Sibuta chuan a u Dârlalpuin chu a zakdawan a chhun a, a chhunhlum ta a ni. A lu pawh seluphanah an târ a ni.

Thil râpthlâk a khawih avângin Khuain a awih lo a ni ang chu! Sibuta chu a khuangchawi hnu rei lo têah a dam ţha hlei thei lo va, damlai lungdawh a tum ta a. Lung chu lian pui mai a nih avângin khua an zâwn thleng zo lova, an thlen theih tâwpah an phun ta mai a. Pawi pakhat a khur an haitîr a, a

hai lain an phun hnan an ti Sibuta chu mi ke-
phah chung a feipui sawh bûr mai a ching an ti baw
A lungdawh hnu rei lo têah a thi ta a ni

4) Hualngo Khawdin Thu:

Hualngo thlang tla chu AD 1805 vêlah an kir a,
Zahau leh Simhrin khuaah vêng hrang nei zêlin an
awm Ni nahsela, thang khat lian pawh a tlin hma-
in khua an din a An khaw din dân chu hetiang
hian.

AD. 1820 vêl a ni a, Rûn thlanga awm Tlaisûn
chuan Rûn râla awm Zangiat leh Khualsim thenkhat
a thuhnuaiah dahin chhiah chawî tûrin a phû a.
Rûn râlho chuan, Tlaisûn thuhnuaî aţanga tlan-
chhuah tumin hel thu an rêl ta a ni

An rorêl dân chu Rûn lui va kânin Tlaisûn
khua chu kan va do lo vang 'Tlaisûn mi Rûnrawn
kân tawh phawt chu thah zêl tûr' tih a ni Rûn lui
kalkai nân hruithlun lei dawh a awm a, chu lei chu
lui râl lehlaman Zangiatin an vêng tlat a ni. An
thiltih Tlaisûnin an hriat theih loh nân Rûn lui kân-
in Tlaisûn lamah kal an phal lo va Tlaisûn lam
aţanga Rûn luirawn kân apiang an lo mana an that
zêl a ni Tum khat pawh Sûnthla mi hokhat Rûn lei
an kân a an lo man a, Lochawm khuaah hruai chho-
vin an that a. Chutichuan, Tlaisûn mi 80 lai an
that hman a ni.

Tlaisûn mi pahnih Rûn râlho man chu Khu-
alsim Tlangthlang Khuangdawn khuaah an tlan lût a.
Tlangthlangho chuan an lo tanpui a, Rûn an daikai-

tîr a. Chutichuan, Tlaisûn chuan thu awmzia an hre chiang ta chauh a nî. Chhuina pakhatat chuan, Lochawm khua atangin Thatsama a tlân chhuak a, Khuangdawn khua Liandia te pupa Inah a lût. Tlângthlanghovin Chawngthe khaw mawng Taitiang thlengin an thlah a nî, a tî. (*C R E. U S. Falam Tashon History p.6*).

Nî danga an tîh thîn ang bawkin, Tlaisûn chuan Zahau, Hualngo leh Sûnthla chu raldotu atân a hman a. Rûn râl kain helho khua an fang a, an tudaw zêl a nî. Helho thenkhat mahni inhumhim nân Kâwl phaia tlân pawh an awm an tî

Tlaisûn chuan helho a hneh chinah kuli man pe lovin, Kâwl phaia chi a phurhtîr a. Chi phurhna kawng hla deuhva awm leh helhotu nia a ngaih khuate chu Tlaisûn lovah hna an thawhtîr a, kum tin In tinin buhtun phur khat buhchhiah an chawitîr a nî-an tî, (*Carey & Tuck, Chin. No 1 p 147*).

Tlaisûn lal chuan raldotu hnam thum hruaitute hnênah lâwmman pêk tûrin a tiam a Zahuata hote chuan: "Lâwmman atân thil dang kan duh lo ve, khua-leh-tui kan neih leh theih nân kan khaw hlui Seipui leh ram âwl apiangah khaw neih theihna min pe la, sa leh râlah min hum tûrin kan ngiat duh baw che a nî" an tî a. Ani chuan, "Thi leh dâr leh sial pawh duh lo va, phaiphêng tona ram palailêng mai mai duh chu ka pe lul ang che u" tiin a tiam ta a nî. Hei hi thlang tlâk hnua Hualngovin khua-leh-tui an neihna tobul chu a nî. Seipui chu an hruaitu Zahuata tân an ruat fel ta a nî

Zahuata:

Zahuata chu Chêngtâwnga fa a nı Thlang tla ve lovin a pa hovin Simhrin an pan hmasa a, Zahau khua Râllang an pan leh a. An unau thlang tla-ho Riàng-tleia an awm laiin ƣawıâwmtu atân a kal thla a, thlang tla kir hnuah Râllangah bawk a awm leh a nı

Râllang khuaa a awm lai hian Mualbêm lai fapa Khanthuama pawh, chu khuaah chuan a awm a. Khanthuama chu a pa thih hnuah lai tûrin hâwn a tuma, thlahtu atân Zahau leh Hualngo pasalƣa-ho a sâwm a, Zahuata hovin an thlah. Hei hi AD. 1815 vêl a ni âwm e Zahuata chu Khanthuama'n a chelh a, "Kei râłƣı takın ka awm a, mın vêng rih la hnam dang kârah khua-leh-tui nei lovin i awm si a hetah vêng ka pe ang che," a tia Zahuata chuan vêng a nei ta a, a vêng hmıng chu 'Khangzang' a nı a; Khangzâwl tihna a nı He vêngah hian a unau thenkhatte nêk kum 4,5 vêl an awm nin an sawı Khanthuama dodâltu Vuitê leh hnam dang an tukdawl hnuin Zahuata chuan chûngho khua atangin chhih a la ve a nı

Zahuata chu Khangzâng vênga a awm laiin Zangiat ramah rammuin a kal a Chumi hnu chuan Seipui khurah khua a dın dâwn ta a. Khanthuama nêk an inthen dâwnın sial an tal a, zu an inho va. An thlah chhâwng zêl thlengin tu ve ve pawh indo lo va, sa leh ralah inƣanpui tawn zêl tûrin thu an intiam a ni

Kum 1820 vêlah Zahuata chuan Seipui a pan a, Seipui khurah lût hmasa lovin, a kiangah an in-bâwk a. Chu khua chu Mualbêma a vêng hmıng

chawiin 'Khangzâng' an ti. Khangzângah rei aww lovin Seipuih an lût a. Vuitê leh Vaiphei arawn kalpui a, Raltê an pan baw k a, vêng hming neiin an aww hlâwm a ni. Seipui an luah hnu chuan, hnu dang kâra aww Hualngo an pêm lût chum chum a, rei lo têah in 300 lai an tung ta a ni.

Seipui khua a ropui zêl a, Tlaisûn lalin a huphurh leh ta a ni ang; an khuaa hnam dangho rawt sak a tûm a. Chu thu chu Zahuata'n a lo hriatin Vuitê, Ralte leh Vaiphei chu khaw dangah a pêm tîr a ni. Hêtiang baw k hian Zahau lai Khuang cheuva pawh an huphurh avângin an ko va, hrêng an lo tâtîr tawh a ni

Zahuata chu sa kah lamah pawh a nasa viau a ni aww e. A khum zârah sakei phaw a hmang an ti. Sai a kan thu pawh he a hla phuah atang hian a lang a ni.

*A tlung e, a tlung e, saipui lian lu a tlung e;
Saipui lian lu a tlun zanin, ka tual hmatiah
Vuite, Vaiphei nghawr dim e."*

Seipui khua chu kum 1865 vêlah Tlaisûnin Dihai (Simhrin) a rawktîr a, sial an kawia, dârkhuang, dârbu leh saingho an lak sak a, Tlaisûn hnênah an pe. Dârbu hi Ralte' Chawngtual dâr kha a ni a, Vailen hîuîn sâpin an lak sak a, Quarter Guard (Kat) a an dah chu, Khangzâng lai Mangcheuva'n a la chhuak.

Zahuata chu kum 40 chuang a lai a, Dihai'n an rawk kumah kum 80 chuang zet mi nlin a thi. Fa-pa 8 a nei a, Thangsavûta, Dârchungnuha, Lûng-

Hana, Inpuia, Liansavûta, Liansûma, Thangdarlova
leh Mihleia te an ni

Hualngo Khua-Leh-Tui

Hualngovin khua an din dâwnin, Tlaisûn lal an
hriattir a, tham nân silai emaw, thi leh dâp emaw an
pe a, chu chu khua leh ram man a ni. Rêl a la tam
avângin vawi-leh-khatah khua an din mai lo va.
Chhim lam aţangin khua an nei pung chao zêl a,
hmâr lam chu Vai len thlengin khua an din. Khaw
dintu atangin 1949 Village Council (V/C) inthlan
thlenga lal chu a hnuia mi ang hi an ni

1. Seipui khua.

1820 kumah Zahuata a lal a, 1860 kumah a thi.
A thih hnuin a fapa Dârchungnunga'n ro a rêl a,
Lungliana'n Khawkawkah vêng a nei. Dârchung-
nunga 1880 vêlah a thi a, Khawkaw vêng lal Lung-
liana'n Seipuih ro a rêl Vai len laia Seipui lal
chu Lungliana a ni Lungliana lal hnuia Zahuata
fa tlum Liansûma a lal Liansûma chu 1917 kuma
sipai an lâk lain a kûl a tala rêlbâwltu a ni. 1917
December-ah Liansûma a thi a, a fapa Vaikhama a
lal 1922 September-ah Vaikhama a thi a a naute
an la hun loh avângin Lungliana fa Liankânglova'n
ro a rêl. Liansûma fa Râllinga leh Savûta an la
awm a, fa tlum Savûta lal tûr a ni a, Sorkâr hna a
thawh avângin Râllinga hun chinah Liankânglova a
châwl a, 7. 12. 1927 aţangin Râllinga a lal

2. Lotharâwn

Seipui khaw din hnu hun rei lo têah Râllang
khua aţangin Hualdanga fa Khuangtuala'n khua a

din. Khuangtuala leh a u Dârhawka te hi thlang tla lo va, Râllang khuua awm an ni. Khuangtuala fa Thathleia, Tinthanga, Vâhnuaikaia, Liantrânga an ni. Khuangtuala thih hnuah Tinthanga a lal a, 20.10 1920—ah a thi. Tinthanga fa Dokimkaia, Kâpchungnunga, Nimanga(Pâchika), Râlthiauva an ni. Tinthanga thih hnuah a fapa Nimanga a lal. Nimanga fa Khuangtaiova, Lianlinga, Chhâwnchungnunga, Khawrothanga Khawtinchhâwna an ni 1940 kumah Nimanga a thi a, a fapa Khawtinchhâwna a lal

3. Bochung:

Thlânching khua ațangin Suakkai fate Liankuala leh Dârhima 1840 vêlah an kai a. Cherhmun ațangin Zahau — Bansâwt Lalpianga a kai baw. Bochungah chuan vêng chhak leh vêng thlang a awm a, vêng chhakah Liankuala a lal a, vêng thlangah Lalpianga a lal. Lal bul zâwk an awm hlei thei lo va; an fate ve ve thlengin an mer a Lalpianga fa Suakhcia a ni. Liankuala fa Rolala, Zavunga, Khawsana an ni Khawsana fa Lalpûma, Thatchhûnga, Thangthiauva an ni. Vai len lain Lalpûma a lal a, Thatchhûnga a lo hun chinah Thatchhûngan lalna a chang hlen

4. Tlângzâwl:

Loțharâwn ațangin Khuangtuala fa upa ber Thathleia a kai. A fate chu: Keikhâra, Hrângkhupa, Lalsavûta te an ni. Thathleia thih hnuah Keikhâra a lal. Keikhâra fate Tlânghmunga leh Lalthiauva an ni. Keikhâra thih hnuah a fapa Tlânghmunga a lal lăwk a, Lalsavûta fa Duhthanga, Duhthanga fa

Thakhuaia a ni. Thakhuaia hun hmain a pu No-hrênga (Tuallâwt) chu (temporary-in) an laltir lâwk a. Thakhuaia a lo hun a, 1946 ațangin a lal

5. Lawitlâng.

Loțharâwn ațangin Khuangtuala fa Lianhrânga a kai A fate chu: Khawtinthata, Sângkhupa, Sattinkâpa, Bualthanga an'ni 1918 kumah Lianhrânga a thi a, a fa tlum Bualthanga a lal

6. Vawmhâlkbum

Loțharâwn ațangin Khuangtuala fa Vânhnuai-kaia'n a sât a, 1903 kumah a thi. A fate chu: Dosûta, Hrângtluna, Lianphunga leh Zahrânga an ni. Vânhnuai-kaia a thih hnuah Zahrânga a lal. Zahrânga fate chu: Râlkamlova leh Sachungnunga an ni. Zahrânga thih hnuah Râlkâmlova a lal

7. Fâr'lâng:

Hleithanga fa Dolêta'n Tlângzâwl ram a lei a. Fârtlâng khua a din Do'êta fa Tuansânga leh Thandâwna an ni, Dolêta hnuah Thandâwna a lal.

8. Vângva:

Dokalha fa Zanghînglova chu silai cheng chher hiam a ni a. Tlais ln lal hnênah silai cheng a pe a, n lo lâwm hle a, "Vang vâah khua va tuah ha," tiin hua an lo pe. 'Vang luiah khua va siam rawh' tihna ni. Zanghînglova chu Bualzâwl ațangin Hlaizâwlah kai a, chuta țangin 1850 vêlah Vângva khua a sât.

A fate chu Lalkhâra leh Khualchîna an ni. Zahnghinglova thih hnu-ah Khualchîna a lai. Khualchîna 11.7.1917-ah a thi a, a fapa mal Thangtinsûma a lai. Thangtinsûma fate chu, Vânhnuaiala, Vanlaithanga leh Challianthiauva an ni. Thangtinsûma a tar tawh avângin a fa tium Challianthiauvan lai leh-kha a la.

9. Satawm:

Vângva khua atângin kum 1870 vêlah Lallûta fa Rothâwmvunga'n a sât. A fate chu, Sainghilhlova, Thangvûta leh Khuangrûma an ni. Rothâwmvunga a thi a, a fapa upa ber Sainghilhlova a lai. A fate chu: Khawvêlthanga, Hrângsailova, Vânsûma an ni. Sainghilhlova a thi a, Vânsûma a lai. Fa tium lai tûr a nia, Rothâwmvunga fapa naupang Khuangrûma hun chinah Vânsûma a chawl a, Khuangrûma a lai.

10 Chawnghawih

Lianmânga fa Lianvêla'n Seipui atângin Vangva-ah a inbawk a, Vangva atângin kum 1874-ah Chawnghawih khua a dip. Karbura (Sim) fa Nungbika'n veng hran a nei bawk. Hun a lo kal zêl a, lai bul zawk nih inchuhin Tlaisûn an thleng ta a. Tlaisûn lai chuan, "Sepui sâwm mi pe thei zawk in khua in chang ang," a lo ti mauh mai a, an hril-hai ve ve hle a ni. Nungbika chuan a ngam lo va, Lianvêla chu Tlaisûn lai pakhat Khaliana'n a fuh ruk avângin. "Ka ngam e," a ti a; Lianvêlan khua a chang ta. Nungbika pawh Bualbrejah khua an pe ve lehta a ni.

Tichuan, Lianvêla chuan sial, thi, dâr leh bêl te a pe a, sepuî sâwm hû'a tlâk thei ta a ni. An in-chuh avângin khaw man sêng tam ber a ni Lianvêla fate: Kâpsailova, Hualhleithanga, Khawtindaia, Ram-lala, Sunkulha, Mangtinthanga, Khuangthiauva an ni. 1912 kumah Lianvêla a thi a, a fatlum Khuangthiauva a lai. Khuangthiauva fa Sulinga, Lianhala, Lailana, Lalhmingthangate an ni. 5.2.1945-ah Khuangthiauva a thi a, a fapa Lianhala a lai.

11. Auhmun:

Chuaungo thlah Auhmuna lalna khua a nih avângin he hmîng hi a puhlen ta a ni Hlaizawl khawper a ni a, Rozathanga fa Laltin-sâwnnan ro a rêl Laltinsawna fate Nohrânga. Khawlianhêla, Vânhnuailala an ni Vai len hnuah khaw hranin a ding a, Laltinsawna thih hnuah Nohrânga a lai. Nohrânga fate: Bualsûma, Khênkhuaia, Hrângtinkulha, Hrângtinhmunga, Khuangchungnunga an ni Nohrânga a tar hnuah a nau Vânhnuailala a lai. Vânhnuailala thih hnuah Nohrânga fa Bualsûma a lai Bualsûma thih hnuah 1930 kum atângin Hrângtinhmunga a lai

12. Khiangzang.

Seipui atângin 1894 kumah Dârchungnunga fa Mangcheuva a kai a. 1906 kumah a thi. A fate: Biakchina leh Kâpliana an ni. Kâpliana hun hman a u Biakchina a lai. 1922 atângin Kâpliana lai a, 16.12.1929-ah a thi. A fate: Lalchia leh Khawtinkhuaia an ni. Khawtinkhuaia hun

hmain Biakchina a lal a, 3.6.1943—ah a thi a, Lalehia'n lal hna a thawk. Khawtinkhuaia a lo hun a, 5.8.1945 ațangin a lal.

13. Dawihkhêl:

1864 vêlah Maksua leh Thattinkhûma'n an sât a, Maksua a lal. Maksua hi Rodênga fa a ni. 1910—ah Maksua a thi a, a fapa Kâpchhûnga a lal. A khua in 20 an tlin loh avângin Sorkârin a lalna a bân a, Sațawm lai Sainghîlhlova fa Vânsûma a lal.

14. Khawpuichhîp:

Hlaizâwl ațangin kum 1857—ah Sunchungnunga fa Palula'n a sât. A fate: Kâpthangvunga, Dârthanga, Lalthlûra, Thatthianga, Thangkawlha an ni. 1910 kumah Palula a thi a, a fapa Lalthlûra a lal. Lalthlûra fa Lalzova, Thatpûma an ni. 1938 kumah Lalthlûra a thi a, a fapa Thatpûma a lal

15. Siallâm

Siallâmah hian thlang tlâk laiin Simhrin Zakuala'n khua a sât a, Sukte râl hlahvângin a tlân san. Dothanga fa Thattinkhûma chu Scipui ațangin Hlaizâwlah, Tlângzâwlah a awm a; Tlângzâwl ațangin Maksua nêl Dawihkhêl khua an sât. Dawihkhêl ațangin 1875 kumah Thattinkhuma'n Siallâm khua a sât a ni. A fate: Chhûngliana, Vânhnuaisêla, Laldp̄thuama, Lianthiauva an ni.

Thattinkhûma a thi a, a fapa Vânhnuaisêla a lal. Vânhnuaisêla hun lai hian Vai a lian. Fa tium lai t̄ôr a ni a, Lianthiauva hun hnua Vânhnuaisêla

a châwl a, Lianthiauva a lai A fate Lalsûma, Chawnkânglova, Thâwnghlinga an ni. 1927 September ni 17-ah Lianthiauva a thi a, Thâwnghlinga hun hma Lalsûma a lai

16- Saêk:

Thlânchîng khua aţangin Simhrin Siahtinkhâra'n khua a sât a, a mâkpa Thangbenga'n a zu. Siah-tinkhâra chu Sukte râl avângin a tlân chhia a; 1875 kumah Thangbenga a lalta a ni Thangbenga hi Liandanga fa a ni a, a fate chu: Kâwlliankhama, Hrangtinkpa, Vaibawnga, Tlângtinhmunga an ni. Thangbenga a tar hnuah a fapa Kâwlliankhama a lai. Kâwlliankhama fate: Râlliandâla, Hrangthiauva, Lalkâmlova Mânghianthata, Lallûra an ni 1917 kumah Saêk vêng chhak an din a; Hrangtinkâpa a lai. 1924 kumah Tlângtinhmunga a lai leh a; Kâwlliankhama thih hnuah a fapa Ralliandâla vêng thlangah a lai. Sorkârin khaw hniha awm a phal loh avângin an khaw hlui zâwk vêng thlangah an infin a, lai pakhat chauh awm a ngai ta a, Thangbenga fa thum Tlângtinhmunga a lalta a ni Kum 1945-ah Tlângtinhmunga a thi a, a fapa mal Khuangianthanga a lai.

1. Sûrbung:

1877 kumah Seipui aţangin Zahuata fa Inpuia h Roîûta fa Khawvêla te sah a ni. Inpuia leh hawvêla chu khaw hran ve veah lai tûrin ramri an ~~am~~ ta a. Khawvêla'n ramri thenna a siam a, Inpuia'n a dub a thlang. Khawhmun huap zâwk thlang ~~am~~ thingpa hmun ram zau zâwk a thlang a. Sûr-

bungah chuan Khawvêla a lal zui ta a ni. A thih hnu-ah a fapa Dotinṭhiauva a lal. 1922 kumah Dotinṭhiauva a thi a, fapa a heih loh avângin Khawvêla fapa naupang ber Ṭhatinluaha fa Ṭhawngliana a lal ta a; 1938 kumah a thi a, a fapa mal Suakburha a lal.

18 Thingchang

Inpuia leh Khawvêlate'n ramri an siam fel zawh hnuin Inpuia chu Thingchangah a kaia. A fate: Saichungnunga leh Lianhnûna an ni. 1905 January-ah Inpuia a thi a, a fapa upa zâwk Saichungnunga'n kum 12 chhûng ro a rêl. Fa tlum lal tûr a nih avângin Lianhnûna a lal ta a. A fate: Lalsiamliana, Lal-lâwta, Lalbuanga an ni. Lianhnûna thih hnuah Lalbuanga hun hma chu Lalsiamliana a lal a, a hun chhûngin lal an tlâwm

19. Chawhte:

Khuanghusinga fa Thangzîka khaw din a ni. A fate: Hrângluaha, Bualphunga, Satinkhama, Suak-dâilova, an ni. 1917 ah Thangzîka a thi a, a fapa Hrângluaha'n ro a rêl. Suakdailova a lo putling a 1927 kum aṭangin a lal

20. Hmunluah:

Lên tlâng thlanglam pangah a awm a, hmun mawi ber Buannêl ram an sawi fo hı Hmunluah ram tâwp Lêntlânga awm a ni. Bochung khua aṭangin Hmingliana fa Lalhmunluaha'n a sât a; amaha hming chawiin 'Hmunluah khua' an ti. A fate:

Liansêla, Chawntuaha, Sunkûnga an ni A thih hnuah a fapa Sunkunga a lal A fate: Kâptianga, Chalsûma, Tlângkhuai a an ni. A thih hnuah a fapum Tlângkhuai a lal Tlângkhuai a thi a, a ô Chalsûma a lal.

21. Lianhua

Phuntê atangin Khawzali ana fate Dêngkeka, leh Pachhûnga khaw sah a ni Dêngkeka a lal a, a fate: Thanghulha, Râltuhrânga, Kâprûma, Râl-linga an ni. 1922 kumah Dêngkeka a thi a, Kâprûma a lal a, a thih hnu-ah Râltuhrânga a lal. A fate: Zalinga, Lalsiamliana, Hrângchia an ni Râltuhrânga a thi a, 1945 atangin Zalinga a lal

22. Haiheng

1915 kumah Lianhua atangin Pachhûnga'n a lin. A fate. Rincheuva, Khawtinpûma, Lalthangzunga, Râl-luua, Rochungnunga an ni Pachhûnga kum a upat tawh avângin 1937 atangin a fapa Râl-luua a lal

23. Vutbuak:

Sûrbung khua atangin Thangvea fa Chawng-hina'n a sât A fate Hrângkûnga, Dârsavunga, Rualhleia an ni A thih hnuah Rualhleia a lal. Rualhleia a thi a, Dârsavunga fa Thakhûma a lal Awk a; a hnuah Rualhleia fapa mal Hrângkâmlova lal

4 Kawilâm:

Vutbuak lal Chawngchina nau Hrênghmunga'n

a din a, Saththanga hunah V.C inthlanna a awm.

25. Haimual.

Vutbuak atangin Thatsinga fa Hnehthanga'n a din. Hnehthanga fa Sêlthanga; Sêlthanga fate: Khuangthuana leh Sawiliana an ni. 1923 kumah Hnehthanga a thi a, a tupa Khuangthuana 1927 kum thlengin a lal. Sawiliana hun chinah Khuangthuana a châwla, Sawiliana a lal

26. Haimual Khaw Thar.

Zalenna (Independence) hmuh hnuin Haimual lal Khuangthuana fa Lalthatthuama'n khua a din a. Phai leilet an neih avângin an pung chak hle a, tûnah chuan an khaw hlui ainn an pui zâwk.

27. Taidit:

1893 kumah Vângva atangin Hualrihua fa Chalvunga'n khua a sât a. A fate: Thanghuala, Lal-khûma, Chawnsûma an ni. Chalvunga a thi a, a fapa Chawnsûma a lal A fate - Dârhmingliana, Hrângthiauva, Tiânglinga an ni. A hnuah Thanghuala fa Hrângthinhanga a lal a, a thih hnuah a fapa Dokapa a lal.

28. Bimpuê

Râltêho khaw hlui a ni a, 'Khawzim' tih a ni baw. 1893 kumah Chawhtê atangin Damvunga fa Chawngliana'n a sât a. A fate: Chhawncheuva, Thangliana, Lalthangvunga an ni. 1909 kumah

Chawhgliana a thi a, a fapa upa ber Chhawchhe uva ro a rêl. A thih hnuah a nau Thanglûnga'n ro a rêl leh a, Lalthangvunga a lo puitlinga 1927 kum atangin a lal.

29 Zimtê: 1893 kumah Phuntê atangin Thangzavunga fa Dârhniina'n a sât a, 1910 kumah a thi. A fapa mal Thangchuaiova a lal a, 1939 kumah a thi A hnuah a fapa Zarehlova a lal.

30. Bûkphîr: Sûrbung khua atangin Palaman a sât a Palama hnuah Saliankâpa a lal a, a thih hnuah Salthanga a lal An khua an pun theih loh avangin sorkârin Salthanga a bân a, 1945 atangin Hrângphunga a lal

31. Ngêntê: 1895 kumah Khawpuichhip khua atangin Hrâtthangvunga fa Thatchuaia'n a din A fate Dobawnga leh Thangthuama an ni. 1906 kumah Thatchuaia a thi a, a fapa Dobawnga a lal 1920 kumah Dobawnga a thi a; Thatchuaia nau Hualchungnunga fapa Aikhûma a lal. Dobawnga fate: Sunthangvunga leh Zahleithiauva an ni Aikhûma thih hnuah Dobawnga nau Thangthuama a lal. 1921 kumah Zahleithiauva a lal a a thih hnuah Aikhûma nau Tialbila a lal Tialbila thih hnuah Thangthuama fapa Tialliankâpa 1947 atangin a lal a, laltlawmin a nang

32. Thinglei. Thanthlauhva fa Lianthuma'n khua a sât 1909 kumah Lianthûma a thi a, a fapa Lalpûma a lal Lalpûma fate. Tlangkulha, Tlangchungnunga, Dârsêlthanga Kâpchhûnga, Chalhuaia an ni 1930 kum atangin Tlângkulha a lal

33 **Chauleng**: 1893 kumah chawhte atangin Zatinthanga fa Chalriangan a din a. A fate: Thatchungnunga leh Thangdailova an ni. A thih hnu-ah a fapa upa zâwk Thatchungnunga a lal Thangdailova hunah Thatchungnunga a châwl a Thangdailova a lal

34. **Dârkhai** Chawnghawih lal Lianvêla ô Hualthâwmdaia fa Chawngthangvunga chu Chawnghawih khuah Luirâl vêng lal a ni. Chutih lai chuan, Dârkhai Singhcuva (Râltê) a lal a, a khuah In 20 an thih theih loh avângin sorkârin a lalna a bân a, 1909 August thla ni 15-ah Chawngthangvunga Dârkhai a lal ta a ni. A fate: Hrângtinkâpa leh Thatchungnunga an ni. Chawngthangvunga a thih hnuah a fapa naupang zâwk Thatchungnunga chu 25.5.1928 atangin a lal

35. **Dârkhai Khaw Thar**: Dârkhai lal Chawngthangvunga fa upa zâwk Hrângtinkâpan khaw thar a sât a. A fate: Satinkhama, Biwilinga, Than-tluanga an ni. Ama' hun chhungin 1949 kumah V.C mthlanna a awm ta a ni

36. **Bapui**: Chawhte khuah atangin Damlulan a sât a, a thih hnuah a fapa Duhthiauva a lal. 1945 atangin Duhthiauva fa Satkhûma a lal.

37 **Leilet**: Tiauphai leilet turin Vangva khuah atangin Huiiana fa Chalsavunga'n Leilet khuah a din a. A thihia a fapa Lalthanhrâta chu naupang a la ni a, 1930 kumah Chalsavunga u Dosâta a lal. A fate: Cheuliana, Neihthianga, Lalchunga an ni. Dosâta hnuah a fapa Neihthianga a lal. Phai leilet an puitlin hnuah an pung sât hle a ni

38. **Ribkhawdâr:** Rih phai lei let tûrín Neith-thanga (Bengkuma) chuan khua a dín a, natna leh thihna a tam avângin khui an tiak a, 1942 kumah Lianthanga leh Hrángl munga hovín In 8—ín an dín leh a ní Khawthlîr ram a nih avângin ram neitu Tâwkhanga unau Tinsûma a lai. Rih phai lei an let a an pung sâwt hle.

39 **Pathiantlâng** Satinvêla chu leileh tumín Champhaichhehvêla mî sâwmkhâwmín 1920 vêlah Palak dîl an pan Kum 5 vêl an awm hnun Palet—wa bial Salachhuah an pan leh a Chuta tangin 1938 kumah a fapa Tuahchungnunga nên Pathiantlâng khua an sât

Tiau Thlang

40. **Khuanglêng.** He khua hí Thanh-rânga(Sailo) khua a lo ní tawh a, 1871 kumah Rûn chhak mîten an rûn a, an in an hâlsak a ní. Rodênga fa Vaihleia chu Nikuala farnu fa a ní a, a pu Nikuala bêlin Chawngtlai khuaah a awm a 1890 vélah Khuanglêng khua a sât A fate Thlathiauva, Vânceuva, Lal-khawzâma an ní. Vaihleia thih hnuaa a fapa upa ber Thlathiauva a lai A fate Laikhuma, Thanseia, Lalzuala, Vânhmunga, Lalchhâwna an ní Thlathiauva a thi a, lai tlâwm hun a lo thleng nghâl a Lal zângnadawmna chu a fapa Lalkhûman a dawng

41. **Mualkawi** Khuanglêng lai Vaihleia nau. Vânhnuaikhûma'n Mualkawi khua a sât A fate Saingûra, Pakeia, Biakkûnga an ní A thih hnuaa Biakkûnga a lai

42 **Ruontlâng** Vânhnuaikhûma fa Pakeia

a lal.

43. Vaphai: 1885 vêlah Siállâm khua ațangin Lianvunga fa Mitinliana'n a sât A fate: Chawnghleithanga, Vawmthanga an ni Chawnghleithanga fa Thatinchhûma, Thatinchhûma fate Lalrokhama, Lalsulova, Hrângliankhûma, Lalchhûma an ni Lalrokhama lal laun lal tlâwm hun a thleng

44 Chawngtui Vaphai khawper a ni

45 Muallbâwk Lalvunga hnawhchhuah Lianpuia khaw hmun an kai chuan, 'Lianpuia khua' an inti Siállam khua atangin Dothanga fa Thangkânga a kai a, A fate chu Chungnungtuala, Râlkhama, Hratchia, Thasailova an ni. Thangkânga thih hnu-ah a fatlum Thasailova a lal. A thih hnu-ah a fate an puitlin rih loh avângin a û Hratchia fa Chawnsiama a lal Thasailova fa Ralliankhama a puitlin chinah Chawnsiama a châwl a, Ralliankhama a lal. Ralliankhama fate Roliana leh Lalpianga an ni. Roliana hunah lal an tlâwm

46. Dungtlang Aisavunga fa Rozika'n Chawnghawih khua ațangin a sât. Rozika fate. Hrângchungnunga, Hrangkhûma, Lalliansiama an ni A thih hnu-ah Lalliansiama a lal A fate: Lianbura, Lallhnawka. Lalthima Lalngôra an ni. Lianbura fa Vânpiangha hunah Lal an tlâwm.

47. Leithûm. Pahuala (Hualsêla) chuan Auhmun khua ațangin Leithûm khua a sât Pahuala chu Dungtlâng lal Rozika û a ni. A fate: Kâpthianga, Thangsuna. Khuangchungnunga, Satinkhûma, Thangchina, Satinhnawka, Sâpchhâwna an ni. A thih hnu-ah a fapa Satinhnawka a lal Satinhnawka

fate: Lalchhuanga, Lalthuama, Lianhrima an ni. Lalchhuanga hunah lal an tlâwm (*Mizo chanchin ziaktu pakhat Hrangthiauva hi Khuangchungnunga fa a ni*).

48. **Sazêp:** Tlânglianan Saţâwm khua aţangin a sât. Vailen a lo reh a, Bawrhsâpin lal a koh khâwmnaah Tlângliana kal lovin Hmingdailova a kaltir a Lal lehkhabu—ah Hmingdailova hming an zia k a, a lal hlen ta a ni. A thi hnu—ah a fapa Bualchungnunga a lal a, a fate chu: Hrângcheuva, Lalhuliana, Thangphunga an ni Hrângcheuva hunah lal an tlâwm.

49 **Khuangphah:** Lalngaia fa Laldaia'n a sât. A fate chu Chawngsavunga, Hrângzâma, Hualhnûna, Aichhûnga an ni. Laldaia hnuah a fapa Chawngsavunga a lal a, a fapa Thantuma hunah lal an tlâwm.

Kawlphai (Kalemyo bial)-a Hualngo khaw dînte:

Sl.No	Khaw hming	Dintu hming
1.	Khawpuichhip	Pu Kâpsavunga
2.	Pinkhung	Pu Lalbuai
3.	Kâwlikulh	Pu Bualthanga
4.	Hmunlai	Pu Kulhthuana
5.	Saţâwm	Pu Hrângliana
6.	Tlângzâwl	Pu Lalneia
7.	Vutbuak	Pu Hrânglinga
8.	Khawmawi	Pu Nochawnga
9.	Tuithiang	Pu Piangsêla
10.	Tungo	Pu Pianghrima

(5) **Laltuaka Thlah:**

Sailova fa Chungnungan Lalhlûma, Rohnaa.

Lalchêra leh Thangphunga a hring a. Lalhlûma fa Laltuaka. Laltuaka fate: Thangrihluta, Lalchungnunga, Hauchema, Dârpuihang, Lalhaupua, Chawngchhûnga an ni Thangrihluta fa Lalthuama; Lalthuama fate: Thâwmpua; Dosânga, Lalrûmlia-na, Lianphunga an ni.

Lalchungnunga fate: Thatrihluta, Lalngêngpua, Lalhlûma, Lalngêngpua fa Lalngûra. Lalngûra fate. Bualchhûma, Lalsânga, Bawiliana. Lalsânga fate Thanghlianga leh Khawzahulha an ni.

Chawngchhûnga fa Rozika, Rozika fa Lalmaka Lalmaka fate: Thanchhûma, Lalhina, Thenphunga, Biakvêla, Sailova an ni. Dosânga fate Thanrûma, Thangthiauva, Hrângtlunga, Thangsa-vunga, Thanthuama, Hrângkûnga, Lalzika an ni

Laltuakan Sabualah khua a din a, In 500 an ni. Dârlungah vêng a nei bawka, chu chu Lallula a pe Laltuaka Sabualah a thi a, a fatlum Chawngchhûnga a lai. Chawngchhûnga hian Lallula fate hnênah, "Khaw pêk chawp, kan vânga khaw nei in ni," a ti thin a; Lallula fate'n an ngaimawh hle Laltuaka thlahte hian Vûta tâng tlan nân tum hnh sum an thawh tawh a. A khawntu hian thi leh dar chhian a thleng zêl nân an ring a; "A tlan theih loh in ti zêl a, rawn khawn leh mah ula ka kêlte bengthleh pawh ka phelh tawh lo vang," tui Chawngchhungan a tih avângin Lallula thlah leh Laltuaka thlah an inhu thiam ta lo a ni.

Lallula fate: Mîngpawrhi leh Vûta an tang dôn a, Laltuaka thlah nân an indo va, Laltuaka thlah ten an ngam lova an tlânchhia Chhim lamah an tlan a, Fânai khua Thingsaiab an inghat a Thâwm-

puia te unauvin he khuaah hian mi an vih hlum a-
vângin an kal chhuak a, Tiau chhakah Sailuaia khua
Dâwn an bêl. Dâwn khua ațangin Thawmpuian
silai pathum a keng a, pakhat Zongte lal a pe
Zongte lal chuan Fahlamah a hruai a, Fahlam lal
Chawnbika chu silai pahni a pe. Chawnbika chuan
khua a lo pe a, Thektêah khua an nei ta a ni. Thek-
tê ațangin Muallungah, Zâwlseiah, Lailak leh
Khuangthingah khua an kai.

1880 thing tâm laiin Ningtua awm Kairûman a
do leh avângin, an tlânchhia a, Fârkwân Fâr pûk
an pan Far pûk ațangin Thawmpuia leh Lal-
rumliana'n Sațawm an pan a, Dosangan a puzawn
khua Zongte a pan lawk a, a hnuah Sațawm an pan
leh. Bualchhuma leh Lalsânga'n Ngaltui an pan

Sabuala an ropui laiin Chawngchhûngan,
"Laltuaka thlah no ngni ngni" a ti thin a; a in-
dun hle a. A khua lah a zau ve rêng a ni. Heia
an tlawm hnu hian, "luaka no ' tua mten deu nan
an hman thin. Mahse an tlawm hlen lo, Thawm-
puian Fahlam a be leh a, khua an lo pe leh a ni

1885—ah Ngaltui ațangin Bualchhûma leh Lal-
sânga, Khawpuicanip khua Thathunga (Hualngo) te
chu Leisenah an kai a. Thathunga a lal, Vailen
reh hnuah Bawrhâpin laiho a ko khawm a, That-
thunga kal lovin Bualchhûma a kal a, lal lehkhabu-
ah Bualchhûma hming an ziak a, a lal hlen ta a ni
Bualchhuma fapa Hrângkulha thlengin an lal

Leisen ațangin Lalsânga Ngûr khuaah a kai a,
Khawbung (Champhai) vêng a nei bawk A fapa
Thanghliangan Tlângsâm leh Zotêah khua a nei a
Khawzahulhan Buangtlângah vêng a nei

1885 kumah Thâwmpuia, Dosânga leh Lalrûmlianate'n Saţâwm atangin Vangchhia an kai a, Thâwmpuia a lal. Fapa a neih loh avângin Dosânga fa Thangthiauvan a luah a, a fapa Pianghleia hunah lal an tlâwm.

Vangchhia atangin Dosânga Muallungah a kai a, a thih hnuah a fapa Hrangtlunga a lal Hrâng-tlunga fa Lalsailova hunah lal an tlâwm

Rozika leh Mitinliana te chu Vaphatah an kai a, Mitinliana a lal avângin Rozika chuan Farkâwn-ah khua a din ta zâwk a ni. A thih hnu-ah a fapa Lalmaka a lal. Lalmaka thih hnu-ah a fapa Than-chhûma a lal a, lal tlâwm in a nang.

8 ZOFATE KÂWLPHAIA LUH THU

Kâwlphatih hi bial pahnih phat zâwl inzawm Kalemio bial leh Tamu bial sawina a ni. Japan râi buai hma chuan Tuipui ichin chhak lam tlâng-rama chêngte hian Kâwlphat li an chiseh dapna a ni deuh ber a. Mahni kum khat tla khawpin zâng thain an phur thin. Phat ran chu an nêl lo hie a, nat hlauvi i ziwkin thien hmain riak himun an siam a, lehlangin Kâwlpu (Kalemio) an dawr thin a ni.

Zofate zinga Kâwlphat lût hmasa bera hriat chu Zangiat leh Zahau an ni a, mi tlêm tain 1910 vêlah Myohla khua an pan. Chu mite hnuah chuan Hniartlira, Rinlohva len Thanghângi te chu Cham-phat Hmunhmêltha atangin Myohla-ah an pêm lût a. 1916 kumah Hriangtlâng lal fapa Saingauva ho Myohla-ah bawk an pêm lût a. Pêm hmasa Rinlohva chuan Natchaung a pan a, chutah chuan Halkha mi

an lo awm tawh a ni. 1918 kumah Kâphleia leh Tuahhrângateho Hmunhmêltha aţang bawkin an pêm lût leh a ni, an ti

Chutichuan, Tiau chhak leh 'thlang atangin an pêm lût zeuh zeuh zêl a. Chûng hun lai chuan ram awl a la tam a, ramngaw thiatin thlawhhma an la a, khua an din zêl bawk. A tîrah chuan thingtlâng thlawhhma neih dân pangngain an nei a, chhûn pachang pawh kian lovin nîlêngin hna an thawk a; losûl hawn hun pangngaih an háwng thin Chuvâng chuan an na chuah chuah mai a ni. Lo awm hmaza Kâwlhovin nisat lai kin san a, chhûna an chawl thînte chu thatchhiat vâng, nîm an ngai tlat a ní Chutichuan, ni khua a lo rei deuh va; a ram boruak nêen inmîla chêtzia an thiam chho zêl a, an hrisêlin leileh pawh an thiam chho zêl a. pêm thar nêen an pung sâwt hle a ni

1942 kumah Japan râl a lo lian a, râl buaina avângin mî tam zâwk chu an khaw hlui lamah an kîr a 1945 kum, râl reh hnuah chuan Kâwl phaiia an pêm lêt leh a 1950 hnu lamah pheî chuan Tiau chhak leh 'thlang atangin an pêm lût chum chum mai a Kalemyo bial leh Tamu bial an bawh ber. Pêm rûnpui lai chuan a hnaî zâwka awmte atin Lusei ram atangin pêm chho an tam zâwk mah emaw tih tûr a ni Mî an pung chak hle a, leilet chu siam pung zêl mah se, lo nei lo chu mî tam zâwk an ni Lo neite hnênah inhlawhfain mahni ei khawp' buh an la lût thei Tin, mî tam tak chuan sum zawna lam an thawk bawk a ni

Phairama an chênpuî chu Kâwl an ni deuh ber a. 1990 kumah Kalemyo bialah mîhring 2,52,441

an awm a, a zahve deuh thaw zaa sawmli panga, (45%) chu Zofate an ni. 'Tamu bialah chuan hnám dang alin Zofate an tam zâwk niin an sawi.

Lusei hnam bik ni lovin, tupawh Lusei ram (Mizoram) atanga pêm lûtte chuan 'Lusei' tia hnam khata ding tûrin 1961 kumah LWO (Lusei Welfare Organization) tûn Lusei thattlâran pâwl an din a. LWO chuan Lusei chu Kâwlramah hnam tenaute angia hnam khata din ve a, hnam tenaute enkawlina hnuaa dah ve tûrin sorkârah a ngen a ni

Kâwlrâm pum puah 1959 kumah 'ram mite chhinchhihahna NRC (National Registration Card) an siam a. Hei hi Kawl tawngin, 'Hmatpungtin' an ti. Chumi tumah chuan Lusei chu Kâwlrâm Khua-leh-tui dik tak niin Hmatpungtin an pe vek tawh a ni. Mahse, LWO thu theihluh chu a hlawh-tling a. Lusei chu Kâwlrâm mi dik taka pawm an nih thu 1963 March ni 23—ah an puang ta a ni

Sorkâr thu chhuah chu hei hi a ni: "Mawlaik District Kalemio leh Tamu bial chhûnga lo luta chêng tate Lusei hi kan zâwt vek ang a, Kâwlrâm mi nih an duh chuan tha taka awm phalna kan pe ang Kâwlrâm mi nih an duh loh chuan rang taka um chhuah tûr tih leh Kawlrâm chhûngah tûn hnuaa luh phalna pêk loh tûr," tih a ni

23.3.1963 hmaa Kâwlrâma pêm lût Lusei chu fel taka chhinchhihah tûrin 1963 April leh May thlaah beihpui an thlâk a. Chu beihpui chu 'Ma Ma Sitsinzi (Ma Ma Operation = မမ မဆင်စဉ်)' tûn hming an vuah. Mah Mah Sit sinzi chu hmun ruka inthenin Lusei awmna ram an fang zêl a. Kalemio leh Tamu bialah hmun khat, ve ve, Falam bialah hmun hnih, Tedim bialah hmun khat, Thlântlâng bial. Tiau dep

vêlah hmun khat an nī Thlântlâng bialah chuan thawh tûr an hmu lo An hnathawh chu Hmat-pungtin card an neihsa chungah, "Myanmar Taing-zinta Lusei," tih Kâwl lehkhah zia seal an chhu a, 'Kâwlrām mī Lusei' tihna a nī

He thu-ah hian Kâwlrām lo awm hmasa tawh Hualngo a huam tel lo va, inhnām hnawihna a awm lo Amaherawhchu, beihpui hma lawk khân Hualngo tel ve tûr in LWO-in a dīl avângin, Mah Mah Sitsinzi chuan a vahma ta vek mai a Thingtlânga awmho chuan a awmzia pawh an hre hman lo va, an hnam hming an zâwt a, "Hualngo," an tih tawh phawt chuan seal an chhu zung zung mai a nī

Hezia Lusei tâna chhinchhihahna an siam hran hnu hian, Lusei chu Chin hnam nêp inlaichinna awm lova hnam dang liau liau nūn mī thenkhatin an ngar a Hnam dang nī lovin Chin rama chêng tawh an nihzia chu he lehkhahu-ah hian hmun a luah tam hle Ram an nawr thui deuh va, tûn hnuah ram-rîi a then hnan a, tûnah an ram hluiah an kîr leh a nī tih hī sorkâr pawhin a hai lo Chhuitu pakhat pawhin "Le (Lai) leh Lusei (or) Hualngo tē chu Hmun laihia khawsa Chin hnam an nī," tiin Dr Pe Maung Tin, Prof Bada Lawka Kyan p. 15 rin-chhanin a zia (Tahan-Kalemyo Sipat pensionte Burma khua-leh-tui Lusei—Chin chungchang p. 2)

Vawun nī thlêngin Kâwlrām chhûnga chêng hnam tēnau 135 awm nia hriat a nī Chûng zingah chuan Hualngo leh Lusei an tel ve ve a, Hualngo chu British hun lai atanga sorkâr hriatsa a nī a, Chin hnam siper zingah telh zêl a nī.

BUNG II

I. INDO THU

Kan pi leh 'pute hi hmasângah an indo thu hriat a ni lo va, tlânggramah a chi chia an awm hran hnu—ah indo a hluar ta nin a lang Chi khat leh chi khat an indo va, mahni chi indo pawh an awm Râl thah, râl aih leh sal man an ngai ropui hle a; chuti ang mi chu an chawi sângin an zah êm êm thin a ni. Kêldaí dan leka mi pawh an indo va, kâwívalênychhama mi pawh an va rûn a; zan tam tak riakin an rammu thin a ni Rammua an kâl dâwn chuan lam chaw (riah chaw) an inring sa a; an lam chaw chu vaiphâwt (vaimim kan, den phut) leh vai—kan (buhban fai kan) a ni. Chu chu tui an hmeh a, an ei mai thin Tui ken nân hránthâwl (ûm ring rék) an pai theuh bawk Chuti ang chuan chaw ohhum ngai lovin rei tâwk tak an khawsa thei a ni. Khaw khatah hnam dang an awm pawh, chu mite chuan lai thu an zâwma, an khuate rammutnaah an tel zêl a ni.

(I) Indo Chhan:

Chi leh chi inthlar hrang deuhvin khua an nei a, khaw khata mi khaw danga mi nên inthbuaina an neih chuan, mahni khua an inthpui a, buaina an punlun zêl a, indona a chhuak thin.

Mi neih sum-leh-pai it a, inrawkna leh indona a awm chhawk thin Hmân laia sum-leh-pai tha ber ber chu thi leh dâr a nî a; sial inkawî sak an ching bawk. Sum-leh-paia an tlan beisein sal an man bawk thin

An thuhnuaia dah a, chu mite hnên atanga chhiah lâk duh vângin indona pawh a awm

Inthahna a awm chuan phuba lâk an ching a, a thattu unau thah lêt ve an tum a. A thattu dik tak an hriat loh pawhin zuam azâwngah an thah theih apiang, râl lam mî nia an ngaih tawh phawt chu an that mai thin a nî. Phuba lâk loh thlarau chu mit-thi khuaah an tla lo (an thleng thei lo) va, chaw lo tui lovin an vâkvaî tia ngaih dân an nei Mitthi khuaah thlarau chanpual a chan phâk lohna hian, a lainate rilru a tina lehzual a, phuba lâk chu tihmâk-mawhah an ngai tlat a nî. Phuba lâkna hian indo a hring chhuak thin

(2) Sa ui Tan:

Sa-ui tan hi 'choui ât' tih nên thuhmun a nî. Indo hnua rem thuthlung siamna a nî. A tîr berah chuan ui an tal a, a nghâwng an ât a; a thi hmang chuan rem thu sawina an chham thin Uî an talh thin avângin 'Saui tan' hmang a pu hlen a, a hnua chuan vawh an hmang deuh ber

Remna thuthlung siam an duh chuan, a hmasa-in palai an kaltîr a, chu palai chu thah thiang lo a nî. Thah thiang lo tih entîr nân hnahchhâwl hring an khum thin Chhâwl hring khum sia an thah chuan, a thattu lamin chan tha an chang ngai lo. Chu palai chuan rem thu siamna tûr hmun leh

bun an ruat dân kha a hawnpuia, leh lam lai leh leh lam lai intawkin vawk an tal a, zu an inho thin a ni. An khaw inkâr ruah an hmang deuh ber a, khaw-chhûnga hman châng pawh an nei bawh thin. "Tûnah rem thu kan sawi a, kan bawhchhiat chuan in chem a chungnung zêl ang a, keini chhim lei angin kan hnuahnung zêl ang," tûn an inchham chhâwk a, sathin leh zu an intawh thin a ni.

Tichuan, indo a bânga, an sal mante inpêk lêt dân tûr chenin an rêt fel vek thin. Sui tan ba vch-chhetu chu vân ni (chan tha) an chang lo va, an chan a chhe ngêi thin a ni.

(3) Tih Dân Leh Thu Serh.

A huhova rammu tûra an kal dâwnin an hun duh ber chuthla de chho lam a ni a, phuba lâkna leh râlrûka beihnaah chuan hua bik a awm lo. Ruah tui tam hun khawfûr chhûng an kian a, thal-ah an chhuak thin. Khawtlâng sakhua kawngpuj hawn (kawngpuj siam) an tih chu November thla tîr lamah an bia a. Chumi an biak hnu chauhvah rammun an chhuak thin. An thiamhla chhamnaah pawh: "Salnu salpa mîn tlen ang che, mî lû sa lû mîn thlen ang che," tûn an chham thin a, kawng-pui hawn chu rîl lû leh sal leh sa lû dîl na a ni.

Râl do tûra kal thei chin chu mipa tleirâwl kum 15 achin chunglam an ni. An kal dâwnin an nupui emaw, an nute'n emaw aien nân ârtui an chhûm a, a puak keh a nih chuan an ngaib a tha lo va, kal an thulh thin. Kal tûr zawng zawng chu kawtchhuahah an inngiak khâwm thin; an kalna tûr lam pan-zâwnga bânngtê hrâm paha a thlawh chuan an ngaib a tha a. In lam panzâwnga a thlawh chuan an ngaib a tha lo. Rammu an kal chuan vânnêihna

emaw, vânduaina emaw an tâwk ngei dawn avângin, zû an inring sa theuh va; mi lû an hawn chuan an ai nghâl thei mai a Vânduaina an tawh chuan mitthi ruang men nân zû chu hman a ni thung

Rammu hotu, râlrêltu an awm a, chu chu mi remhria leh huaisen hrâtkhawkhêng a ni a; râi beih-na, tûr zawng zawng a rêl vek thîn a ni. Râlrêltuin sal man ve lovin, mi tuemawin sal pahnih man sela, râlrêltuin paknat zâwk chu a lâksak thei a; chu chu 'salkhuai' an ti Muii râl a' thah chuan a hming a inchnâl a, a pa hming a chhâl tel bawk. A chhan chu a râl thah thlarau kha a sala awm tûr a ni a, a pu a lo hriat theihna tûr a ni. Mi lû (râl lû) hâwntu chu mi ropui leh zahawm an nih dawn avângin, râl an thah chuan a lû tan ngei ngei an tun a, ram hla leh râl lû hawn harsatna a nih chuan a beng emaw, a lu vun emaw an sâtthla thîn Mi dang râl thah sam lâk theih a ni a, a latu chuan a ai ve a, râl thattu ang takin chawisân hlawh lo mah se chhawn a tawn thei tawh a ni

Sal an man chuan tlan leh theih a ni a, a tlanna sum a inzat lo. Lal chhùngkua leh mipa puitling tlanna sum a tam a, hmeichhia leh naupang tlanna sum a tlêm deuh; a mantu chungah a tanghat a ni An tlan lo a nih chuan a mantu mi leh saah an awm hlen thia a ni

Mahni râte ni lo, râl lu hawn duh vang mai mai a, mi tuemaw that chu—chhuan thum thlengin sihsâr (vânduaina) a chhuahtir thei Phuba lâkna erawh—chu, thiam chang thu dikah an ngai tûng Hmeichhia leh naupang thah ngai a ni lo va, sal atân chuan an man thîn Hmeichhe that chu an chûk—sawh a, an that palh a nih pawhin bawkkhupa a

ruang muttîr dân a ni. Indo laia mahni râlte hmeichhe mutpui chu a thiàng lo va, chan tha chan lohna a ni.

(4) Râl Thuam:

Râlthuam an neih that hma chuan, 'khawmhma phêng nê an insât âwrh âwrh thîn,' tih a ni. Tin, mi tin inbei lovin chi khat zinga huaisen ber an thlang chhuak a, leilâwn mal dawh chungah Kâwl-hnâmin an insât a, a dîng châng zâwk chu 'Hnehtu' an ni mai thîn tih a awm bawk. Mahse, hei hi chu pahnih khat an sawina mai nûn a lang.

(a) **Sahmim:** Lêna siam ip a ni a, an thil mamawh lamchaw chenin an ak a, iptê angin an pai thîn. A pâwn lamah savawm phawin an khuh a, chema sahpawh mai chi a ni lo.

(b) **Kingkawt:** Chem hmâwr kawm a ni a, râl that chuan a hûmna lam chemkâwmah chhâwn a thiat (khai) a, tai tâwn (kâwnghrên) hruiah an thlah thîn

(c) **Thal:** A tîrah chuan raw fung an zum a, sairawkherhin an perh thîn. A hnuah raw fungah chuan thîr zum an vuah a, thal kib r phei chu an perh fuh tawh chuan phawî mai mai chi pawh a ni lo. Thal chu thal bâwm raw dâwng chhûngah an thun a, an pai thîn

(d) **Dârlukhum.** Hei hi dâr phêk chhut kum a ni a, an khum thîn. Kâwlhnâm leh feipui laka indanna a ni

(e) **Feipui:** Râl chhun nân leh khawh nân an

hmang a, kawnga kal lain tiangah an hmang tang-
kal hle bawk

(f) **Phaw** Fei leh thal laka indanna thil tangkal
tak a ni. Sechal vun chhah rēp chāh bam a ni. Kīl
li neiin an siam a, meithui an hnawih a, feipui leh
thalin a hlin (ngam) lo a ni

(g) **Fawlhloh Puan** Phelh mai lo tûrin an nawi-
hlawh (kawitawng hâk)a, hnungtawlh loh tih en-
tir nân râlrâpna a ni Rammutnaah zanpuan a ni
bawk

(h) **Kâwl Hnâm** Kâwl hnên atanga an lâk
chhuah a ni a, Kâwl chem tihna a ni Hei hi an
hman hmasak pâwl a ni a, an hmang reng mai bawk
Chem sei a ni a, a parah an thun a, an pai thin

(i) **Silai:** Silai hi râl beih nân an hmang hnu-
hnung ber a, a tha ber bawk a ni. A D 1775 vêlah
tlângramah silai an nei tan nûn an ring Chûng
hun lai chuan Khâwlhring tlâng khuaa awm Lusei
run tûrin Halkha lalin Kâwlphara silai nei a sâwm
a Chu mi hnu chuan Kâwlho hnên atangin silai an
nei ta a ni Râldona chauh ni lovin sa kah nân an
hmang a, heti hian hla an phuah

*“Kawia’n a tlaitlung e, a chawitu Siangphahrang,
Sa tin deng daitu e, a aw van lai khaw ii,
An tuah thiam Kawl leh Vai”*

Silai hmangtu chuan fungki (zên dahna sele ki),
partung (zên hmatheh dahna saza ki) silai mu, kah-
teh (silai kah tâwk zên tehna bûi tê) tawngkawla
(teklung chher hriamna thîr tuboh tê) leh teklung
an ak khâwm thin a ni

2. RAL AIH DAN

Râl thattu chuan aih ngei ngei tûr a nî a. Râl aih nân chuan sepui kî tjal hman tûr an tî deuh kher thîn Nimahsela, nei lo tân chuan sial apiang hman theih a nî a; sial nei lo chuan vawka aih ngei tûr a nî. Se tê deuh emaw, vawk emaw an hman chuan aih laiin hnuachhiaha lam pangah tan that a tûl zual bîk a nî.

Râl aih chhan chu a râl thah thlarau kha tih-nêma hnuachhiaha theih zân tûr a nî a; a ai lo emaw, a ai a nih pawhin a hneh zo lo a nih chuan râl that-tu chungah a nih loh pawhin a tu chhuan thlengin sihsâr a chhuak thei a, chu chu âtna leh mî an loh-na leh piansualna a nî. Tin, râl aitu chu mipuin an chawisângin an zah êm êm a, khaw chhan theitu tûra an ngaih avângin an thlamuanpui hle thîn a nî. Zu inhonaah leh pui punnaah chuan chhâwn an tawn a, zu chang hmasatu leh haipâwng (nopui)-a zu intu an nî. An nupui chenin miten an zah a, tui chawinaah pawh thâl tui nghâka chawî lovin thâl hmasatu an nî.

Râl chu an Inah an hâwnpui ngai lo va, puman emaw, mualah e naw, thing kâkah an khai lawk thîn a nî. An aih lawk theih loh chu in sahlam (râl lu târna)-ah an khai lawk a, a aih nî-ah mualah an khai lût thîn. Mualah thingse kung hnah nei an phun a, chu thing kâkah chu an râl lu an khai a nî.

Râl thlarau hneh theih nân mualah âr pa sen, Inah âr pa vër an tal a, chu chu 'âr hnuachhiaha' an ti. Ar pa sen ruh chu lampei (hlum bêl keh vut lawhna)-ah an dah a. Râl aitu in a vei lam kutin a keng a, lampeiah chuan chûa chhâk a, "Hei, ka

hnuai chhih che, kei ka chungnung ang a, nang i hnuaihnung zêl ang Nang vei lamah i awm aaga kei ding lamah ka awm ang," tîm a chham a, lampei chu râl lu khaina thing kâk thumamah a dah a Kawtkai thlang lamah thingse kâk thum an phun bawka, Ina âr pa vâr an talh chu a ruh lampeiah an dah a, lampei chu kawt kai bula thingse kâk thumah chuan dah pahin, "Ka hnuai chhih che, ka âr ang hian i kalna apiangah i lang zêl ang," tîm a chham Râl thlarau tâna chaw an pêk hi 'Malrâwl (malchaw)' an ti Mî sam latute pawhin an lâkna mî lu bulah malrâwl an pe theuh a nî

Ngulrua atân rawpui a tluân an la a, hlawi zo lovin a zik an zuah buk a, tan bung lovin a lêr thlengin an zuah thîn. Râl ai tu kawtkai ah râl pakhat that a nih chu in ngulraw pahni an phun Raw hmawrah chuan bûr pakhat an khai a, bûr pangah uikawl anga siam kawl an khai thliah a Bûrah chuan thinga siam vahai lem hui in an khai chhâwn leh a Thli a lotieh chu in vahai lem chu a zam phelêng dêr dêr a, bûr kha kawlin a vaw ri a, ropui an ti thîn hle a nî Hei hi a nî hia pakhatin, 'Tualah ngulrua bun e, kawkvahai thlar na ngai," a lo tih chu nî Thingphel hmâw lai ve ve an sui zui a, a lai an chêk awng a, a âwngah chuan ting zui a thli kawka hîn an do va, ngulraw bulah an phui Chu chu, 'Hrêngkaw' an ti. Râl thlarau kan hneha hrêngkawlah kan tantir tih entirna a nî

Mualah râl lutam tûm a aitupa chu puan a nawihlawha, fungsi leh kâwihnâm pain silai a pu a, chhâwn a tawn bawka Râl ai tawnte chuan vapual chang tawnin râl ai tu chu an zui a Silai zen thun a a mu thun loh an pu a, mualah chuan an chhuak khâwm ta a An rimawi chu Dârkuang, dâr bu

dârmang, dârsumsêl, tumphît leh khuang te an nî. Dâr bu aw-pui, aw-lai, aw-tê an tum a, tumphît pa-thumin a in chhâwn dân angin arawn tîr baw k a. Khuang leh dâr khuang nên dârmang nên an rî vut vut mai a nî. Râl lû chu an hêl kual a, rîam patheih tâwpin an rîam a. An lâm dân chu an ke an thên kham pheî nâh nâh a, nulahovin mî hrâng ho hnung zuin an lo lâmpui ve a nî. Râl lû an hêl kual hnu chuan aítupain râl lû chu Kâwlnhâmin a sât a, silai mu awm lovin a kâp a, a phuh dum nuau mai a. Mî dangin silai an lo kâp dum dum baw k a nî.

Mualah zu an thlawr (siak) bîwk a. zu hai chu mual lâm hovin an in. Zu thlum elkhên an beng baw k a, râl ai tawh chin chanpual a nî. Mual lâm an zawh tawh chuan râl lu chu daiah an khai a, aítupui a zui a, upa leh mipuin an zui baw k. Râl lu chu dai pâwn thingah an târ a, silai an kâp leh chiam a. A aítupa chuan, “Ka hneh a che, nîn tlâk hnan ang che. Ka hnuaiah kumkhuain i awm ang,” tîin hnuaichhia hna a chham khum leh a. Râl lu târna chu ‘Sahlâm’ an tî. Râl lu chu choâkin an tlân thîn.

Mî sam aítu chuan mualah an lâm ve lo va, malrâwl chauh an pe. Mahnî Inah an aia, ngul-rua leh Ina malrâwl pêk chu an tî vek tho va; chhâwn hlawnhna a nî ber. Zu leh sa semnaah râl ai dawttu-ah an chang ve thîn a nî.

Chhâwn neih hi an inelin an awt nasa hle a pui-punnaa chhâwn tawn ve lo chu an inngain³p thîn a nî. Hei hi râl do an châkna chhan pakhat chu a nî. Râl aítuin, “Ka chhâwnin a hêm ang che,” a han tih chuan râl that ve lo chu an tawmim daih thîn a nî.

Râl aitu tawn chi chu, "Lênchhawn" an tı a. kêl hmula siam a nı. Kêlkhawthang (khuangchawı sathing zâr nıa an talh thin kêlchal) hmul an hmang deuh ber a, a sei apiang an ngainâ. Kêl hmul chu a vun nêan an sâtthla a, a tawna raw hmâwr lamah an tawn a, sam zialah an tawn thin. Chu chhawn chu a sen a nı a, a chhumsen nân chhawn hrui an hmang Chhawn hrui chu ram hnuaiah a tam mai Chhawn chi khat kêl hmul vâra siam a awm a, chu chu 'Ngênchi' an tı Ngên leh dâr zunghrual pa-thum neia chhûn a nı Chhawn tawna fung chu a tawna lam a zum a, chhawn awmna lam a kaw-rang A tawna fung hı thıl man to a nıh avângın lal leh neinung neih chi a nı.

Râl aih nikhuaah chuan hla sain bawh hla (hla do) an chham bawk a, dâr leh tumphit chuan hla bık a neı lo va, dâr hla apiang tum theih a nı An hla pakhat chu

"Kan that maw, kan that lo maw?"

Kan sahlam hı en ve 'u'

Kan sahlam hı en ve 'u,

Kawr pui thlunglu zur nguai c

Tumphit hla chu

Ralın sial hawl na maw?

Ral chatın sial hawl na maw?

Bawhhla hı Pawı ram ațanga chhuak hmasa a nıh avângın, Pawı tawng deuh vekın an chham thin a nı Râl thah leh aih nikhuaa an chham thin bawh-hla thenkhat chu.

Ket chu e, mı that ing e,

Mualah thle lang ka duhin e

Lư chung e, thlang vapual e,

Her law luaisawm ka samah e.

2. *Zu din e, zanah khin e,
Valin ka hrang nan ti chian ve,
Loido e, khen that lo nan hmin e,
Kaitam pha lem hlah e*
- 3 *Tui, zan e, thainu khan e,
Bei tak man maw na mangah e,
Thingsir e, por hnuaiah Thanglung e,
Naw bang ka talt ur e*

Hla awmzia.

1. Kei chu râl ka that a, mualah ka düh dühin ring ka thle vèl teh ang Ka sam ziala vapual chang ka tawn hi, ka lu chungah han her vèl teh le!

2. Zu in zanah chuan tlanguahin ka huai m ti (in intihuai) theuh va, Râl that lo chu in hmang hian Kâwlvai ram a thleng pha lo a ni

3 Ka nupui khan zaninah mumang eng tak lo mang ang che maw! Thingsir par hnuaiah Thanglunga nau angin ka qahrie a ni. (A râl that a hnuk chah hmaa a tah thu a sawina a ni)

3 INDO LEH INRUNNATE

Kan pi leh 'pute an mâwl laia an indo hun chu upain 'Thing leh raw innawh lai,' an ti thin Chu jawngkam chuan awmze thûk tak a nei a, thawh-thu (History) a ni a, sawi thin mah se thimlunga pai reng loh tûr tihna a ni

(1) Halkhai Lusei An Rûn:

Halkha leh Sûnthla nasa takin an indo va, remna an siam hnu chuan. Mangkheng, Khuanglui leh Zahau te chuan Halkha awp ram hriatpuiin thian thaah an insiam hlawn a. Halkha chuan ram zau takah thuneihna a chang ta a ni.

Chutih lai chuan Khawlhing tlângah leh Vân-zang tlângah Lusei khua huphurh awm tham tak khaw khat ve ve a awm a Halkha lai Liandûna

chuan huphurh tûr dang a neih tawh loh avângin. Lusei rûn a tum ta a, phai khua Thilin (Daidin) lai Myat San-a chu doputu atân a sâwm a. Phai mite hian 1758 kuma Manipur ral rûnna atângin silai an nei tawh a ni an ti (*Dr. Vumson, Zo P 62*)

Hun a lo rei deuh hou chuan Myat San-a leh a hote mi 200 chu silai leh laipui pahnh kengin an thawk chhuak a. Halkha leh phai mite chu tûn Lungzark khuaah intawk knawm zinah Khawlh-ring tlâng an pan. Lusei awma khua chu tûn Thlântlâng bial Tlâng khaw buia Khawlh-ring munah khua a ni. Chutah chuan Khawlh-ringho an lo awm tawh avângin, chu tlâng chu Khawlh-ring tlâng an ti hlen a ni. Halkha leh a pâwte chuan zing vârtianah Lusei chu laipui an kâp a; Lusei chuan silai an la neih ve loh avângin an tlân dach a. Halkha chuan an ber zui zêl a, a thla tel an inberh hnuun Lusei chuan ruahtui tlâk hman Tiau râlah an katta a ni an ti (*Cary & Tuck, Chin I P. 154*)

He mûn tum hi tlângamah silai an hmanna hmasa ber a ni a, a hun chu 1775 a ni, an ti (*Dr Van Son Zo p 62*) Halkha leh Sûnthla indovah silai tlêm ve ve an nei tui a awm bawh. (*Cary & Tuck Chin I p 153*) He hi Halkha leh Lusei indo hma a ni. Engpawh nise, tlângamah silai an hmanna hmasa ber chu 1770 vel a ni.

(2) Saktain Halkha An Run

Sakta khuam Halkha khua run an tum a, phai mite zâra Halkham Lusei an hneñ thu an hre reng a. Sakta khua chuan Daidin phai mite bawh chu Halkha doputu atân a sâwm ve ta hlauh mai a. Sakta khua leh phai mite chuan Halkha khua an run ta a. Halkha chuan khua an tlân san a, an raite'n an luah ta a ni. Sakta khaw mite leh phai mite chuan In hung chhûngah thil tha an phûm rûk an

ring a. Chumi hmuhchhuah beisein nī hñih chhūng lai lei laiin khūr an cho vėl a. Chutia thil tha an zawn hun chhūng denchhenin Halkha khuate chuan an hmeichhia leh naupangte tha taka thupruin, ramhnuai kawnga kalin Sukta khua an zu rùn ve ta thung a. Sakta khua chuan an naupang leh hmeichhiate humhimtu tūr pawh an nei lo. Chu thu chu hriain Sakta rammuho chuan an zu bawhzui a, mahse kal-kawngah an in tâwk lawia, an inthen hlen ta a nī

Chumi hnu chuan phai mite chêtzia chu Halkha khuate chuan an ngaimawh hle a, an zu rùn a. Hemi hnu hian phai mite chuan nī dang aia ropui zâwkin an thawk chhuak a, Halkha khua an bei leh ta a nī. Halkha khua chuan khua an kiansan a, ei-leh-bâr tūr an thupru vek a. Phai mite hâwng chu Halkha khuate'n an lo lambun a, phai mite an che chau ta a nī. An lai Myat Sın-a chu kalkawng hre tawh a nih avângin a tlân chhuak thei. Chutih hnu chuan phai mite chu tlângramah an che ngam tawh lo va, tlâng mite'n phai mite an rùn fo ta zâwk a. An mī mante chu phai mite chuan silai, kâwl-hnâm, sumpai leh ranin an tlan thin a nī.

(3) Khuanglêng Rûn:

Champhai lai Vâhnuaiana leh Rûn chhaka awm Sukte hian indo lo tûrin remna thuthlung an lo siam a. "Rûn tui alehluan hma loh indo loh tûr; Lungtatin hnah a neih hma loh kan indo lo vang," tiin. Hetia thuthlung an neih hnu, Vâhnuaiana fapa Lalburha lai laiin Sukte pur chaw mī pakhat Lalburha khuate'n an that a. Vâhnuaiana fate'n an thuthlung bawhchhia niin an hria a. Rûn chhak Sukte an thinur a, indo a thleng ta niin an sawi.

Kum 1871 tâwp lam a nī a, Vâhnuaiana pian pui Thâwmvunga fapa Thanhrânga Khuanglêng khuah a lai laiin, Lalburha nên phai lamah rammu-

in an kal a. An thang-bo hlânin Rûn chhak mite'n Khuanglêng khua an rûn a; an hotu chu Mualbêm jal Za Pau—va a ni a, Sihzâng hovin an pu bawk. Thanh rânga hovin pasaltha leh tlangvâl tha tha an lo kal bo vek si a. Khuanglêng kulhah chuan rûntu—te awlsam takin an lût a. Ina lo awm nûnauho an man a, In an hâl vek bawk Rûntu lam sawi dânin Khuanglêng atangin mi 200 an hruai an ti. (*Carey & Truck, Chin I P- 12*)

Thanh rângaho rammu an lo hâwng a, dai an thlen atangin an thil tawn râpthlâp tak chu an hria— in an hmu ta a Khua an thleng a, Thanh rânga nupui leh a fanu Vâchhingpuu chu an man zingah an tel a, an hruai daih si a, Thanh rânga awm ngaihna hre lo lunglêng mangang chuan Kawrnu zaiin hla a phuah a phuah ta mai a ni

- 1 *Ding rih rawh khaw tlang i thlir ang aw,
Chhung kim darang kan lènna ka hawi ngam lo,
Chhawl a zing zo ve.*
2. *Val iualin tanchhawn zawn lai takah,
Kan run In rometah zam zo ve,
Tiam loh ral a lian*
3. *Chuti taka anpai ral a lian,
Chun leh zua kara lêngte zawng,
Rairah chang zo ve.*
- 4 *Rih khaw piallung sang mah kai lovin,
Thang nunnemin Run tui dung a zui;
Sam phiar khua chenin*
5. *Them rengin lungdi han ngai ila,
Run tui thleh riat ral tiangah hreng thir an bun
Thai annem te zawng.*
6. *Chauh vangah laiah zu lam ila,
Keini anga tual mei ang rem an awm lo,
Khaw van hnuaia mi*

Mualbêm khua chu Rûn râlâ awm a nîa, an
mî maphô chu khaw dang dangah an awm dâh a.
Khuanglêng laln leh a fanu Vâchhîngpui chu
Mualbêm lai Zâ Pau-a Inah chuan an man thenkhat-
te nêh an awm a. A tlan dân tûr ngaihtuahin
Thanh-rânga'n palai a kaltir a, lai chu sepui sâwm,
hnam chawm sepui khata tlan tûrin thu an lo pet a
a nî.

Thanh-rânga chuan a nupui leh a fanu tlan nân
sum a zawng vêl a, a hmuh hnu chuan Mualbêmah
a kal a; an khu te pawh an unaute tlan tûrin an kal
bawk. An mhmuh ohuan lâwm hle a, an retheihzia
an inkhawngaih bawk a, an tap zawih zawih mai a
nî Thanh-rânga chuan Mualbêm lai Zâ Pau a hnêna
tlanna sum a hlan a: 'I sumin mî pahnih tlanna
a dâh lo, pakhat zâwk zâwk thlang la i hawnpui
thei ang,' a lo ti ta mauh mai a; a hrilhai thiak hle
âwm e. A thlan tûr zâwk a ngaihtuah buai ta a. A
tâwpah chuan a nupui a thlang ta zâwk a; Vâ-
chhîngpui lungchhia chu a tap ta zawih zawih mai a,
a pa pawm a ngen a, a khawngaihthlâkzia hi rilruin
a suangtuah phâk lo a nî.

Thanh-rânga chuan a nupui a hawnpui a, a fanu
a tlânsan a, a lunglên thu hlam a phuah leh a

7. *Run tut thleh riat a ralah va kai ing e,
Then lai hai e Vanchhingpui,
Lung a lêng marg e.*

A fanu tlan nan sum a zawng leh chûk chûk a
hla a phuah leh a.

8. *Khua vêl sum tam kan khawl lai rih e,
Lung phâng lo la. Ealvâchhingpui;
Khua rei dawn lovin*

Sum a hmuh ngah hnuin a fanu tlan tûr chuan a
kal leh a, 'A thi tawh,' an lo ti a; beidawng takin a
lêt leh ta a nî

An thu awmzia atang hian mite rilru a khawih a, Thanh-ranga hla phuahte hi sak a hlawh hle a ni. Thih nikhua leh khawhar lénkhawmnaah an sa thín a, 'Thanh-ranga tahzai' an ti Kawrnu zai hla dang pawhin, 'Thanh-ranga zai' hmíng a put phah a ni.

An mi man thenkhat chu tlan lohva pasal nei duh zâwk avânga awm hlen an awm nual niin an sawi Hmuizâwl lal Ina awm Liankûngi pawh Japan râl thleng khân a la dam a, chhûngkua ang chiahin an en a, a thih niah pawh ran lu kimin an thlai-chhih a ni an ti.

Rûn chhak khua an rûn let: Lalburha ho mi tam tâwk tak phuba lâk tumín tum hnih an kala A tum khatna chu Saizâng khua rûn an tum a Sukte lamin an lo hre hmasa a, Rûn lehlam râla'n an lo lambun a, rûntute mi pasarih an thi a, Rûn lui an kai thei lo

A tum hnihna chu, Mualbêm rûn an tum a, Rûn lui an kai thei nâ a, Mualbêm khua chu Rûn chung khâm chhengchhe tak chunga awm a ni a: kulh dai a tha tâwk baw k a, a rûntute'n hmun tha an chang thei lo Mualbêm hovin an ûm lét a, rûntute Rûn lui an dai kainah mi pahnih tuiah an tla an ti. (*Carey & Truck, Chin. I. p 121*) Hei hi Vai len bâwr vel khân Sukte lamin 'The Chin Hills lehkhabu ziaktu hnêna an hrih dân a nih a rinawm

(4) **Aina Tonzâng rûn** He inrûn hi 'The Chin Hills' lehkhabuah heti hian an zia k Hei hi Tonzâng lamin an hrih atanga an hriat a nih a rinawm.

1876 kumah Hualngo leh Zahau hovin Tonzâng khua an han rûn thut a Hualngo lam chu rammu mi 300 an ni a, an tuah leh man mi 29 an ni Ton-zângho chuan rang takin an ûmzui a, Inbûk tlângah pumpelh kawnga'n lo tlân khalh a, an lamoua a.

Hualngo lamin chan tha an chang zâwk a, an mi măn pawh an kalpui thei zêl a, lambunnaah Sukte lal Haupuma a thi. An mi man pakhat chu 1892 kumahi Sorkâr lam rorêtu (Political officer)-in a la chhuak an ti. (*Carey & Truck, Chin. I p.125*)

He thu bul ințanna chu:—Suktê leh Sim-hrin an indo va, Sukte rammua kal chhuak chuan, Chal-hrima nu leh Hnawkbawnga nu ba cho Vangva zovah an tha a; thah palh nın an ring Chumi hnu deuhvah Tiau thlang fanga Sukte rammu hâwnglam chuan, Hauthanga leh Thangkâna pa Hnuathlanga te chu an man a, Tuidil ram Lêntlângah an hrui cho va, thing bulah an diarin an vêtbet a, inthemthiam nân an hmang. He hmun hi tûn thlengin 'Diar khai tlang' tûn hming an vuah hlen ta a ni. Hêng thu avâng hian Hualngo chuan palai an kaltîr a, Sukte lamin thupha chawı lovin, "Hualngo âr lâ tui zât, ba pum rawh zât lek," tûn jawngkam an lo hmang ta a.

Mualbêm lal Khan Thuam—a leh Seipui lal Zi—huata an inthlah laia an thuthluhg an bawhchhia nın an hria a. Hualngovin Tlaisûn lal an hrilh a Ani chuan, "Suktein thil an ti dik lo a ni. Sehmui zât an ni tih in hria a, in ngam chuan do rawh u Infinkhâwmna hmun nei ula, kulh tha takin siam rawh u," a lo ti nın an sawı. (*Thawnglinga Mizo p.59*).

Tichuan, rammu tûrin Hualngo leh Zahau an thawk chhuak a, an khuaa awm Khiangtê leh Vuitê an tel bawk. Tonzâng khaw bula awm Aina khua an rûn a. An hâwn kian hnuah Tonzângin an lal Hau Puma hovin an ûm zui vat a; an tlânkhah a, tûna Khawzim ram Pawnphah phûlah an lo lambun a. Rûntute chuan an tlânkhah thu chu an sûlhnua tangin an hria a; pumpelh hrâm hrâm tumın an

hêl a. Chutih lai chuan Khawtinhrânga'n hnım ro
meiin a hâl a, an awmna hriain Tonzâng lam chuan
an bawhzui a, an inkâp ta a nı. He indonaah hian
lambuntute lam mı pahni an thi a, rûntute lam
pathum Sungliana, Hrângkhuaia leh Sânghnîna te
an thi Hemi tum hian Khênala (Khıangtê) leh
Thansânga te chu mı huaisen hmingthangte zînga mı
an nı Hetih hnu hian Khawpuichhıpah te, Kâptêlah
te an nrûn tawn a. Chumı hnu chuan Tlaisûn lai
hnênah remna an siam a, sehruı vuanzain an awm-
ho ta a nı

(5) Senam Rûn Senam hi hmâr lam hla taka
awm Zoho khua a nı He nrûn hun hi Vailen lai
a nı a, mahse, British sorkârın hêng ramah hian
thuneihna a la nei lo

1891 April thlaah Hualngo leh Zahauvin Senam
khaw te tak tê an rûn a Zoho hian an khaw kulh
tha takın an siam nâ a, an râlte hian an chim hneh
hrım hrım avângın kulh chhûngah an lût theı a nı.
Mı 13 an that a, sal 36 an hruai An sal man 26
chu fûr chhûngın Hualngohovın an chhuah a, an
hâwntîr a nı Heı hi Vailanin chhuıhtîr tûrın
Tlaisûn lai hnênah thu a pe chhâwng a, Tlaisûn lai
tîrhın an chhuah a nı An chhuah bâng 10 zîngah
pakhat a thi a, a dang 9-te chu Rûn râl column
(kawlam) an tih Vailanin Hualngo ram an fan lain
an la chhuak an ti (*Carey & Truck Chin. I p 55*)

BUNG III

VAILIAN LEH VAI-LEN HNU

I. CHIN HILLS VAI LIAN

Tlângrama chêng Zofate hi hnam dang kut hnuaiah an awm ngai lo va, mahnia inawp ram a ni. Ram zau deuh leh khaw tam deuh awp an awm a; khaw tlêm deuh leh mahn khua chauh awpte pawh an awm bawk. Chutia hnam pum pui awptu bik sorkâr laipui a awm loh avângin a chi chiin an atng a, indo an ching hle a, an chhehvêla mite pawh an rûn bawk thîn a ni.

Vailian an tih chu, Sâp kan tih British sorkâr lo lian a ni zâwk a. Vaiho hi Sâp kuthnuaiah an awmna a lo rei tawh a, sipaiah tam tak an tang a Tlângram rûn tûrin British sorkârin Vai sipai a hman avângin, 'Vai-lian' an lo ti ta a ni Mingo-ho chua hotu leh thupui vawngtu-ah an tang a, a tlêm zâwk an ni. Tin, Sâp pawh chu 'Vai' an lo ti mai thîn.

Zofate hian Sâp kuthnuaia an awm tûr hi an rilru pawha an ngaihtuah phâk ngai loh a ni a, hun tidanglamtu ber a ni Vailen lai hre phâkte chuan an thil tawn zînga hrehawm leh lamdang tak a nih avângin, 'Vailen lai, Nikuala man kum leh mawng

vuak kum', tih hi kum chhiar nân tak an hmang a an sawi ngun hle a ni. Tin, thlawhlaia tiak duh tak hlohar chi khat hi, Vailianin hrem nân a chi an theh sak niin an ring tlat a, 'Vailenblo' tiin hming an vuah nghe nghe a ni.

1885 November thlaah Kâwl lal Siangphahrang hnahnung ber Thibaw-a chu Mandalay kulh chhông lal Inah British sorkâr sipaiin an man a, Andaman thliarkârah an dah dah mai a, 1886 kum tir atangin Kâwlram chu British sorkâr kutah a lût ta vek a Ram chhôngah mi hel leh suamhmang an tam a, chu mi tireh tûrin sipaiho chuan kum hnih chhông hun an hmang ral a ni Kalemio phai leh Yaw-rama helho bei tûr sipai ram sangho hnênah phairama awm Shan-ho chuan, tlâng miten phairam mi an zu rûna an man thu an lo hrih a ni

Sipai zingá Captain Raikes (Rah). Chindwin District Bawrsâp chu, Civil rorêna lama hotu (Political officer) a ni a Capt Raikes chuan Halkha lal, Tlaisûn lal leh Sihzâng lal biak a duh avângin, ko tûrin palai a tir a Sihzâng lal pali an kal a, Capt. Raikes nêh 26 12 1887-ah Kalemio Bâd his' pui-thiam Inah an inbia. Capt. Raikes chuan

(1) Kâwlphai hi Sâp kutah a luh tawh avângin phairamah buaina siam lo tûrin,

(2) Muang Ba Kyi chu British sorkârin Kalemio-ram awptu atân a dah a ni tih hriatpui tûrin,

(3) Kâwlphai atangin Chittagong thleng kal-kawng siam tlâng tûr leh thu dangte a sawi

Sihzâng lal Tun Suan—an Capt Raikes thu rawt thenkhat chu huai takin a hnial Inbiakna a zawh hnu chuan Capt. Raikes chuan lallo chu thawm-hnaw tam tak a pe

Tlaisûn lal Chawnbika chu a zu kal a phai kin Sihawng khuah a awm a. Capt Raikes chuan Angteng (Indin) khuah inbe tûrin a sâwm a, Chawn-

bikan a duh lo. Capt. Raikes chuan sipai tam fê hruain a vap an ta zawk a; 3.1.1888—ah an inbia. Chawnbika chuan Capt. Raikes thu sawi chhângin,

“(1) Phairam rûn lo tûrin Sihzâng ho ka hi khap thei lo vang,

(2) Chittagong leh Tlaisûnram inzawmna kal-kawng siam a tûlna ka hre lo ve;

(3) Kan inbiakna tâwp rih sela, kawkawng thu—ah chuân sawi ka duh tawh lo,” a tia. An inbiakna a zawh hnu chuân, Capt. Raikes chuan lawmman a pe teuh va. Chawnbika chuan a dawng duh lo lăwk a, tha taka an sawidun hnuin a la leh ta a, Anin artui, bâwm hnihin a pe ve thung. An inbiaknaa râlvêngtu Major Macgregor—an hlam 250—a hla tlâng chu Garkha sipaiho laipuin vaw nga a kahtir. Hei hi, “Kan silai tha chakzia hmu rawh se,” tia râlrâpna a ni.

Halkha leh Zahau kotu palai pathum zinga pahni an lo that a, pakhat chu a tlânchhuak thei. Chuvângin anni nê inbiakna an nei lo.

Sâpho tum dân an hriat chuan i Zofate chuan British sorkâr chu an ęnthla râ i hlawn a Sihzâng leh Suktein phai khua rûnin Police camp an rûn baw a, silai pawh an lâk sak nual hlawn ‘Sui-chubiu Minta’ tia hning invuah Kâwl mi leh a thiante Tauh Sin leh Ta Du i chu Tlaisûnah an tlân a. Chu mite leh Tlaisûn tangruai chuan phai an rûn a. Halkha leh Zokhu in an hnênah lam Yaw-ho khua an rûn bawk Tin, Sihzâng mi Khâwsak lai Khai Kaman phai a rûn a, Shan pakhat a that a, naupang pali a man bawk

British sorkâr chuan Tlaisûn chu Sui-chubiu Minta leh a thiante an hnênah hlân tûrin a phûta. Tin, Sihzâng lai chu Khai Kama leh a sal mante an hnênah hlân tûrin a phûta bawk An phûta anga

zawm a hmehm Zofate chuan phai khuate chu an rûn zui zêl a. 1888 October thla chhûngin Suichûbiu leh Tlaisûnin vawî khat, Sihzângin vawî nga, Kamhauvin vawî khat an rûn. Nî 12 chhûngin Shan mî 122 an man a, 12 an thata 14 an hliam. Khampat khua an tuchhia a, Kalemio khua an hâi a, In 35 a kâng.

British sorkâr chuan "*Sal tang zawng zawng chhan chhuak tur leh Suichubiu Minta leh a hote man tur*" tih thupua hmangin Chin ram rûn thu an tithlu ta a nî. A hmasa berin Sihzâng khawpui Khai Kama khua Khawsak lâk an tum a Tlângram kai tûra an inbuatsaih hun 1888 November leh December thla chhûngin phaizâwl hmun tam takah inkahna a awm.

1888 December nî 30—ah Sir George White chu Kambale (tûna Kalemio bul) a thleng a, tlângram an nawr nghâl ta a nî. Chumî tuma Vailian sipai hotu chu Brigadier General Founce a nî a, civil rorêlna lamah Sir George White leh Major Raikes te an nî. (Raikes hi major a kai tawh a nî âwm e). Vailian hian kalkawng an siam pah zêl a Nasa takin an inkâp thîn a, inkahna apiangah sipai leh an hotute pawh thi an awm zêl a nî. Zofate hi an hua i a, râi do thang an nî a, râi beih dân an thiamin do harsa an ti hle a nî âwm e. George White—an Rangoon thîrhruî a thawnnaah, "Ka râi do azawngah harsa bera ka hriat a nî," a ti hial a nî.

Gen. Founce-a ho chu laipui pahnih kengin sipai tam tâwk tak nên 1889 February nî 4—ah Khawsak khua an la. Sihzâng khaw dang an fang zêl a, an In an hâl sak vek a nî. Vailian chuan tanhmun khuarna hmunpui Thâng tlângah an siam a, an hotupa George White-a hming chawin 'Fort White' tiin hming an vuah Sukteho khua Vangteh leh Saizângah an kal leh a, an khawpui Tedimah an lût a, inkahna ropui tak a awm. Vai lam chuan an

râlte chu mi 25 an thi a, mi 45 leh 50 inkâr hliam niin an sawi. Tedim an hâl chhiat hnuin Vaiho chu Fort White—ah an lêt leh a

Tlaisûn lal pakhat Bawî Hmunga leh Major Raikes chu Ngatan luiah an inbia a Tlaisûnin Suichûbiu leh sal tângho an chhuah loh tùr thu a hrih a. Vailianin Fahlam — Tlaisûn rûn nghâl an tum chu an thulh rih a ni.

Sihzânghovin kulhpui pahni h an siam a, Lei lai h khuarah thingluang an kham a, a chungah thing an kham leh a, lei an khuh Vaiho chu he kulh bei tùrin Fort White aţangin 1889 May ni 4—ah an kal chhuak a, an inkâp nasa hle a Vai lam sawi dânin Sihzâng mi 29 an thi a, 11 an hliam Buanman lal Lin Kim-a a thi zingah hian a tel. Vai lam 2nd Lt Michel leh Sipai 3 an thi Sâp officer pahni h leh sipai 8 an hli a n. He inkahnaah hian sipai doctor Lequesne (Lehkhuin) chuan Medal sâng ber Victoria Cross a dawng He kulh hi 'Siallup khantat' tih a ni a, sorkârin thir hlingin an hung a, enkawltu dahin vawiin ni thleng hian an la humhah reng a ni.

1888-89 chhûnga inkahnaah Vai lam thi leh hliam 67 an ni a, Sihzâng leh Sukte khua 18 tih—chhiat a ni. Fur chhûng chu Fort White—ah an châwl rih a ni.

Halkhaah leh Tlaisûnah

1889 kum tâwp lamah chuan nikhua a lo theng-thaw ta a. Zokhua leh Halkha leh Tlaisûn rûn tùrin an intekmuk leh a. Tlaisûn khawpui Fahlam khuaa intâwk tùrin hmun hniah an inthen a. Hmun khat chu 'chhim Column or Gangaw Column' an ti a. Hmun khat leh chu 'Hmar Column or Fort White Column' an ti Lusei ram hrûttu an awm baw a, 'Chittagong Column' an ti. He Co-

lumn pathum hi Brigadier General Symon—an a ho va, a laita ber chhim Column a zui a, civil lam leh sipai rorêlna a kawp ngêl a ni.

Chhim Column

1, 1st. Battalion, Kings Own Scottish Borderers	500
2. No. 1 Bengal Mountain Battery	84
3. No 6 Coy. Queens Own Sappers and Miners	151
4 2nd Battalion, 4th Gurkha Regiment	410
5. 2nd Madras Infantry	630
6. Burma Coy Queen's Own Sappers and Miners	94
	<hr/> 1869

Hmâr Column

1 1st Battalion Cheshire Regiment	300
2 42nd Gurkha Light Infantry	477
3 No 5 Coy Queen's Own Sappers and Miners	95
4. 10th. Bengal Infantry	460
5 38th Bengal Infantry	290
	<hr/> 1622

Gen. Symon-a ho chhim column chu sipai 1869 an ni a, hnung zuitu leh kul 2073 an nei Gangaw khaw kiang Kaan khua atangin tlâng ram an nawr. Hmâr column chu Colonel Skene—an a hova sipai 1622 an ni a, hnung zuitu leh kul 1300 an nei. Fort White atangin an thawk chhuak a Sihzâng, Sukte leh Ngâwn khua Bualkhua, Lati leh Parte khua te an hrût. Chhim column chuan Zokhua an la a, inkah-na a awm nual a, Sakta khuaa lambunnaah Lt. Foster a thi. Chittagong column chuan Lunglei atangin Halkha ramah an lût a, Gen. Symon—a ho an rawn fin. Halkhaah an kal a, Falam khaw panin an kal zêl a ni.

Tlaisûn khawpuiah:

Gen. Symon—a ho column pahnih chu 1890 March thla ni 11—ah Tlaisûn khawpui Fahlâmah an

intâwk a, dajah, siahna camp an siam ta a ni. Gen. Symon—an Tlaisûn lai a bia a, Phai an rûn man luhsûm chawî tûr leh chhih pe tûrin an phût a, Suichubiu—va hote hlân tûrin an phût bawk Ni hnih chhûng ingaihtuahna hun a pe a, an phût ang an pèk loh chuan inkab tûr tih a ni.

Fahlâm khaw chhûngah chuan Tlaisûn awp ram chhûnga mihrâng 3000 zia tlêm lo an kal khâwm a, silsi, feipui, kâwihnam leh thal an keng fur mai a, Tlaisûn lai an inthum a silai an keng a, fungki leh kâwihnam an para. Thil awmzia tûr nghâkin 10 rualte 100 rual tein hmun tihah an inthen darh a, Vai nê an inep reng mai a ni. Tlaisûn lama tangte chu Zahau, Zangiat, Khualsim, Hualngo. Khuang—li, Sukte, Sihzâng leh Pawh hnam kim an tel vek a. Mahni hnam thuam theuhvin an inthum a. Lam—chaw an pai theuh bawk a, hriam tha nei lo zâwk mah ni se Vai lam pawh hian an huphurh ve hle a ni. Chhipa sam zial Pawi kâra tukkhuma sam zial, inthum dâ danglam tak Hualngo pa an hmu chu Vajchuan mak an ti hle a ni awm e.

Tlaisûn laiho chuan an ngam zo ta lo va, an phût zatve luhsûm leh chhih pe tûrin an hrih a. "Hei bâk kan nei tawh lo, Suichubiu leh a thunte an awm tawh lo," an ti a. Tichuan inkâp lovin an inthen ta a ni. An huphurh ber Fahlâm khawpuiah mihrâng hei zat ral thuam nê an hmu chu an lunggaib ve nâkalain Vai lam hriamhrei tha nei nge nge chuan chan tha an pawm ta deuh a ni. An entawn ber Tlaisûnia. Vai an ngam tâk loh avângin hnam dang pawhin an rilru a zual phah. Hmâr column chuan Fort White an pan a, chhim column chu an kîr a, Halkhaah post hmun an din.

Chin Hills chu District pahniha an then a, an hmunpu chu Fort White leh Halkha a ni. Hmun—puetangin sipaiho kal chhuakin khua an fang zel

a. A lo dodâltu khua chu an nghaisa a, in an hâl a, ei-leh-bâr tûr chenin an tihchhiat sak Tlâng mi-te lah chu râi thah châk leh râi do mi an ni a, hnam dang an hmuhmawhna nên hêl tâwk an lo awm zêl a, an inbiakna thîrhruî an sah chahsak thîn. (Thîrhruî tih hî, Japan râi hma kha chuan khawpui pakhat leh pakhat post office ve ve inzawm tûrin ban an phun a, thîrhruî thlungin an inbia a ni)

Khawpui thêr:

Tlaisûn chu 1892 kumah British sorkâr kutah a lût ta a Tichuan, Tlaisûn leh a awp ram zawng zawng an lo er leh theih tawh loh nân, a khaw kiangah British sorkâr chuan khawpui a din vat a Fahlâm khaw hmîng lâk sakî 'Falam' tûn hmîng a vuah Falam khaw thar dîn a nih hnuin Fahlâm khua chu 'Tlaisûn' tih a ni ta a, an hnam hmîng nên a inang ta a ni Falam khua chu 1892 June thla aţangin an luah. 1893 kumah Fort White Hqrs chu Tedim-ah an sawn a. Chutichuan, Halkha, Falam, Tedim tûn khawpui pathum a awm a, an hmunpui ber Head-quarter office chu Falam-ah an dah.

Nikuala an man:

Nikuala chu Chawngtlaî khua In 400—a lai a ni a, Zahau mi Zahau ram aţanga thlang tla a ni Pa bêm t̄e taw, thu sawi tlang zung zung mi a ni. Nî-kuala khuaten Dâwn khaw mi panga an that a Chu thu chu Thlântlâng lalin Sâp a hriattîr a, Nikuala man tûr chuan Fort White sipaiin mawh-phurhna an la a ni. Ni tam a kal liam hmain Capt Rose-a hovin Fort White aţangin an thawk chhuak a, Mualbêmah, Bochungah; Bochung aţangin Chawnghawîha an kalna Hlaizâwl ramah an sakawr pathum a lum hlum a, chu hmun chu tûn thlengin "Sakawr tlâkna" tih a la ni. Chuta aţangin Saêk-

ah, Phunteah, chutan Tiau an kân a, Thatthunga khua Leisenah, Vaihleia khua Khuanglêngah an riah hnuin Tuipui an kân leh a, ni 8 an thang hnuin Nikuala khua chu 1892 April ni 3-ah an thlong.

Nikuala chu sipai camp-ah kovin thu an zâwt a. An râl thah chu a zêp lo va. "Kan tisual tak e, mahse kum sarih kal ta aţang khân kan râl te hian ka mite 65 meuh min thah sak tawh a, phuba kan la a ni," tiin a chhang. Râl thattu mi pahni leh râl lu panga an hnêna hlân tûrin Sâp ohuan thu a pe. Luhsum atân silai 25, kâwlhnâm 25, feipui 25 leh sial pakhat pe tûrin an dîl bawk. An pêk loh chuan an In tihchhiat vek tûr tih a ni. Thil dang zawng zawng chu an pe vek a, râl thattu leh râl lû an pêk duh loh avângin sipaiho khaw chhûngah lûtin pa zawng zawng an hruai hnuah mipui an ko-khâwm ta a:

"Râl thattu min hlân lohchuan lal upa ni paruk Fort White-ah hruai in ni ang," tiin an vo va. Chumi hluh avângin mi pakhat a ding a, "An biru a, an awmpa ka hre reng alâwm," a ti a. Râl thattu mi pahni chu sipaiin an man ta a. Nikuala in an thiat a, bana an phuar beh râl lû panga an hmu. Sipaiho chuan an kal chhuah hmain In an hâl a. Râl thattu mi pahni chu Fort White-ah an hruai a, pakhat kal kawngah a tlan chhuak a, pakhat zâwk chu Myingyan lung inah kum nga a tâng.

Nikuala chu an man a, Lusei ram rûntu Capt. Shakespear (Tarmita) kutah an hlân a, lal dang an mante nên Calcutta lung inah an tâtîr. An chhuah dâwn hnaish Nikuala chuan anmahni chaw petu mi pakhat thing fâkin a vaw hlum a. A vuak chhan an zawhin, "Ka kut khawlnakah" a ti ta mai a. A tâng kut sil nân kut a thlâk mai a ni âwm e. Khai hlum a phu ta hial a, mahse a rilru a kim lo nie an ngai avângin mi t tannaah an dah a. chutah chuan

a thi ta a ni

Khai Kam a:

Khai Kama chu Khawsak lai Khup Pauva fapa a ni a, Sihzang pasal tha a ni. Vailian lo dangtu mi huaisen a ni a, sâphovin hel hotu tia lung in an tântîr zîngah an hrem nat ber a ni. Dam chhûng tâng tûrin Andaman thliarkârah an thawn a. Ni-mahsela, kum 16 a tân hnuah an chhuah leh ti. hriat a ni. Amah hriat reng nân 'Khaikam khua' tûn tûnah khaw thar an ðm. Tedim bial huap Kalemyo bial nên inri-na zâwikin motor kawng kamah a awm

Sulchubiu Mintha: Thayetmyo biala banzai hna thawk a ni a, a hote nên Sâp sipai officer pahnik ram fanga an zin lai an thah avângin Yaw ramah an tân. Vaiho Yaw ram an thlen chinah chuan Tlaisûn nên inkawpin Phai rama British sorkâr hnuaia khua an rûn a. Vailian Tlaisûn an thlen hnuaia Kâwl phaiah an tân lêt leh a. Chutah chuan sipain an man a, 1891 kumah an khai hlum ta a ni.

Mawng vuak. 1893 January chawhnu lam leh February chawhma lam inkâr a ni a. Fort White-a awm Capt. Caulfield leh Mr Fowler-aho chu Kâptêl leh Suangzang khua vêlah helho zawngin an kal a. Hel hotute Hualngo ramah an tân tih an hriat avângin Inbûk (Lêntlâng) an kân a, Hualngo ramah an lût "Hualngo chu helho râi tân (rebel refugees) tanpuitu leh thurualpuitu an ni" tia hrem nghek tumin talhtum pu saa lût an ni. Râi tân chu Siallâm khuaah leh Lianhna khuaah, Heilei khaw mi leh Surbung khuaah Kaptêl khaw mi tlan lût chu an hmu ngei baw k a. Tin, Vailian pawh tângram an thlen hnuaia Senam runnaa an sai man leh an râi

lù târ te an hmuhin Vailian thin a ur zual deuh deuh a ni.

Sipai thleng tûr chu an hlau lutuk'a, ram hnuai relhru an awm a, zu leh sa nêna lo hmuak an awm bawk. An thlenna khua apiangah lal an man a, mipui an ko khâwm a, mipui hmaah lal chu na fe fein an mawng an vua a, an vaw zo chu doctor-in damdawi a hnawhsak. Silai nên an vêng thup mai si a, hmêl lamdang tak tak, pa lian pui pui an khaw hotu ber lal mawng an han vuak sak ta chu an thlabâr hle a ni ang: an sawi bâng thei lo a ni.

Lalho chu Fort White-ah an hruai a, an khaw silai neih zawng zawng an tlan a, an hâwntîr leh ta a ni. Mahse Phunte lal Do'iana chu a khuaten 1892 May thlaah Kâwl kuli mi pali an thah avângin hâwng ve lovin Kindat lung inah an tântîr a, 1893 August thlaah an chhuah ta a ni. Kindat chu Mawlaik kanga awm a ni a, khawpui hmun atân a tlâk loh avângin a hnuah Mawlaik-ah an sawn.

Chin lalho Rangoon-ah. 1893 November thlaah India Viceroy Rangoon-ah a zin a. Chumi tum chuan Falam Bawrhsâp Carey-an Falam bial, Tedim bial leh Halkha-bial atângin lalho 49 leh an hnung zuitute nên hruuin, Rangoon-ah a zinpuia, Sorkâr hmuipui leh tuifinriat lawng chawlhna te, rail chawlhna te, sipai hmuipui leh mipui tamna hmun an fankualpui a, chik takin an entîr zêl a ni. Viceroy chuan lal 10 hnênah lâwmman kâwlhnâm a pe. Lalho hian an khual zinnaah tuihri natna chi an tuar a, mi 8 an thi. Hetia an zinpuina chhan chu sawizawian tumna chi khat a ni. Tlâng ram zim têa mi tiêm tê hian, hetiana sorkâr ropui leh mipui tam tak hi kan do zo chuang lo'ng e, tim mngaitlâwm rawh se an tihna a ni.

Silai an tung. Vailianin an râlthe hneh theihna kawng a zawng a, silai la khâwm tûrin ram an fang zêl a, 1893 kumah silai an khâwm tam ber Hal-kha bialah 1895 kum thlengin an khâwm. Tedim bialah In hisâp chuan silai a tam ber ang. 1895 April nî l thlenga silai an tun chu hetiang hî a nî.

No.	Ram	Silai	No.	Ram	Silai
1.	Tlaisûn	255	7.	Halkha (chhm)	940
2.	Zahau	40	8.	Sihzâng	433
3.	Hualngo	76	9.	Sukte	340
4.	Halkha	650	10.	Sukte Rûn râl	553
5.	Thlântlâng	490	11.	Kamhau	307
6.	Zokhua	140	12.	Thahdo	123
					<hr/> A vaim 4302

1894 kum tâwp lamah chuan thîhrui sah chah te, silai rî te, inrûn te a awm tawh lo va, Vai sipai—ho râlmuang takin an khawsa thei a. Kum ruk hnu ah Vailian chuan thangchhuah puan a sin thei ta a Chin Hills chu Falam atangin Bawrhsâpin a awp a. He indonaa tel thin political officer Mr. B. S. Carey hî Chin Hills Bawrhsâp hmasa ber a nî. (*Carey & Truck, The Chin Hills, Volume One & Two*)

1. CHIN HILLS BATTALION

Râl reh hnuah Chin Hills vêngtu atân 1894 ah Chin Hills Battalion tûn sipai Battalion khat an dah a, an hmunpui chu Falâm a nî. Halkha leh Tedim-ah company khat ve ve an dah. Sipai chu Gurkha leh Garualî—ho an nî. Diar buk (Sikh) an awm bawka, laipui chelhtu an mî deuh bik. Falam atangin sipaiho column pahni 1895 kumah an kal chhuak a. Chhak lam column chuan Zangiat ramah silai an khâwm. Thlang lam column chuan Biata lal Kairûma an man a. Chhiah leh silai a pêk duh loh vânga man niin an sawi.

He mi tum hian sipaiin Tlaisûn lal hruai an tum a. Kairûma hian Tlaisûn lal Chawnbika hnên-ah amah ngei kal chhovin dawvân a kai a, chhiat pe zêl tûrin a intiam. Tûn hnuah pawh inhum tawn a, thian thaa insiam tûrin Kairûman a ngên a, Chawnbika pawhin a jawmpui a nî Chawnbika chuan thutiam bawhchhiat a duh loh avângin Kairûma mannaa tel a remti lo va, kal lo tûrin sorkâr hnênah a dil a. Tichuan Tlauhmun lal Vânnâwla leh Lo-tharâwn lal Tinthanga leh Lawitlâng lal Lianhrânga te chu sipaiin an hruai ta a nî.

2. RAM AWP DAN LEH TANGKA

Burma chhim lam leh India ram chu British sorkâr awpa an awmna a rei tawh a Vailianin Chin Hills a beih rualin Lusei Hills pawh a bei bawh a. A tuk-dawl hnu chuan Burma leh India chu India Viceroy kuthnuai-ah ram khatin a inzawm ta a nî. Burma chu India ram bung province pakhat angin a dah a, Lusei Hills chu Assam province-ah a bet a, Chin Hills chu Burma province-ah a bet ta a nî. Assam province leh Burma province inthenna ramri chu Chin Hills leh Lusei Hills inkâra Tiau lui a nî

British sorkârin Chin ram a lâk hnuin Bawrh-sâp leh a puitu A S Sâpte chu vêngtu sipai hruaiin ram an fang a, "Kan indo tawh lo vanga thian thaah kan insiam zâwk tûr a nî A tulna apiangah kuli in thawk zêl ang. Khaw kâr kalna kal-kawng tha takin in siam tûr a nî, kan kohna apiang-ah in kal ang. Kum tin leiman in chawî tûr a nî Mitupawh in rûn a nih chuan keimahniin phubâ kan la ang. In chung a rorêltu thu apiang in zâwm tûr a nî," tiin an tiam zêl a nî.

Tangka: Tangka hi Kâwlin Dinka an tih aţanga Zofaten an lâk chhâwn a nî a, lam rik dân

a hrang hret a ni. Kâwl ram chu India ram bung province pakhat a nih avângin India nên tangka a thuhmun vek a; Rupee an hmang. England kumpinu (King or Queen) lu lem chuang tangka thir a ni. Lehkha tangka (note) a awm ve tho va, mahse, Zofate hian lehkha tangka an ngaina lo; tangka thir deuh vek an hmang. Tangka thir chu lungah an thlâk a, a ri vang vang mai a, ri thei lo a awm a. chutiang chu an la duh lo. Chûng hun lai chuan tangka a hluin a vâng hle a. Ní thaa an hlawh chuan tha riatin chêng khat an hlawh thei. Kum tin leiman Rs. 2/- chawí tûr pawh an harsat hle thîn a ni.

1937 kumah Kâwl ram leh India an inthen a. mahse British sorkar hmun khat tho a nih avângin Rupee vek an hmang India leh Kâwl ram chuan Independence an hmu ve ve a, tangka a hrang ta a, India—in Rupee a chhawm zêl a, Kâwl ram in Kyat (chiat) an hmang

3 INDOPUI VAWI KHATNA

Indopui vawí khatna chu Austria lal fapa, hel-hovin an thah avânga inbulan a ni. British leh France an tangrual a, German nên an indo va. Lehlam tang leh lehlam tang an awm chho zêl a, khawvêl sorkâr tam tak indonaa an tel avângin 'Khawvêl indopui (World War)' tih a ni He indo avânga Zofaten an tawrh thu târlan tum a ni.

He indo hi 1914 kumah a inthan a, a hmasain German lam an chak hle a. British sorkârin Zofate chu France rama kuli (labour corps) thawk tûrin a phût a. Hei hi Zofate hian 'German ral rûn' an tî thîn. France ram chu hriat phâk loh ram hla tak a ni a, râl buaina ram a lo ni bawk nên; thih zawh-na tûr niin an ring a, kal duh an awm lo. Sor-kârin kuli leh leiman âwl tûrin a thlêm a, kal loh

theih loh tiin a vau titih bawk. France kal an duh loh avângin bial zau ber mai, Halkha bial pum pui-in an hel a. Falam bial atangin Simhrin an hel bawk a, Tedim bial chauh chu bial him a ni

Chuvângin a chingpen deuh ta a, Tedim bial atangin mi 1000 vêl an kal a, an hotu chu Falama sipai tanglai Sub. Mangpûma a ni Falâm bial thenkhat atangin mi 500 vêl an kal a, an hotu chu Lumbang lal fapa Hlurhmunga a ni Tedim mi chu 1917 Julie thlaah an kal chhuak a Falam mi chu an kal hhuhnûng zâwk Kalewa thleng kein an kal a, chuta rangin lawng an chuang a, Rangooa thlen hmain Rêl an chuang. Ringoon atangin tuifinriat lawngah lei hmu lovin an kal a Rêl leh lawng in-thlâk thleng zêlin France ram an thleng. An hmuh ngai loh khua leh ram an hmu a, an mit a tla em em a ni

France ramah chuan Bara Camp-ah an awm a, chu hmun chu râl thum chi tin dah khâwmna hmun a ni Chutah chuan Râl chhûnga thawmhaw lăk chhuah leh hlân kai chu an hnathawh ber niin an sawi. (*Pu & L. Khama Zofite Nunphung p.147*). Trench khur laih hna thawk an awm bawk Zofate kal zawng zawng hi hmun khatah an awm lo va. Lusei ram atangin mi 2000 chuang an kal a, chûng-te nêp pawh an in hmu lo Sipaiin an vêng a, mahse râlîi rengin an awm a An hlaoh ber chu German thlawhtheihna leh natna hri a ni. An chênnaah chuan hri a lêng a, thi pawh an awm

Falam bial thenkhat Hualngo leh Zahau chu France ramah an kal lo va Halkha an hel avângin sorkârin Halkha ramá sipai kuli phurtu atân a chhawr ta zâwk a ni. German râl rûnho chu 1918 August thlaah an lo hâwng a. Lu an mêt a, kekawr leh vaikawr an ha a, Kuli leh leiman hautak deuh man an âwl avângin miten an awt hle a ni Lum-

bang Chief Hlurhmunan IDS (Indian Distinguished Service) medal a dawng.

German lam an tlâwm a, 1918 November thla ni 11 zing lam dâr 10:35 (B.S.T)—ah remna thu-thlung an siam ta a ni. Indopui hian thil tha tha leh In leh mihring a suat nasat em avângin indo awm leh tawh lo tûrin Khawvêl ram insuihkhâwm pîwl L.N. (League of Nations) an din a. Kum tin Switzerland ram Geneva khuaah intawh khâwmna an nei thin. He pâwl hian 1939 kum thleng a awh.

(1) Falam sipai lâk.

Falama Vai sipai nêen thawkho tûrin sorkârin sipai thar a la a. Huaisen taka anmahni lo dodâltu kha an la hmasa zâwk. Hnam khatah 50 zêlin an la a, a hnuah an lâk belh leh a ni. A hmasa berin 1909 kumah Sihzâng mî Mangpûma-ho an la. 1914 kumah Halkha mî Vanleia ho an la, 1917 March thlaah Hualngo mî an la a, Hrângkhama chu Jemadar kai hmasa ber a ni a, a dawttu Hrângtinliana a ni a; Subedar hmasa ber chu Rosûma a ni.

1931 kumah Zahau mî Saikhuaia-ho leh Zotung mî leh Khuangsai mî an la leh a. Chutichuan Fâlâm sipai, Chin Hills Battalion chu Vai, Sihzâng, Halkha, Hualngo, Zahau, Zotung leh Khuangsai an ni. A B C tîin Company invuah mahse, Sihzâng Company, Halkha Company, Hualngo Company an ti mai a; Zahau chu Hualngo Company—ah an dah. Hei bâk hnam dang an la lo va, Burma Rifles (pal tan)—ah an lût thung. Falam sipai chuan Roman Urdu an tih Roman hawrawp hmangin Hindi Vai tawng an zir a, chu chu tawng tuallêngah an hmang.

Sipai tang hmasate chu tirhluinnaa lût an ni a, kum thum thawh hnuah bâng duh bân theih tih a ni. Kum thum an thawh hnuin bâng duh chu an hâwng a, Hualngo mî hi bâng an tam bik Chu mite ai-

awhtu atân Hualngo hmingin Tiau thlang mī, Tiau chhak Hualngo khaw hming invuahin an lût.

Sipai tang hmasate hian lumeh an duh lo va, an-mahni dân theuhvin sam an zial a, diar an khim Sipai lût hnuhông lu mêt tawh pawhin sam an zial leh hlawh mai a ni. Sihzâng leh Khuangsai leh Hualngo chuan hnung lamah-an zial a. Halkha leh Zotung leh Zahau chuan hma lamah an zial. Var-in lu an mêt a, lukhum an khum. Chutichuan Battalion pakhtah lu put dân hrang hrang an lêng-za a ni. Japan râl laia Hualngo ram Tlângzâwl Camp-a an awm laiin 1944 January thlaah lu an mêt. Mahse, Halkha chuan meh an la duh lo ta cheu mai a, Kâwl ram phai zâwl an thlen hnu-ah 1946 thlengin sam an la zial a ni.

Chin Hills Battalion chu Mingo Sâp Major leh Captain leh bâwk (ars) khat or Bawk hnih, mī pathumin an ho. Chutih laia mī hâng zinga sipai rank kai sâng ber chu Sihzâng mī Pau Cin-a a ni a, 'Naik Commanding,' an ti. Subedar Major aun a sâng zâwk. A koki chungah bawka bel ve tuk mara, mahse mī ngo Sâp bawk khat kha salâm a pe tlat mai. Mī ngo leh mī hâng hī hlawh thu-ah pawh an inthlau hle a. Mī hâng sipai hian an luh tirhin thla hlawh Rs 14/- an dawng.

1940 kumah Halkha leh Hualngo sipai thar Company khat ve ve an la a. He mī tum hian Hualngo hmingin Tiau thlang mī tam fê an lût a ni. Chin Hills Battalion leh Kokine (Rangoon) Battalion-ah an then a, officer chu a hnuam mite hī an ni.

Chin Hills Battalion

1. Sub. Rosôma	4. Jem. Saikûnga
2. Sub. Thângthiauva (BGM)	5. Jem. Thawnnglinga
3. Jem. Râlthanga (BGM)	6. Jem. Taikânglova
	7. Jem. Lianlûnga.

Kokine Battallian

1. Sub. Hrângluara	4. Jem. Satinrâla
2. Sub. Sachuana (BPM)	5. Jem. Bualthanga
3. Jem. Bualkulha (BPM)	6. Jem. Lallûla
	7. Jem. Taiṭhuama

(2) Halkha Hel:

Indopui vawi khatna German râlah France ram-a kulı thawk tûrin sorkârin Zófate a phût a. Hal-khaho chuan, hriat phâk loh râl buaina rama kal chu thih zawhnâ tûr niin an ngai a. "Nupui fanauten min hmuh phâk loh ram hla taka thih aı chuan mahni hmunah kan thi zâwk ang," tih chhâlin hel thu an rawt ta a. Vâi sipai thenkhat an kal kiang tawh bawk a. Falâma Vâi sipai la awm leh sipai lâk thar chu an zuam hle a. Inbiakna thirhrui sah chah a nih chuan puitu an koh theih an ring lo va. Sorkâr hmupui lamah an buai sı a, hneh ve hlauh pawh an inbeisei a ni.

1917 November thlaah Halkha helho chuan Halkha khuaa awm sipai 50 chu an hual bet a. Phau bangla an hâl a, kalkawngah thing an kit hnawk bur mai a, inbiakna thirhrui an sât chat bawk. Sipaiin êng (signal)-in Falâm an be thei hlauh mai a. Falâm atangin Sipai 75 laipui pakhat keng telin Halkha sipai chhan tûrin an kal a, an chhan thei hrâm a ni.

1917 December thlaah Falam atangin sipai ṭhuang khat an kal belh leh a, Phau lui vêlah an inkâp nasa hle a ni. An kal zêl a, Hniarlâwn khua an thleng a, sipaiho chuan In an hâl sak. Hetih lai hian Aizâwl atanga lo kal Assam Rifle ṭhuang khat Halkha an lo thleng a, Falam sipaiho an rawn dopui a. 1918 Janaury thlaah Sûrkhuah inkahna a awm bawk Halkha râl rûnnaah hian Sihzâng

leh Hualngo sipai an tel a, Falama Halkha sipai crawh chu Tedimah dah thatin an awm. Aikâ leh Lungkhin khua an hâl a, he mi thla chhông vêk hian Lëitak khuaah inkahna a awm a, sipai 7 thuin an sawi.

Sipai chuan khua an fang zêl a, Thang-aw khua, Lotaw khua, Hnaring khuate an tlawh. A hnuah chuan Halkha an tlâwm ta a ni. An lalho puipa deuh deuh an man a, Kâwl ram lung Inah an tântir. Chhuitu pakhat chuan Mingin lung Inah an tântir a, Pi Tjalnâwni leh Pu Vungmanga chu kum thum an tâng a. Pu Râlduma leh Pu Râlbawia, Sakta khuatê crawh chu kum 20 an tân hnuah an chhuah chauh a ni a ti. (*Pu K.L. Khama, Zofate Nunphung p. 127*). An mipui chu Halkha ațanga Gangaw kalna kal-kawng an laihtir a, Halkha khaw laiaa dil an laihtir bawk.

Halkha Ral Dawt: Halkha râl reh hnuah thil awm a ni a, 1925 kumah Halkhaho phuba lâk tumin râlrûk (rawlrâl)-in an che a; ram tinah vâkin mi bangte rek pawpin chawthing tuething an dap a mi tupawh an hmuh apiang a hmei a pain an that vek zêl tih thu a thang vêl chuan a. Cui cui mi tinte a, tithlabâr nasa hle, chumi avâng chuan mahni khua theuh a chhûn a zânin an vêng a. Silai leh khuang leh dâr nên zânah dai an hêl thîn In thum In li infinkhâwmîn vêng lai li leh In tha deuhvah an riak khâwm bawk. Hun a lo rei deuh va, chu buai-na chu a reh a; an han chhui chian hnu chuan dâwt vek a lo ni a, "Halkha râl dâwt" an ti ta a ni. He râl dâwt hi Halkha ngei pawhin an hlau ve a ni, an ti.

(3) **Simhrin** an Hel: Simhrin leh Halka hel chhan hi thil thuhmun a ni. 1917 kum tâwp lam a

ni a, France rama kulia an kal duh loh vâng baw k a ni. An thu rawt dân chu: “Falamah Vai sipai tlêmtê chauh an awm a, Sipai tharte chu kan unau-te an ni a, mìn kâp lo tûr in kan tiam sa ang In-biakna thîrhruî kan tichat ang a, Saêk damdawi Ina Vai babu kan thah chuan ram dangah thu an in-pe chhâwng thei lo vang a; puitu an nei lo vang Halkha an hel baw k a, Sâp leh Vai tlêmtê chauh chu kan râwt chimit vek ang,” tih chu an thu tlûkna a ni.

Hel tûra inthurual chu Khuanglui bial chhûnga Simhrin khaw 13 leh Ngâwn khaw thum an ni a, In 1366 an ni. Khuanglui khuaah an intâwk khâwm a, Falam rûn tûr chuan an râlthuam neih zawng zawng silai, feipui, thal, kâwlhnâm leh chem an keng a; an râlîak bungrua — sipai thingrem leh thawmhnaw phurh nân nghâwngkaw l pawh an keng baw k

A hmasa berah mî hrâng 400 an thawk chhuak a Zamual khua an thleng a, ‘sorkâr sipatin an hria a, tan an khawh nasa a ni,’ tih thu an hria a, an lêt leh ta a ni. An lo hriat lâwk theih dân chu an thil tum hi an Mî-uk Noala’n a remtihpui lo va, sorkâr a hrih loh chuan a vawr tâwpah amahin a tawrh leh tûr a hria a. A kal chhuak a, Zathîr khua aţangin mî dang tîrin sorkâr a hriattîr a ni, an tî Saêk babu that tûra kal pawh an dang kîr a; babu pawhin a hria a, a tlânchhia a ni.

Tichuan, Falam Bawrhsâpin sipai hrua in khua a fang a, remna a sîam zêl a. Helho zînga an hruaitu mî panga manin kum nga tâng tûrin Kâwl ramah an thawn. Chûng pasaltha te chu (1) Lian-khup kum 65, Bualmin khua; (2) Liankâmlo kum 25, Dihai khua; (3) Thakulh kum 36, Khuanglui khua; (4) Sângchungnung kum 30, Khuanglui khua; (5) Thanghre kum 65, Losau khua te an ni. Thanghre hi Minyan lung Inah 22.12.1918—ah a thi an tî

(*Thawnglinga Mizo* p 52) Mipuite chu Falamah an khâwm a, hrem nân Falam Chinmual kawng thlanga *lâng hêl kualna (circular road) kawng an laihtîr a ni.

4. BAWI CHHUAH THU

Bawi leh sal hi a inang lo va, sal chu indonaa an man hi a ní a; tlan leh theih a ní Bawi chu tām-pui a thlenin ei tûr nei lo chhûngkuain emaw, mi malin emaw, lal leh neining Inah an tlulût a; an mi-leh-sa atân an zung lût thîn Tin, indo lain emaw indo reh hnua emaw, hlauthâwnna an neihin a humhîm theitu hnênah bawi atânah an intulût thîn. Bawi atâna pâwng lâkte pawh an awm bawk.

Bawi an enkawl dân a inang lo hle a. Mi hawihâwm leh mi tluangtlam chuan an bawite chu unau angin an en a, bawi tih pawh hriat hran lohvin unau laina emaw tih mai tûr khawpin an khawsa a ni. Thenkhatte chu pu nih lantîr duh a, an lo bawina chhan leh an mangan laia an lo chhawmdâwlina sawi lan phêt duh an awm bawk Chhûngkaw khat bawia an tlâk tawh chuan, a thlahte zawng zawng pawh a puin a bawi vek a ni Bawi chuan chawnlam a neihin emaw, a nih loh leh unau sa lu pêkna chi-ah ran a talh phawt chuan a pu chu sa lu a put(pe) ziah tûr a ni. Pa ber salupui ni lo, unau sa lu pêk tûr zîngah a lal ber a ni An fanu man, palal chu puia a ei bawk.

Khawvêl pum puiah bawi chhuah tûr thu a lo ri chhuak a, Falam DC, L.B Naylor chuan Chin Hills pum puiah bawi chhuah thu 23 4 1939-ah a puang a. Bawi chhuah duh zawngzawng an chhuak a, chhuak duh lova unau anga awm hlen ta pawh an awm. Bawi dik takte chu sepui (or) Rs. 40/- chawin bawi atang-in lâwm takin an chhuak a, zalenna an hmu ta a ni.

Ram thenkhatah chuan bawi dik tak ni lo, unauva invuan thîn chu he DC thu chhuah atang

hian sum hmuh duhna rilru an pu thar leh ta a. In-vuan tawh lo pawh unaua zawngtute kha bawı anga ngaiın an thlah chhâwngte an chhui chhuak leh a. “Ka bawı che u” tih leh “Min bawı lo ye” tih hi a ri nuk mai a; 1939 kum hi bawı thubuai sawı kum a ni. Hetia inhnialho hi an mangan laia an lo chhawmdâwlina a dik a nih chuan, rorêltuin an thu awmzia azirin a sâng ber Rs 9/—, a dawttu Rs 7/— a hniam ber Rs 3/— chawitirin a rem ta zung zung mai a, bawı thu sawı a bâng ta a ni

5. HRIPUI LEH MINPUI

Hripui leh minpui hi a hun laia mite thil tawn râpthlâk tak zînga mı a ni a, an sawı ngun êm êm a; kum chhût nân an hmang thîn a ni.

Hripui (1918-19): He hripui hi German râl reh hmaa natna hri lo thleng a nih avângin, “Germanin hri an theh,” an ti thîn He hri hi khawvêl pumin an tuar a, indopui laia râla thi aiin hripuia thi an tam zâwk an ti. Zofate zîngah chuan 1918 kumah a inñan a, khaw tin a fang zêla 1919 kumah a reh ta a ni

Halkha ral rûn sipaiho hi, thingtlâng khaw têah natnaa thi an awm nual a, hêng mite hian an vei hmasa ber niin an ring A tîrah chuan hri a ni tih an hre lo va, khaw tinah an inhnawih kai ta zêl a ni An nat dân chu: an lu a nâ a, an taksa pumin an ruhchâng a nâ a; an na â bual mai a ni. He natna hi mi thiamte chuan, ‘Influenza’ a ni an ti Vei lova him ta an tam lo va, vânnêi chuan dîng chung-in an tuar a; vânduai chu In khatah ruang hnih ruangthum an thi. In khata ruang hnih indelhte pawh a awm nual a, vânduai zual bik chu chhông-kuaa chimit ta pawh an awm a ni.

Minpui (1929): 1929 kum hi thâl lai aţangin ruah a sôr tam ţan a. June thla tîr vêlah ruahpui vânwân a sôr deuh reng mai a. Leiîn a tuar ta lo va, a min hum hum mai a ni. Ram tinah min tleu sen hmuh tûr a awm a, tui pawh a lian hle a ni. Ram a min chhia a, thlawhlai a min chhia a, kal-kawng leh leilâwn a chhe bawh a; minpui hian chhiatna tam tak a thlen a ni. Tlânggramah chuan thih phah awmin an sawi lo va, pharamah chuan thih phah an tam hle an ti.

6. HRISSELNA LEH ZIRNA LAM

Hriselna Lam: British sorkâr in Tedim, Falam leh Halkhaah damdawi In a dah a, Doctor chu Vai an ni. Lên tlâng leh Tiau inkâr chu ram kilkhâwr ni mah se, ngaihsak a hlawh a, 1906 kumah Saêk khuaah damdawi In (Dispensary) uluk takin an sa a; Vai doctor pakhat leh compounder pakhat a dah a, 'Babupuia leh Babutea,' an ti thin. Tawng lettui atân Zimte khua, Pathangan the damdawi Inah hian a thawk Sorkâr lakah Simhrin an hel avângin Saêk babu chu thah an tum a. Babu chu awm ngam lovin a tla chhia a, 1918-ah damdawi in pawh sorkâr in a bân ta a ni.

Thingtlâng khuaah hriselna lama an hnathawh ber chu bân zai a ni. Bân zaitu hian khua a fang a, zawnghridan nân bân a zai a; chu chu naupangten an nat phah a, tha pelha naupang dam lo awm a ngai thin avângin lawm tâka ruangin bân zaitu chuan haw thin hle a; anchhia an lawh hial thin a ni.

Kâwl ram in zalenna a hmuh hnuaah chuan thingtlâng khuaah hriselna hmunpui (Health Centre)-te leh damdawi In (khum 16 dah theihna) te an dah a; a changlung sâwt hle a ni. Falamah damdawi In lian (State Hospital) a awm ta a, Kâwl

phaia mite pawhin an chhawr hle a ni.

Zirna lam: 'Zofate hian lehkhâ kan nei a, sa-vuna ziah a ni a, uin a ei avângin lehkhâ kan nei tawh lo' tih hi an sawi theuh hlawm a, a thawnthu hle mai. Tûn hnuah Zofate zingah lehkhâ hawrawp siam chhuaktu pakhat a awm a, Mualbêm khua Pau Chin Hau-va a ni Pathian inlârna aţanga a hmuh chhuah nin an sawi. Nimhsela, chu lehkhâ chu sikula zir a ni lo 'Laiþian Pawlpi' an tih Pau Chin Hau-va hnung zuitu pâwl Kohhran chi khat a awm a, an zingah chu lehkhâ thiam chu an awm.

Chin Hills-a Zosâp thleng hmasa ber Rev A.E. Carson—a chuan Kristian sakhaw inzirtûnaah a ţangkai betsein Kâwl lehkhâ zirna skul hawn a tum a Phai rama chêng Kristian lo ni tawh Karen mi-te a ko va, a hmasa berin San Win—a a lo thleng a; 1901 kumah Halkha khuaah Kâwl lehkhâ zirna sikul an hawng ţan ta a ni Tichuan, zirtirtu an lak belh zêl a 1903 kumah Tedim, 1904—ah Khawsak, 1905—ah Tonzâng leh Thlântlâng, 1906—ah Falam leh Lumbung 1911—ah Zokhuah sikul an hawn belh.

Chumi hnu chuan sorkâr hriatpuin Tedim, Falam leh Halkhaah pâwl 6 thleng zirna an hawng a, 1913 kumah Falamah pâwl 7 thleng hawn a ni. Kâwl lehkhâ zir sâng theite hian an ţangkaipui hle. Amaherawhchu, Kâwl lehkhâ chuan Zofate ţawng hi ziah famkim theih a ni lo Falam, Halkha leh Tedima Kâwl lehkhâ zirte chu phûtlushnain lai fate'n an zir Mi rethei, nu leh pa nei lo leh zir duh awm chhunin an zir bawk. Sikul kalte chu khawchhûng vântlângin buhfai leh tuahthing phurin an chawm thin. Sikul kalte chu tleirâwl an ni hlawm a, lunglên vânga zir zo lova hâwng leh an tam hle a ni.

Roman hawrawp hmanga zirna hmasa ber chu Saêk khuaah 1914 kumah sikul an hawng a. Hei hi Chin Hills sorkâr hriatpuin Lusei ram aţanga Pres-

byterian kohhranin a dah a ni Zirtirtute chu Chhim Khawbung khua Pápawnga leh a puitu Durtlâng khua Hrângchhuana an ni Lusei ram zir-lai bu an hmanga, Duhlían tawngin an zir. Zirlaite chuan, "Laipuana tawng bet thei," tiin lehkhá phêk chungá ziah tial, mahni tawng ngeia chhiar rík theih a lo ni ta chu mak an tiin an phûr hle a ni. Mahse, he sikul hí Saêk khuaa damdawí In an bân rualin 1918 kumah bân a ni leh ta.

1890 kum tîrah Mr Ross chu Halkhaah ram awptu (Political officer) niin a lo thleng a, a rual hian sipai Doctor A E G Newland a lo thleng bawk. Newland-a chuan Halkha nula hmêl tha tak nupuiáh a nei a. Lehkha lama tui mî a nih bâkah a puzawn-te tawng thiam tumín Roman hawrawpa Zofate leh-kha siam dân tûr a ngaihtuah ta a. Halkha mî Ngaihlinga tanpuinain a putlin ngeia, mahse sikula zir zuina a awm loh avangín Newland-a hming hí sawi lâr a ni lo. Zosâp Carson-in Newland-a sîlhnú zuin lehkhá a siam a, chu chu Kâwl lehkhá zirna sikulah tlêmtê an zirtîr thin.

1908 kumah Zosâp Kawp-a (Dr Cope) chu Halkha a lo thleng a. Kawp Sâp hian puitu nein Zosâp Carson-a lehkhá siam chu enfiáhin a rem tha a ni. 1923 kumah Falam D.C. Bansâp (Col. Burne) chuan Zofate tawng lehkhá zirna sikul híwa dân tûr a duang vêl ta a. Kawp Sâp chu sikul endiktu (Honorary Inspector of Schools) atân a ruat a, zirtirtu atân Kâwl lehkhá pâwl 6 leh pâwl 7 zirho a la a. Zirtirtu lâk tharte chu Kawp Sâp hovín Halkha-ah te Tedimah te lehkhá zir dân tûr training pahín zir-jaibu tûr an buatsaih a. Zirjaibu chu Halkha bial tân (tûna Matupi leh Thlantlâng bial telín) Halkha tawng, Falam bialah Laizo tawng leh Tedim bialah (tûna Tonzâng bial telín) Kamhau tawng tawng chí thumin an siam a, Rangoon-ah an chhuttîr a ni.

Tûn hnuah chuan Laizo tawng chu Falam jawng. Kamhau jawng chu Tedim tawng tiin an thlâk

Zofate tawnga pâwl 4 thleng zırna Primary sikul chu 1925 kumah an hawng a, Kâwl lehkhă zırna sikul an dah tawhna khua bâkah hnam hlâwm awmna hmun jaili-ah sikul an hawng a, Sim hnam tân Khuanglui khuaah tih angin. Kâwl lehkhă chu zır tawh lovin an bân a, Falâm, Tedim leh Halkha sikul pawh Sâp lehkhă zırnaah an thlâk a, Kâwl lehkhă tlêm tê an zirtir tel avângin A/V (Anglo Vernacular Middle School) an tı. Halkha A/V School chu 1929-ah an bân a, a bial mite chuan Falâmah an zır Falâm-ah chuan Japan râl hma khân pâwl 9 thleng zırna an dın a, 'Govt. A/V High School' an tı. Primary pâwl 4 an zawh hnu-ah A/V sikulah pâwl 4 atang bawkin an tan leh tın

Sikul naupang hmuh theih dân tûr chu Bawrhsâpin Mi-uk (Tribble Chief) hnênah mawhphurhna a pe a, Mi-uk chuan anmahni bial chhônga sikul sak leh sikul naupang hmuhchhuah dân tûr mawhphurhna an la theuh a ni. Hêng hun lai hian mahni thua sikul kal duh an awm lo va, lal fa leh khâwnbâwl fa an phût lui bik. In 10-ah naupang pakhat zêl kal tûrin an tuk a; mahni khuaa nau-pang hmu zo lo chuan khaw danga mian la a ni. Zirlaite chu buhfai leh tuahting phurhin an chawm a, lehkhăbu man chenin an tum sak a ni. Hmun thenkhatah chuan chawnlâmna se sa — a tı hrang 6 zêl, sial pakhat atangin an la a, an zirlai chawmte an pe. Pawl 4 zır zo lova bân tûlna a awm chuan Mi-uk hnênah dıl a ngai a ni. An sikul kalna hi a kâra zân riah tûl khawpa lam hlate a ni. 'Sikul naupang' tih an ni na a, tlangvâl leh nupui nei tawhte pawh an awm nual a ni

Sikul an hawn tirhin Kâwp Sâp chu Chin Hills pumah sikul endıktu a ni a, bial tınah puitu an dah.

Falâm bialah chuan Falâm Kâwl Sikula zirtirtu thawk tawh Karen mi Saw Aung Dwe chu sikul endiktu a ni. Falâm bialah 1925 May ni l ni-a sikul an hawna khuate chu Lumbang, Chawngkua, Laizo, Khuanglui, Tlauhmun leh Chawnghawih a ni. Zirtirtu hmasa kan hriat thehte chu: Lalbika, Tumcheuva, Khenpûma, Sangtlira leh Zarûma an ni. Hualngo tana an dah, Chawnghawih sikul hawngtu chu Zarûma a ni a, a puitute chu Lianthanga leh Kâphmunga an ni. Anni hi Papawnga sikula kal tawhte an ni a, an zir belh a, Zarûma'n Falamah Kâwl lehkha pâwl 6 a zo a ni.

Japan râl hmain sikul an hawn belh nual a, ral avângin 1942 March exam zawh hnuah sikul an khâr vek a, 1945 July-ah an hawng tan leh a ni. Râl reh hnu chuan zir lai châwm a awm tawh lo va, hmeichhia pawh sikul kalan tam tan tawh a ni. Japan râl buai hmain Chin Hills pumah Graduate pahnih chauhan awm a, Siaha Luai, B A (1938) leh R. Tuang Hmung B A Hon. (1941) te an ni. Tûnah chuan Graduate engnge maw zât an awm a; pâwl 10 sikul leh pâwl 8 sikul pawh a tam hle tawh a ni. Pâwl 4 sikul phe chu In 10 khua lekah pawh sorkârin a dah vek a, zirna lamah an changkang tawh hle a ni.

7. MI-UK CHHIAH LEH LAL CHHIAH

Vai len hmain inawp dân chhâwng hnih a awm. Lalin ramri nein a khua leh ram chhûngah thu-neihna famkim a nei. Chumi chungah khaw tam tak awp leh chhâwngtu lai chung-chuang an awm a; chu chu sorkâr laipui a ni. Vailen hnu chuan chu-tiang chhâwng hnih chu a ngaha dahin, sorkâr laipui lo ni thin chu, 'Tribal Chief' tinn hming an vuah a, sorkâr kan tih nen chhâwng thum a awm ta a ni.

Tribal Chief (Mī-uk) chu hnam lal an nī a. khaw tam tâwk tak awp leh, khaw tlēm deuh awp an awm. Koh dân hming vuah chi hrang hrang a awm Tedim mite chuan, 'Ukpī' an tī a, Falamin 'Mī-uk', Halkham, 'Ram-uk'; Kanpalet lāmīn, 'Chaung-uk' an tī. A tam zâwk chu Vailen hmaa lo lal sa an nī a, a then chu Vailen hnua sorkârin a dah an nī. An chhih lāk dân a inang vek lo va Bawrhsâp-in Mī-uk leh lal thuneiha (power) leh an chhih lāk dân, hnam hrang hranga mite inkhuang-rual deuh tûrin 1922 kumah dân a siam a. Mī-uk chu thuneiha sâng tak leh buhchhih chanpual a pe a, lal thuneiha leh chhih lāk thin chu a path hniam sak thung Chuta tangin lal chu, 'Chief' tī tawh lovin 'Headman' an tī a, Mī-uk chauh chu, 'Chief' hming an puttīr ta a nī.

Mī-uk chu an lal sâwt hle a, thubuaiah leh dân bawhchhetu chungah chêng sawmga thleng chawī-tīr theihna an nei a, anmahnun an ei mai a nī Buh chhih pêk zât a inang vek lo va, a tlangpui thuin ln tin rēl hni' a nī. Rēl khut chu no l8 dawng, thing ker khuar khawtlang tehkhâwng a nī a, 'tlang-rēl' an tī. Buh chhih chu tam lo mah se, khaw hla tân chuan zan tam riaka kum tin buh chhih pêk chu phur a rīt hle a nī. A tīrah buh chhih an pe sī lo va, lal chanpual a tīa hniam a, Mī-uk an sân tâk avângin lalin Mī-uk an thīk a, mīpui nēn an tang-rual ta a nī.

Chutichuan, chhih pe duh lovin an tang tlat a. Bawrhsâp hnēnah an sawi a. "Vailen hmaa chhih kan chawī chu, mīn awptu hnēnah kan pe a. Tūnah British sorkârin mīn awp a, leiman kan pe a, in hnēnah chhih kan chawī tawh a nī. Mī-uk hnēnah buh chhih kan pêk bawk chuan sorkâr pahni' nei ang kan nī," an tī a; Bawrhsâp pawh an tichai thei hle a nī

Tedim bialah chhiah pêk duh lova mi huaisen bikte chu sorkârin a hrem a. Hmuizâwl lal Pau Khena chu bawi leh chhiah thu-ah Mî-uk a dodâl avângin Falâm bial Khuanglui khuaah a awmtîr a, a awmna khuate'n er-leh-in tûr an lo ruat sak. Kaptêl khua Song Theuva (Hualhnam) chu Tahan Tawngphila—ah a kaltîr bawka, kum thum hnuah an hâwng leh nin an sawi. Falam bialah Chawng-hawih lal Khuangthauva chu buh chhiah pe lo tûra huaisen taka Bawrhsap hmaa thu sawitu leh mipui fuihtu a ni.

Chutichuan, sorkârin Mî-uk a tan tlat a, Mî-uk lahin mipui an lo tur chhên bawk. Mî-uk laka tlâktlum tumhovin an pe hmasa a, mî dang pawhin an pe ve ta zêl a. 1929 kumah chuân, "Chhiah pêk vek tûr" tiin Bawrhsâp-in thu a chhuah a. Chumi ni thlenga chhiah la pe lo nia hriatte chu (1) Zathlir (2) Khiangzâng, (3) Seipui, (4) Chawnghawih, (5) Siallâm, (6) Siêk, (7) Zâwte, (8) Zimtê, (9) Zimpui, (10) Dârkhui khua an ni. Tichuan, chhiah an pe ta vek a, lal erawh chuân an pe lo Japan râl buai hnu 1944 kum aţangin chhuah pek a bâng ta a ni.

LAL CHHIAH:

Hnam tin lal chhiah pêk zât leh hmîng vuah a inang lo va, mahse a lâk dân erawh chu a inhrûl deuh vek. Lalín lal man an dawn chu hêngte hî a ni.

(a) **Khaw hl-wh:** In tinah tha hnîh, fûr hlawh leh thâl hlawh an dawng. A awmzia chu fûrah tha khat, thâlah tha khat an dawng. Tlâng an auva lal lovah an feh khâwm thîn. Chu chu, "Hlawh rayih nî" emaw, "Hlawh thlâk ni," emaw an ti. Thâl hlawh chu Bawrhsâp-in dân a siam tumah a raih sak

(b) **Sa chhiah:** Ramsa awh leh kah apiangin sa-khi achin chunglamah a zâng chulal sa chhiah a ni. A zâng la lova a bawp la an awm bawk. Sa aihna ran bawp bung an la. Chawnlâmna se talh zînga a lian ber zâng, vawk a nih chuan a tîzum (a dul) an la. A nêem zung thum tia vêla zai thlâk chu 'd. r-nga' an ti a, lalin dâr a neih loh chuan a la io a ni. Thlaichhiahna sial a nih chuan a zâng phel an la a, vawk a nih chuan lal sa chhiah a awm lo. Ran vulh chi sial leh vawk aţanga sa chhiah chu Bawrh-sâp dân siamin a paih leh a, mahse lal tam tak chuan an dâwngzui zêl a ni. 'A zâng' tih hi a kâwng leh a nâkruh inkar, a nâkruh pakhat ve ve tela bu hmawk a ni. Sakhi-ah chuan a dâr ainn a duhawm zâwk.

(c) **Zukhai leh ârkhai:** Lal khual lian danna leh khawtlâng sakhaw biaknaa hman atân. In tinn zu bêl khat leh âr pakhat an pe a, a tûl dân ang zêlin. In tin an inchawi chhâwk a, an chaw kim vek hnuah a bulah an tan leh a ni. Lo ram tha thlo, lohual upa hi a tantu an ni zêl. Zukhai leh ârkhai chu mipui lam pawhin a tûl dân azirin hman ve theih a ni. Entîr nân Kuli rûnpui kalnaah chawhmeh atân leh thlENCHHÂWL zu atân lal thupêkin an hmang thîn.

(d) **Lohual:** Hei hi ram thlawh man a ni a, lo pil thar lâk apiangin zu bêlpui lo neituin a pe a, zukhai nêen a hman dân a inang. Kristian nih hnuah pawh sumpai emaw, buh emaw, zubêlpui aiah an pe a; lalin a ei. 1956 hnuah pêk a awm tawh lo.

(e) **Thahlun:** In tin buh rêl hnih zêlin an khawn a, khaw chhûnga tâm fâl bik an leitîr a; khual lian vawk talh leh khawtlâng sakhaw biakna ran lei nân an hmang.

(f) **Sahniang:** Khual hian vawk talh te, khawtlâng sakhaw biakna te, lei chawina vawk talhah te lal chanvo atân sa dah hnan bik an nei a, 'sahniang' tih a ni. Chu chu, a lu, a ngûm, a tâng, a chuap leh a lung, a kalte a ni.

Lalin lal man a dawn thin zu leh sa chu, 'zunu sapa' an ti. (*Ka nu ka pa tih ang lam rik tur*) V/C inthlan hnuah lal chhih pêk a awm tawh lo

8. JAPAN RAL.

1939 September ni 1-ah German-in Poland a rûn a. British sorkâr-in Poland chhanin 3 9 39 ah German do a puang ta a. Khawvêl indopui pahni-hna (World War II) a inñan ta a ni Japan hian German lam a tanpui avângin Asia khawmuala British sorkâr awp ram zawng zawng rûn fai phiar a tum a. Kan ramah Japan râl a lo len avângin Indopui pahni-hna ti lovin 'Japan râl' kan ti ta zâwk a ni. Japan râl lain inkahna ropui tak tak a tam a, mahse ziaktute mita hmuh leh beng a hriat phâk lam hnaia thu chauh târlan tum a ni.

Burma ram chu 1942 June-ah Japan-in an la fai vek a, Chin Hills chauh a bâng. Chin Hills ram vengtu chu: Tedimah 17th Indian Divission sipai sîng khat rualin hmun an khuara Chhim lamah Chin Hills Battalion leh sipai lâk thar Chin Levy 2,000 lai an awm bawk. 9.2.1943 tlaiah Kâwl phai aţanga hja vak lo Theizâng ramah inkahna ropui tak a awm a, Japan lam tam fê an thi a, sorkar lamah Chin Levy thi an awm bawk Japan chu phai lamah an kir leh ta ri h a. He inkahnaah hian Company Commander Capt. Outh-an M C (Military Cross) medal a dawng. Jem. Thangthiauva'n Subeder a hmuh phah a; BGM (Burma Galenty Medal) a dawng bawk. Hei hi tlâng rama Japan râl kah hmasak ber a ni

Japan chu Falam lâk tumin Tlânggramah an kai leh a; Lente tlâng leh Mangkhêng tlâng tluanah 2 11.43 ațangin inkahna a awm țin a, Falam ațangin silai ri hriat phâk a ni. He inkahnaah hian Maj. Milligian leh Sgt. Lal̄thiauva ho m̄ panga an thi. 7.11.43-ah Falama bungraw dah khâwmna chu Japanin a rochun hlauvin an hâl kâng. Chin sipai an hnungtawlh a, Falam lût tawh lovin Falam a-țanga Rih kalna kawng mêl 6-na Sûrbung tlângah an lo țin a, Japan-in an nawr zêl avângin an hnungtawlh leh a, mêl 21-na Aikâwn tlângah țin an lo la leh a; Japan chu 9.11.43-ah Falam an lût. Bungraw hâl ni 7.11-43 hi Japan-in Falam a lâk ni tia sawi an awm bawk.

Japan-in Aikâwn an rûn leh a, Khuangsai m̄ sipai pahni an thi. Chin sipai chuan mel 35-na Tlângzâwlah țin an la leh a; Japanin an ûmzui tawh lo. Tichuan, Falam bial zawng zawng Japan kutah a lût a, sipai awmna Hualngo tlâng dung — Tiau hrût chauh chu British sorkâr kutah a awm. Chin sipai hahchawl tûrin 6.3 43-ah Tlângzâwl ațangin India ram pana kal tûr an nih avângin Rajput Vai sipaiin an rawn thlâk a; Punjabi diarbuk an awm bawk. Vai sipai leh Chin Levy chu Surbung, Saêk, Siallâm, Sațawm, Tuibual leh Tlângzâwlah an awm a, Tiau râl Vaphaiah hmunpui pakhat an dah Falam civil rorêlna lam S D O hmun chu Tuibualah a awm a; Chin ram pum huap D C hmun chu Champhaiah an dah Ral buai lai hian sipai rorêl dân anga a kal avângin Civil lam hna thawk pawh officer chin chuan an phû tawkin bawk an bel theuh a ni.

Japanin sipai an la a, 'CDA (Chin Defence Army)' an ti a; British sorkâr sipai lâk thar chu. 'WCL (Western Chin Levies)' tih a ni. Chutichuan, hnam khat ni siin inhlauh, inman leh inkah a lo tûl

taa; unau pawh nua pafa pawh nise, hmélma leh râl a lo ni thei ta mai a. Hetiang hian: CDA-in Tui-bual an rûn tûm hian a fapa chu rûntu lam CDA a nia, a pa zâwk chu Tui-buala awm Chin Levy officer a ni tlat mai.

Tedim chu British sipai-in nasa taka tan an lâkna hmuna ni a; Tiau hrûta sipai erawh chu Japanin rawn rûn ta sela, Tiau râl kai mai tûra inpeihsa reng an ni. Kâwkil atangia Tlângam thleng rawk a, hun reilo tē chhûngin Japanin an râlte an ùm chhuak dur dur mai chumak an ti hle. Sorkâr hmunpui lamah German râl a la buai zual lutuk avângin hnung tawih zêl tûra chung lam thupêk a lo ni. Hêng hun lai hian British sorkâr a chak leh tûr hi rin ngam a har hle a ni.

Falama awm Japan D C. Enada leh enhlatu (Intelligent) officer Sângkhuaia hi an hming a lâh hle, thut khâwmnaah tawh chu in sawi laih laih reng an ni. Enada hi, 'Mi thah hmang' tih a ni a Khuai thu thangah pheichuan: "Mihring thin a ei a, a chhak châng apiangin mi a that zêl mai. Kâwl-hnâm sei tak a nei a, an hngâwngha a fik hmawh thin a ni," an ti a; a râpthlâk hle mai. Mi 18 lai an that a, an thah zînga langsar te chu Luzo mi Sub. Maj. pension Thatdûna leh Hriangngai lai Tual Za Kim-a an ni. Inhkna avângin an that thin a lo ni zâwk a. Enada erawh chu kut thlâktu chu a ni êm lo va; thu petu a ni. Sângkhuaia hi an râlte chanchin dâwp chhuah tuma vuak mai ching mi a ni. Thu ho tak ni si, a hun laia an sawi duh êm êm chu: Sângkhuaia hi, a zînga khua apiangin vawh an tala a; vawh thau leh artui chawhpawh chu a thi nen a rilah a thuntir ziah thin a. Hei hi a sa ngaiat zawng ber a ni awm e.

Kuli (Porter): Japan râl hre phâk chin chuan kuli-phura an retheihzia an theihngih thei lo vang

Tlángramah Japan an rawn kaí hma atangin kuli phurh a tam hle a. Sipai ration an chhêkkhâwm tîr thîn. Kuli phur khat chu pound 60 a ni a, a rit êm êm mai. Imphal leh Tedim inkâr motor kawng laun kuli tam deuh deuh an phût a; an inkahpuk-chaw zut mai a, 'Tuitûm kuli' an ti mai thîn. Kuli man chu nikhat chêng khat a ni a. Bangla lar phurh man chêng khat a ni bawk.

Lal Inah kuli torêla inkoh-khâwm a tûl reng mai a "Chutah, khatah ka kal tawh," ka hun a la thleng lo" tîh leh lal upa lahî, "Khua leh tui chhan a tûl a, in-tlâwmngai hrâm tûr a ni," tîh leh ino khur khur chhângte a inkah nuk mai a; lal leh mipui tân engthâwl bîk awm hleihtheih a ni lo. A châng chuan feh reh hnuah sipai an lo thleng thut a, kuli an dîl nghâl mai a, lo feh inkoh hâwn emaw, chak-vak lo, Ina awm leh nunau te an bânah an vuan chawt a, phurhtîr mai te pa vîh a awm. Sipai rawng deuh chuan an kuli chau an mawnga pêt mai te, silai feia tin mai te pawh an awm.

Imphal lâk tuma Japan rual lo kal lai hian a hmei a pa-in Japan kuli phurh a tûl a, zânah an kal deuh ber thîn. Tlân rûk nachang hre lo pheî chu an inkahna hmun thlenga phur te pawh an awm. An thi ta emaw tia chhângte tap tap lah bo lo. Kuli phurh manah Japan tangka an dawng a, Japanho an lêt leh hnuah a hman theih loh leh mai bawk.

Inkahna Tuikhiang vêla inkahna tîh loh Tiau hrût vêlah inkahna ropui tak a awm lo.

(1) Ni khat chu tlai lamah bomb a puak nasa hle a, a hlauhawm ngei mai. Tlângkhuaah silai mu an dah khâwm a, Japanin an rochun hlauvin an hâl ta mai nun an sawi.

(2) Seipui dai Tlânchîng kawngah inkahna a awm a, Japan pakhat a thi.

(3) Japanin Ex. Jem. Hrangkhama, Seipui khua an man a, an kalpui lai chu Tlängzawl Camp-a chhng Chin sipaihovin Lianduh daih an lo kâp a, Hrangkhama chu a tlânchhuak thei ta.

(4) 10.2.44-ah CDA-in Seipui khua an hal a, In 6 a kâng.

(5) 23.3.44 zing varñianah CDA-in Tuibual an rûn a, silai a ri nasa hle a; British sorkâr lam sakawr pu — Lumbang mi pakhat a thi a, CDA chu Falamah an lêt leh ta a ni.

(6) Tedim rûn tûra kal kawngbo nia rin Japan pakhat chu, Hriangngai khua atangin Chawnghawih-ah a lût a; hand-grinade pahaih a pãa, silai a nei lo. A kal zêl a, Saek sipai hmun zânah a tâwn a, an lô kâphlum. Chu silai ri avâng chuan sipaihovin khawchhûng lam hawin silai an kâp chiam mai a, Saek khua an buai phili hle a ni.

(7) Capt. Banion-a leh a hote Chin Levy chu Khiangzâng khuaa CDA rûn tûrin Sâtawm khua atangin an kal chhuak a; 19.5.44 zing vâv hmain Khiangzâng khua an hual a, CDA santeri mi pahnih an man. Capt. Banion-a, Jem. Bualkulha, Jem. Tizama leh sipai thenkhat khawchhûngah an lût a. CDA chu Khiangzâng lai Biakchina sumhmun-ah an lo riak a, an mu lai chu Capt. Banion-a chuan vartianah tual atangin stengun-in a hawl chiam mai a, na tham kah fuh pakhat mah a nei lo; pakhat nghâwngah a thawi chauh a ni. A hoten, "A manin iman zâwk ang u," an ti a, a duh lo a ni an ti.

CDA chaw chhûm pakhat a lo tho tawh a, ardan-bang phên atangin rifle-in a lo kâp a; Capt. Banion-a chu a thu tu a, Chin Levy Tluangsan, Auhmun khua a thi bawk. Sâp lu chu an tan a. Falamah an hawnpuia, a ruang chu British sorkâr lamin an chang a. Khiangzâng khua in an zâwn phawt a,

inpe chhâwng zêlin Tuibual bangla hung chhûngah an phûm.

CDA—ho Falam an thlen chuan an râl lu hawn chu Japan lal an hmuh vat a. Japan chu lu tan hnam an nih loh avângin râpthlâk a tîa nî ang “In ral thah chu in titha a, ka lăwm e Mahse, eng-ah nge a lu in tan? Rang takin va phûm rawh u.” a lo tîa, an bersei angin a lo chawimawilo a nî, an tî

Thlawhna. Indopui hmasaa France ram kal hawn hnuin, ‘German an thlâwk thei,’ tîh hriat a nî a, Japan râl buai chinah chuan a taka hmuh a nî ve ta a. Sipai leh sorkâr hnathawk ei tûr leh thawmhaw te thlawhnain an thlak a, Phunte, Saêk. Chawnghawih leh Bualte ramah an thlâk thîn ‘BT rathon’ an tî a, Sêp ei tûr bik an thlâk tel ziah bawk Kehsawm mai thei chi chu parachute—in an thlâk a, a hrui chu chûng hun laia nuho chuan kâwngchihl atân an duh hle mai. Dârkhariah pawh tum khat chu sipai kal kian hnuin supply an thlâk bawk

Nî khat chu British lam supply thlâktu thlawhna pakhat a che sual a, Bualhreî tuikhûr bulah a tla Thlawhna pu mî pali an nî a, pahnîh an thî An ruang chu Tuibual bangla hung chhûngah an phûm. Liandang zain pa pakhatin heti hian hla a puah

*India lami an mî mangbawi khua khirh nawn hlah ngai,
An bawmpi thawn an ria chem maw,
Bualhreî hnar kungah,
Hrinhniang kê biak lawn (lo’n)*

Hla thu India lama an lalte, an khaw lam kîr leh tawh lovin, an fate awka be lohvin an bawmpui (thlawhna) nêh Bualhreî daiah an riral hlen ta, tihna a nî

Tuikhîang vêla an inkah lain Japan thlawhna

fighter pakhat British fighter pahnihm an hual a, Japan thlawhna an kâp alh a, Ngênte ramah a tla a, ram a tihkan phah nghe nghe a ni. Japan kuta awm, Khuanglui leh Cherhmun khuaah British thlawhnain bomb a thlâk a, a kâp zur bawk. Sipai awmna pawh a nî lo va, hei hian thingtlâng khaw lam a tirâlî hle a ni. Kâwl ram an nawr chhoh hnu chuan phai ram bei tûrin thlawhna 20, 30 rual an thlâwk thin.

Homeguard: Khaw tinah Homeguard mî paruk zêl an dah a, râl chanchin sorkâr hnênah thlenttu leh lehkha mamawh pe vêltu an nî. Thla hlawh chêng 30 an dawng a, râl rawn kalna tûra an rin kawngsirah bûk sain ral an vêng thin. Mahni invên nan ulhbun silai an hmang Rifle pawh pahnih khat an kawl bawk. Khaw hnih emaw, khaw thum emaw hotu atân Homeguard Commander pakhat zêl dah a nî a, chûng chuan hlawh cheng 60 an dawng. Râl buai lama an hman thin silai chhuak thar chhu 'Homeguard silai' an ti hlen. Râl reh hnu-ah Homeguard hna thawk pha chuan lâwmman si'ai in dawng. Homeguard hi sipai nî lo vêkah chuan hlawhawm ve tak a nî a, râl lam hian an ngaimawh hle a ni.

Chi a vâng: Chiseh an phurhna ber Kâwl phai chu Japan kuta a awm tâk avângin, thlang lam ata phurhchhuah a ngai ve thung a, Aizawl, Sairâng leh Tuiruang ata zâng thain an phur a; sakawr chhawra phur pawh an awm Saitual leh khaw dang atângin bâwngin chi an rawa tawh a, no khat chêng khatin an inloi thin. Chûng hun lai chuan arpui pakhat Re 1/- a man a, arpuiin chi no khat a thlang tihna a ni. A hnu lamah a ziaawm deuh va, thlawhnain chi a thlâk a, a thlâwm an sem

Champhaia mi phurh châng a awm baw k a. chu pawh chu sorkâr ta a thlâwna sem e ni. Sailungvâr ang chi thlang a awm a, sipai hnên atangi la chhuak thei an awm baw k

Inawpna lam Japan CDA'm Tuibual an run avângin Falam SDO hmun chu Tuibual atangin Khawpuichhîp Banglaah an sawn Japan lo thlen atangin Tiau hrût chuan Mi-uk an nei lo va. Lalin mahni khua theuh enkawl tûrin sorkârin thu a chhuah a ni

1944 May thlaah Hualngo ram lai zawng zawng an hnungzuntû nên ni 200 vêl Khawpuichhîp bangla tualah an thu a. A kotu chu Champhaia atanga lo kal D.C. Maj. Pho Nyo a ni. Karen mi a ni a, râl buaihma khân SDO nun Falamah a awm tawh Savûta'n a jawng a let a.

“Vawina meeting ka koh che u hi a thupui hle a ni. Thangtinliana chu Japan kutah a lût ta a, râl kan hneh hunah pawh a awp tawh lo vang che u. Zahau ram leh Hualngo ram kan then fel tawh a, Mi-uk in nei hrang tawh ang. Mi-uk thawk thei tûr tûna pungho hian thlang ula ka nemngghet ang tûnah in duh ber pakhat thlang rawh u,” a ti a.

Zâwlte lai Saikiauva a ding a. “Kan ramah Mi-uk awm lovin mahni khua theuh lalin kan awp a Lal pawh mipui pawh kan lâwm êm êm a ni. Mi-uk hnênah chhuah pêk a tul tawh lo va, ar kho khuh hawn angin kan thaw a veng a ni. Thangtinliana kut hnuai a awm pawh kan duh tawh lo. Hualngo Mi-uk kut hnuai a awm pawh kan duh hek lo. Tûna ang hian mahni khua theuh min awptir rawh u — U Khuangthauva pawhin i ngath dan rawn sawi ve la,” a ti a. Tumah thu rawn sawi an awm lo va, thu tlâkna awm lovin an tin ta a ni

Mipuin Mi-uk an hne tawh a, nei lova mahni khua theuh lalin a awp hi an duh dân a ni Lal leh SDO inkâra thu pe vêltu atân Kâphmunga an hmang a, Kanpelet lam koh dân lain "Chaung-uk" tun hming an vuah A hnuah Sêlthuaman a thawk

Tedim Khua Japan Kutah: Tedim chu Gen Cowan-a ho 17th Indian Divission sipai sing khat rual tanhmunkhuarna a ni. Râl buai hmain Chin Hills—ah motor a la thleng lo va Râl buai lain Imphal atangin motor kawng an siam a, Tedim-ah motor lian pawh a thleng thei a ni

Japanin Imphal lâk a tum a, hmun thuma in-thenin tlâng ram an nawr Hmunkhat chu Homalin atanga Kohima nawrtu an ni a; hmun dang chu Tamu atanga Imphal lût tûr an ni Hmar dang leh chu Kalemyo atanga Tedim tâwn tlângin Imphal lût tûr an ni a. Lt. Gen Yanagida-an a ho va, Divission khat an ni He mite hi tlâng mite hrawn ber chu an ni.

Gen. Yanagida-a hote chu Tedim atanga Imphal kalna motor kawngah lo lambuna Tedim sipai hual-beh tumin hmun thumah an inthen a, Brigade khat sângthum zêl an ni. Hmun khat chu Tamu atangin Tonzângah, chuta tangin Chikha motor kawng an thleng a Hmun khat leh chu Tedim tâwn tlâng tûr an ni Hmun khat chhim lam bera kal chu Mual-bêmah, Bochungah, Hriangngaiyah, Tuichirrah an kal, chuta tangin Lên hrût kawngah an kal zêl a, Tuidil, Dârkhaiyah, Dârkhai atangin hmâr lamah motor kawng an pan a. Bapui atanga pan an awm bawk. Chutichuan, Tuikhiang leh Thingngialah an lo lambun a Hemi tum hian enthlatu sipai 30 rual chu Tualchêng leh Khuangphah an thleng zawk a. Hei hi Tiau thlangah Japan hmêl an lo hmuh chu a ni. Japan sipai hian laipui phuitu atân sai an hruai

a, tlânggramah sai an lo hmuh phah a nī An lalte hian kawihnâm sei tak an pai theuh va, lai zual bîk chuan sai an chuang.

Tichuan, Gen. Slim—a thupêkin Tedim sipai chu an hnungtawh ta a Japanin an lo lambun hman tawh si a, sipai sîngkhat chu tlân chhuak thei lova hualbehin an awm ta a nī Imphal sipai Brigade khat chuan Temdim sipai kalna kawng hawn sak tumin Japan sipai chu an kâp a, Tedim sipaiin Tui-khiang leh Thingng'ala mī chu an kâp bawk a. Japan chu lehlam lehlamah an kah rawn ta a nī He inkahnaah hian thlawhna, laipui leh puakrang chit in rêng an hmang a, sila a ri chur chur mai Tuikhiangah chuan silaifeia invihna leh khukri-chema insâmna pawh a awm. Thi an tam hle a, Japan lam thi tam zâwk daihin an sawi 11 3 44 atangin an inkâp a, hualbehte chu 5 4.44—ah Imphal an thleng thei ta a nī

Japan chu in Imphal an hnaih hle a, mahse hmalam an nawr thei tawh lo Tlâng chârah an chau zo va, a zâtve aia tam 65% thi leh hliam an nī An tlâwma an hnungtawh ta a An sorkarin sipai lalte nihna rank a thlâkhniam sak vek a nī He inkahna hi indopui chhûnga inkahna ropui ber zîng-a sawi tel a nī.

Tuikhiang leh Thingng'alah hian Tedim sipai motor leh bungrua an hâl chhiat a tam hle a, hâl loh pawh an awm bawk Inkah buaina a ven hnu chuan a chhehvêl mite hian Japan la awm chûng pawhin motor bungrua leh thawmhaw an phur huai huai a nī Japan hian 1975 kumah he inkahna hmuna Japan luruh an zawng a, an ramah an phur Japan luruh chu an hre hrang thei zêl a nī an ti

Falam British Kutah. Kum khat zet Japan kuta awm tawh Falam chu 17 4 44 zânah British sorkâr kutah a lût leh ta a. Falam latu chu Capt Baker-a ho Chin Levy an ni a, Baker-a hian Major a kai phah. Falam an lâk lai hian Japan an hnung-tawh vek tawh a, inkahna a awm lo Lusei Brigade pawh Falam pana kal zêl an ni a, Falam an lâk zân hian mel 15-na Tlauhmun sikulah an riak Falama an lal hrawn Enada leh Sângkhuaia chu phairam panin an kal a. Enada chu phairam thlen hnua British leh American tangrual sipaun an man Sângkhuaia chu Rûn râi a kai hnuin a dam lo va, khua inpe chhâwng zêla an zawn lain Tlawrtang ramah a thi.

Japan chu tangrual sipahovin an ûm zu zêl a, an tlâwm ta a. 15.8.1945-ah inremna thuthlung an siam ta a ni.

9. JAPAN RAL HNUA RAM INAWP DAN

Japan kuthnuaia Kâwl ram a awm lain Sîpho India lamah an tlân zo va, Japan an nawr lêt hnua British sorkâr chuan a awp ngatin ram a awp leh ta a ni.

General Aung San-an Kâwl ram chu British sorkâr kutah awm lo va, mahnî msorkârna (Independence) a dil a Gen. Aung San-a chu in, 'AFPFL (Anti Fascist People Freedom League)' tîm political party a din. British sorkâr pawhin a dil anga pe tûrin a tiam. Kâwl ram chhûnga awm tlâng mî zawng zawng leh Kâwl mî inthurala inzawm-khâwm tûrin Shan ram khaw tē Pinlung khuaah Conference inkhâwmpui an nei a, inthuralna hmîng an zîak. Chumî ni chu 1947 February ni 12 a ni a; "Union Day" an ti. Vawin ni thlengin chumî ni briat rengna chu kum tinin hman a ni.

Pinlung Conference an kal hma hian Chin Hills

puma Mı-uk zawng zawng leh palai koh bik leh Falam bial chhûnga lal zawng zawng nê 1947 January thlaah thut khâwmna an nei a, Pinlung Conference—a kal tûr palai pathum an thlang Chhûng mite chu

1. Pu Thawng Za Khup Saizang Chief, Tedim bial;
  2. Pu Hlur Hmung Lumbang Chief Falam bial,
  3. Pu Kio Mang Halkha Chief, Halkha bial,
- Falam upa rorêl thupui ber chu Kâwl ramin Independence a hmuh hnuaah Chin Hills chu kum 10 chhûng British sorkâr enkawla la awm rih kan duh Kum 10 hnuaah Kâwl ram sorkar zawm kan duh chuan zawm leh tûr,” tih a ni Mipui chu politics lamah an la harh lo hle. Sâp awp beha awm thîn an nih avângin, ‘Sâp lo ngai hian (Sâp tel lovin) sorkârna a din thei ngûl dawn em ni lei!’ an ti sap sap a, hriatna a la hniam rih hle mai

Chin palai thu ken chu Gen. Aung San—an a lo remthipui lo va, tha taka an sawiho hnuaah mahnta thuneih ve theihna Chin Special Division an rawn hawn ta a ni. Gen Aung San-a leh a Cabinet-ho Ram Indinna Dân bulpui (Consitution) an siam lain 197 1947-ah mi sual kutah a thi a U Nu—an Gen Aung San-a ai a awn vat a; thawh tûr zawng zawng a chhuihzui zêl a, 1948 January ni 4 zing dâr 4 minute 20-ah Independence a hmu ta a ni

(1) Independence Hnua Chin Special Division Kâwl ramin Independence a hmuh hnuaah Chin Special Division ah chuan Mı-uk leh lal an bâng mai rih lo a Chin Minister Vawmtumawng-a hovin Falamah rorêlna an nei Kanpelet, Paletwa. Halkha leh Tedim bial atangin bial tin palai tlemtê theuh an kala Falam bial atang chuan lal zawng zawng an ko va, an hnungzuitute nê rorêlnaah an tel vek a ni. An rorêl thupui chu “Kâwlramin

Independence a hmu a, Democracy-in a insorkâr dâwn a, mipui thlanin ro a rêl a ni. Chin ramah chuan Mi-uk leh lal an la bâng lo va, Democracy mipui sorkârna a la hmu lo, Beurocracy sorkârna a la ni. Mi-uk leh lal an bâng ang a, mipui thlan council-in ro a rêl ang," tih a ni

Ni thum chhûng rorêl na neih a nih hnuah, Town Hall chhûnga mipui 1,000 vêl thukhâwm zingah vote lâk a ni a. "Mi-uk la awm zêl duh zawng zawng ding rawh u," tih a ni a. Rorêl upa zingah hotu pakhat Capt Mang Tung Nunga'n, lal leh an hnung zuituten Mi-uk duh lamah vote an pe palh ang tih a hlau a ni ang — a ding vat a, "Ukpi bek bek, hausa tel kei (Mi-uk chauh, lal tel lovin)" a ti a. Mi 18 an ding a, Mi uk bîi dîi la n vote-in a hneh hle a ni. Lal pawh hian Mi-uk awm an duh bik lo va, bân duh lamah vote an pe. Pungkhâwm zingah lal leh an hnungzuitute chu zaah sawmriat (80%) an ni. Mi uk chang ni lovin lal pawh Mi-uk bân rualah ban an ni tho mai. He thu tihlûk ni hi 1948 February ni 20 a ni a, "Chin National Day" an ti ta a ni

Chin Parliament hovin Mi-uk leh lal thlâktu tûr council in thlan na dân an siam a, bial tinah circle an then bawh. He dân hi 'Chin Special Divission Act' an tih dân bu-ah an ziak lût a ni. Khaw chhûng council V/C chu a khaw mipui kum 18 chung lamin an thlang. Khaw khatah V/C chu a tlêm ber pa-thum an ni a, khaw zau dân ang zêlin an tipung a ni. Circle council chu circle chhûnga V/C zingah mî an thlang. Bial tinah circle hming an vuah dân chu hnam hming zêlin an kaltîr a, 'Zangiat circle' tih angin. Inthlan na vote hmu tam ber chu, 'Circle Chairman' a ni a, a dawttu pahni chu member an ni. Chutichuan Chin Special Divission pumah 1949-ah inthlan an buatsaih a, Mi-uk leh lal an bâng fi-

hlím a, sorkârín zângna dawmna sum a pe ta a nī
 Inthlannaah hian lal hlui thlan tlin an awm nual
 hlawm Falam bial chu circle 16-ah an then a Mī-
 uk thlâktu an thlan hmasak ber tuma Hualngo cir-
 cle council an dah dân chu hetng hian a nī

Hualngo circle No 1

1. Thâwnghinga	Chairman	Siallâm khua
2. Saikiauva	Member	Zâwlte khua
3. Kâphmunga	Member	Chawnghawih khua

Hualngo circle No 2

1. Lianthanga	Chairman	Rihkhawdâr khua
2. Lalkhêncheuva	Member	Haihêng khua
3. Lalthangvunga	Member	Zimpui khua

(2) **Chin Minister Thawk Tawhte** Parliament (M.P) hmasa berte hī mipui thlan an nī lo va hmunpui Rangoon atangin bial tīn aiawh MP an ruat a nī. Chin Parliament hmunpui (Secretariat) chu Rangoon-ah an dah Chin Minister leh State dang Minister te hī ram pum rorêltu lû (Central Cabinet) an nī fâwm bawk Chin Minister hmasa ber chu Kanpelet M.P. Vawmtumawng-a a nī 1952 kumah inthlanpui a awm a, Kanpelet M P Sing- thangan Chin Minister a thawk lâwk a, a hnuah Falam M.P -Zahrelana'n a thawk 1956 kum in- thlanpuiah Zahrelana'n a thawk zuī

1958 kumah sorkârna latu (ruling party) party hlâwm hian ber AFPFL a keh a; Prime-Minister thlan thatna an nei Party keh phel hotu ve ve U Nu leh U Ba Swe an inchuh a U Nu-a chu party tēnau leh Independent M P-in an pui a; vote 8-a chakin sorkâr a dīn Party keh hian Chin ram pawh

a nghawng ve zêl a, U Nu—a sorkârah hian Falam North M P Thangliana'n thla hnih chhûng Chin Minister a thawk. Thla hnih hnuah U Nu—a sorkâr-na chu Gen Ne Win—a kutah sorkâr lailiwk (interim) chelh tûrin a hlân a Hemi tum hian Halkha M.P. Râll munga'n Chin Minister a thawk.

1960 kumah inthlanpuî an siam a Clear AFPFL party U Nu—a ho leh Stable AFPFL party U Ba Swe-a ho party hlâwm hian an inchuh a U Nu-a hovin namên lovin an hneh a; sorkar an din chinah an party pawh 'Pyidaungsu Party' an ti Hemi tumah Zahreliaana'n Chin Minister a thawk leh a ni

(3) Dân bulpuî siamtu Kâwlramin 1947 kumah ram dinna Dan Bulpuî (Constitution) a siam a, Dan siamtu Legislative Assembly Parliament a din a Chu mî zingah hêng Chin mite hi an tel.

1. Vumhtu Muang 2. Capt. Mang Tung Nung
- 3 Pu Sa Vuta 4 Pu Ngun To 5 Pu That Hlung

Kiwl ram Revolutionary Council chuan Dân Bulpuî siamtu Constitution Commission a din leh a. Commission zingah chuan hêng Chin mite hi an tel

1. Pu Son Kho Lian 2. Pu Put Pa 3 Pu Vumhtu Ha Shing 4 Thakhiñ Aung Min 5 Pu Sa Vuta 6 Pu Tin Zam

1971 October—ah an tan a, 1973 December—ah an siam zo. Pu Sa Vuta hi Dân Bulpuî siamnaah a tumhnih a tel a ni.

(4) Socialist Sorkar—a Chin State: 1962 March ni 2—ah Gen Ne Win—a ho sipaun sorkârna an vuan a, 'Tawhlânzî (Revolutionary) sorkâr' an ti 1963 kumah BSPP (Burma Socialist Programme Party) an din. Dân Bulpuî an siam a, BSPP party pakhat chauhvin ram a hruai ang tih a ni. 1974 kumah in-

thlanpui a awm a, Chin State atangin Hluidaw (MP) 13 an tel He sorkârah hian party line leh Council line a awm a, party-in kawng a hruai a council-in hma a bung a ni

Party Central Committee (Hmupui party) mi 250 lai an awm a, term khat chu kum li a ni. Chu mi zingah Zofate 12 vêl an tel thin Party Central Committee te hi Hluidaw atan thlan tlin an ni thin baw 1985 kum inthlanna a thlan thin Chin mite chu hêng hi an ni

1 Pu Van Kulh	7 Pu Ling Ha
2 Pu Sing Kho Khai	8 Pu L K. Kim Ngem
3. Pu Kam Lian Buai	9 Pu Pau Do Nang
4 Pu Lian Chia	10 Pu Tum Khar
5. Pu Pe Ling Muang	11 Pu Pau Khan Thang
6 Maj.Gen Tuang Za Khai	12 Pu Za Hmung
13. Pu Son Kho Vum	

Political lama Central daipha chin mi dang leh chu: Pu Mang Liana leh Pi Ciang Za Dim leh Pu R Tuang Hmung an ni Pu Mang Liana hi lo hna-thawk mite (Central Peasants Organization) Chin State aiawha thlan tlin a ni Pi Ciang Za Dim hian Thalai Central Committee-ah a thawk a, Pu R Tuang Hmung hi Thubuai rêltu pawla thawk a ni

He sorkârah hian sorkâr hna thawk pawh Party leh Hluidaw leh Council-ah an tel thei a ni Sor-kâr hna thawkin party leh council hnapi (full time)-a vawn chuan sorkâr hna a kalsan lâwk a, a thawh tawh loh hunah a hna ngai-ah a lût leh a ni 1 11 1980 atangin Hluidaw, party leh council hnapi kum thum chung lam thawk chuan kum 60 an tlin chinah Political pension an dawng Inawp dân chhâwng li a awm a, Central atangin V/C Chairman leh Secretary thlengin inthlau hlei zêlin pension an dawng

Chin State hruaitu atân party Central Committee zînga Chin mite mawphurhna pêk an nî a, Party Regional Committee an tî Mî pangain an thawk a, Chairman, secretary leh member pathum an nî

Chin State Council members 35 an nî a, full time 11 an awm Chu chu hmun thumah an then a, 1985 kum inthlan tuma thawk chu hengte hi an nî

E C (Executive Committee)

1. Pu Son Kho Vum	Chairman
2. Pu Kam Do Khup	Seretary
3. Pu Van Lian	Member
4. Pu Ge Ling	"
5. Pu Siang Uk	"

Thubuai reltu (People's Judge)

1. Pu Gee Khui Sing	Chairman
2. Pu Lai Lian Dala	Member
3. Pu Lian Kho Zam	"

Hnathawk Endiktu (People's Inspector)

1. Pu Aung Pha	Chairman
2. Pu Ma Bun	Member
3. Mang Za Lian	"

BUNG IV

VANTLANG NUN

I ZAWLBUK

Zofate zingah hnam dangin zâwlbuk an neih thu hriat a nī lo. Zâwlbûk an lo neih tanna hun hī hriat chian a nī lo va. Seipui chhuak Lusei hnah—thlāk lalna khuaa piangah zâwlbûk a awm. zêlavâng-in, Seifate Seipui khuaa an awm khâwm lain an lo nei tawh a, an khaw sah thar apiangah zâwlbûk an nei zêl a nih a rinawm. Tlangvâl riakhkhâwmna In a nī a, nunphung leh tlâwmngaihna pawh zâwlbûk atanga tihhmasâwn a nī.

Zâwlbûkah chuan thingnawī fawm naupang te, tlangvâl te an riak a, mikhual pawh an riak thîn. Hmeichhia eraw chu Zâwlbûkah an kal ngai lo. Zalên taka inkawmna, inthununna, khawlai thu leh khual thuthang sawihona leh sorkâr thu chena hriat zauna hmun a nī. Vêng laiī — lai In bulah a awm deuh ber thîn. Zâwlbûk dân hī, khaw tin hman dân a inang vek kher lo va, a tlângpui erawh chu a inthuhmun a nī.

Zâwlbûk chu In hna sang, zau taka sak a nī. A chung a pû khûn mai a, a chung khuh di, a bang dâp a nī. Luhna kawngka zau tak, kawngkhâr nei lo a awm. Chumi chhûng lamah chuan thing an dawh a; chu chu luhkâ a nī. Luhkâ sir lehlam pangah thing an keuh khâwm thîn. Luhkâ leh a

chhông inkâr dan nân thingphelin an ping a, a chungah thingpum lianpu — pa pawm sên loh an kham zuah mai a; chu chu 'Bawhbel' an ti Bawhbel thing chu tai thleng vêla sâng a ni Luh dawn leh chhuah dawnin kâr chhoh paha zuan kaia zuan thlâk leh a ngai Taksa leh thawmhnawin a nawh fo avângin bawhbel chu a hnûm hlauu mai a ni.

Zâwbûk chhông chu chhuat dawh vek a ni a, a lai takah mei tuahna tap zau tak a awm a, lei atanga intoh a ni. Meipui tuah rengna a nih avângin a sîra thing mût lo tûrin lungphêkin an hualtîr vek a ni Tap chhehvêl zawng zawng chu mutnain a hual chhuak vek a ni Bang depah chhuat aia khâp khat vêla sangin chhuat dawh zwm a awm eh a, chu chu 'Dawvân' an ti Dawvân hi vâl upa pawnthuah nei deuhvin mut nân an thlang zâwk thîn A sîr tuakah pawn tawm dahna chhuar siam a ni

Vâl upa leh nupui nei tawh thalai zînga telho hi, rorelna khâwl chelhtu an ni An thu hnuaiah tlangvâl thing tum puho leh thingnawi fawm nau-pang an awm a. Thingnawi fawm chu mipa nau pang kum 10 atanga kum 14 vêl an ni a, thing tum pu chu: tlangvâl kum 15 atanga kum 18 thleng an ni Dân bawhchhia an hremna chu (1) Thing put nawntîr (thingvawi) (2) Nân zîlî (3) Do a ni Hremna sâng ber chu do a ni a; chhiat ni that ri-ah ensan tûr a ni a, zâwbûk member tumahin an kâwm tûr a ni lo Chutianga do chu an hlau va, lai Inah zu bêl an pu lût a; vâl upa an thlêm lungawi thîn Nulate pawh zâwbûk atangin an thunun vek thîn.

Thingnawi fawmho chuan thingnawi bân chen vêla sei, uipum tiat vêla lianin an têt a; zan tîn an keuh thîn. Thing tum puhovin zan tîn pu khat theuh an keuh bawk Zanriah ei khamah zâwbûk an pan a, tlangvâl lên chhuah hmian an thingput an enfiah a; mahni put theuh an dehtîr a, chu chu.

‘Thingput deh’ an tı Deh tûr hre lo, pu ve lo chuan a tûk leh zânah zanhnh ta a keuh a ngai a chu chu, ‘Thing vawı’ an tı Chawng chen tiakah emaw, kût tiakah emaw, nula leh tlangvâlin a huhova thing fawm chângan nei thîn. Thing an ngah deuh chuan zan tın keuh lova âwl châng an nei bawk

Thingput âwl theih dân chi hnh a awm chi khat chu nupui neih a nı Chi khat dang leh chu serh hmul teh a nı. An tehkhâwng chu Zungchal changnh chên a nı a, vaibel dâwn kım hmang an awm bawk Thingput an âwl dâwn hian ‘A tıpnâ’ an tı a, thing pu thum an keuh thın Tehkhâwng tıng lo chu a tıpnâ a tam deuh zêl a nı

Zâwlbûk rorêlna chelhtu pâwl chuan, hmerchhia leh mıpa, tupawh putlıng tha khing thei tawha an ngaih chu, Mımkûtah putlıng atân an lâlûa, chu chu, “Upa kai” an tı loh leh “Nula tlangvâl kai” an tı Upa kai chin chuan nula leh tlangvâl an lâwm thei tawha, chawngchenna leh kût nı—ah putlıng kârah an tel tawh a nı

Zâwlbûk thalaite hian an mawhphurhna chu fel takın an thawk a, Upain aia naupang an thunun a, naupangın upa an zah thiamın an thu an zâwm thîn Thıngnawı fawm naupangın zan tın zâwlbûk meichhêm an inchiâwk a meı chhemtuın hmun a phiata, tui in tûr a khai sa dıam bawk. Zıngah an tınsan dâwnın meı mût an theih zıah thîn Chawnlâm a awmın thıngnawı fawm naupangın hnahchhâwl an pu a, farzu puah (sıam) chu an hna tûra ruat a nı Zualko tlân, khaw kâr lehkha pêk, khawhar riapui, thlân sıam leh châkkhai thıl dang zawng zawng chu zâwlbûk thalaite mawhphurh a nı Zâwlbûk kıangvêl leh mual an sıal fai bawk. Mı retheı, mangang leh tâwmkai lo tanpui ngaite an puıbâwm thîn

Hun a inher danglam zêl a, inthunun a lo harsa tan a. Sikul zir lai tân thing put a lo remchâng lo bawk nê, zâwlbûk inonkawina a mumal thei ta meuh lo a ni. Zâwlbûk chhiate siam that a awm tawh lo va, thli len chhiatte pawh an thata ngêl zêl a ni. Zâwlbûk nei rei bera hriat chu Bochung leh Dâr-khai khua an ni a; Dârkhai khuaah 1952 thlang a ding.

'Kan zawlvankuk virthli'n a lak tak,

Vâl Demdawma lawina ka nei lo'

tia, 'Dawn zai' an lo phuah angin tlangvâl chuan lawina rûn bik an nei tawh lo. Zâwlbûk membrete mawhphurhna chu, tang thar hunah chuan khaw tinah "Thalai Pâwl in" an thlâk ta a ni.

2. NUPUI PASAL INNEIH DAN

Hman lai chuan tangka a awm lo va, nupui man atân thi leh sial an hmang a: nupui man tlin zawh a har êm êm a ni. Vai len hnuah pawisa ('angka) a awm a, sial leh tangka an hmang thung. Tangka awm hmaa an thu bulhutna sial a nih avângin, se man zui zêlin man atân tangka an 17pe a. Japan râi hma 1940 bawr vêl thlenga man bi an hman dân tlângpui chu: sepuî Rs 40/-; setlai Rs 20/- a ni.

Nupui pasal atân chuan sakhaw hmunkhat an thlang thin. Sakhaw inang lo hnam dang an neih chuan, mahni sikhua bâkah hnam dang sakhua biak tel a ngii. Nupui pasal atân an duh meuh loh-te chu hêng hi an ni.

(1) Kutkem nei an duh lo. Hêi hi chu tûn thlêngin an duh lo theuh âwm e.

(2) Sa rîl zai hnan tawh inneih a thiàng lo tih a ni; ran tlûkna khawpa lei inchawitîr tawhte sawina a ni.

(3) Tute neih a thiàng lo, tute neih chu min tu hlum duh tia serh an awm.

(4) Nite tiang tunnaah tiang an tung ve ngai lo tih a awm a: Nite fapa pasala neih a thiàng lo tihna a ni

(5) 'Sûn thum châng' an ti a, nupui pasal vawî hnhî sùn tawhte an hnualsuat thîn

Nupui Biak tan Dan: Nula leh tiangvâl thu aî chuan nu leh pa thu a lal zâwk thîn 'Tlangvâl' nu leh pate hian nula chanchin hriat an tum hmasa phawt a, an hriatchian loh deuh chu an ngamzâwng a hre âwm deuh hnênah an zâwt thîn a "Thing-phurh hlo thlawh a tha em? La deh a tha em? Tuibûr zûk a tha em?" tih hi an zawhna tlângpui a ni An remtih tâl chuan palat an tîr a, palat lût hmasa ber chu "Maimawin râng tâwntu" an ti Palat chuan tap kûnah thuk thai meuhvin, a thiam tâwka tawngkam mawî hmangin nula nu leh pa a va dil a Anni chuan, 'Kan nula, kan lo zâwt ang a, unaute kan lo râwn dâwn nia," tûn an lo chhâng a. Vawî khat luhna matah chuan thu a fiah ngai lo

He tih chhùng hian nula lam pawhin tiangvâl chanchin an lo dawngsawng thîn Nula chu an zâwt a; a duh loh chuan tan a khawh tlat a Nula-in a remtihna awkâ sâng bei chu "In thu thu a ni ang chu'," tih hi a ni Inbiakna a rem chinah man-leh-mual sawihona a awm a, chu chu, 'Man thah' an ti. Man ngen dân tlângpui a awm sa a, man an innêp ngai lo Man an sawî fel hnu chuan, inneih hun an tiam a. Thla de chho lam an intiam thîn a thla bial lai leh thla nawî lam an duh lo

Zâwl sawi ni Zâwl sawî tûrin hmeichhe lam leh mîpa lamin an unaute ve ve leh lal leh upa an sâwm a, hmeichhe Inah an kal khâwm thîn Mîpa lamin zubêl khat a pu lût a, a thlawrin an sem. Chu

chu, 'Zu man man' an ti. Hmerchhe lamin vawk an tal a, chu chu, 'Zâwl vawk' an ti. Zâwl vawk atân a pa sôm thum chin chung lam an hmang a; vawk nu a nih chuan no hring tawh chin an hmang. Vawkrial chu 'inrialna' an ti a, hman an duh lo. Zâwl vawk chu a enna a nia, a thin an en a, a that chuan zâwl an sawia, a that loh chuan talh nawn leh a ngai. Sa thin tha lo chu, a mît ping te, a thin bawl hrep hrup te, a laia lei ang awm te a ni.

Ziwl vawk hi palai ruaiah an hmang a, rua; theh zawh hi mo lawi hun a ni. Mo hian thlahtu atân thin nula a sâwm a, a vêngtu atân a nutate an tel bawka, chu chu 'Mo chal' an ti. Mo lawi kal chhuah rualin upain. "Pathian samsuixin, fanu fapa chawin" tui mal an sâwm sak. An lawi chhuah hnu chuan mo chu thil theihngihha kir emaw, hnung lam haw emaw an duh lo. Mo lawi kal chu tleirâwl leh naupangin se êk leh chirhdiak thil bâl thei chin an lo dêng (thêh)a, chu chu 'mo se êk den' an ti a. Chutanga dêng thei lo tûrin mochal leh mipa lam palai kalhovin an vêng a ni.

Manpui Mo man hi, 'manpui leh man-tê (man tang)' tui chi hnh a awm. Nula narân man tlângpui chu, thi nghâwng bah thei lo, (tlîng-ruak)-in t'ui li i m n a; thi bah thein tlai nga an m n. Lal leh neimung deuh fanu c'uan tlai ruk an m n. Tlai sarîh man mî tlêm tē an awm a, chu chu mî inngaihlute tih chia nia; dem a kai deuh thin. A tlângpui thuin nute man an zui deuh thin. A nu tlai nga man a nih chuan a fanu pawh tlai nga tih angin. Mahse, thi a awrh loh chuan tlai nga a man thei lo. Tlai nga man chuan thi val nga, tlai ruk man chuan thi val ruk a awrh ngei tûr a ni. Thisen pal (fa hring tawh) chu man bi ain tlai khatin a kiam. Tlai hi, sela a nia, tlai hniah sepui a ni.

Se nufa, a no la tê hle mah se, man a tân an pêk chuan tlaithum aia pawm a ni. Man chu inpêk tlâk a harsa bawk a pe thei awm mah se, a vaim an inpe ngai lo. Manpui pêk dân chi hnih a awm a 'Sum-zân-lût' leh 'Se-ro khên' tih a ni.

Sum-zân-lût chu a tâwna pêk a ni. Pêk hnuhnûn atân tlaithat an dah ngei tûr a ni. Tlaithat ruk man chuan sepuia dah ang a, a dah loh zawng chu 'sum-zân-lût' an tih chu a ni. Sum-zân-lût a pe kim thei lo a nih chuan mo neitute nula in pasal a neih hunah man an dawn atanga pêk ngei tûr in a tiam thei a, chu chu 'sekotchhih' an ti. Hei hi sum-zân-lût tho a ni.

Se-ro-khen chu, pêk hnuhnûn atân, tlaithat emaw, sepuia emaw a dah kha a ni. 'Thutphah' ti an awm bawk. Serokhên pêk hun chu, inneite nupa, an fate upa berin nupui/pasal a neih huna pêk a ni. Serokhên an pêk chuan, man dawngtuin pawn dum a pe ve thung. Sial an chhun hman tawh a nih chuan, se chhun puan an pe a, an chhun loh chuan pawn dum nân zodî puan an pe. Chu chu 'Puan-vawm' an ti.

Man-tê Man-tê (man tang) chu manpui zînga tel lo, a hrana pêk a ni. Se-tlaithat a ni a, unau sem darh tûr a nih avângin sial pe lovin chêng sawmnhih pêk a ni. Mantê tang hian Nivawm chêng hnih, Naupawnpuak chêng hnih sem chhuah a ni. Nivawm chu Mo (pasalnei) nian a ei. 'Ni-ar' ti an awm bawk. Naupawnpuak chu mo, a nau-sên laia awmtu bikin a ei. Chutiang an awm loh chuan mo laizâwn zînga pakhatin a ei. A dang chu palalin a ei tam ber a, unau, man ei phâk chin an sem darh a ni. Khaw danga pasal nei chuan, a va, lawina khuah an unau pakhat palal atân an zawng a, man an eitir thîn. Man eitu zawng zawng hian

mo leh moneitute nupa tân âr emaw, an neih thil chi khat khat indan nân an pe a. Man enuten thil an pêk zawng zawng chu an inthen chuan hmeichhian an hawn lêt leh a ni.

Pusum Manpui leh mantê zînga tel lo, a hran-in pui pusum a dil. Pusum chu se ke zui a ni a tlai li man chu chêng li; tlai nga man chu chêngnga, tlairuk man chu chêng ruk a ni. Pusum chu an inthen pawhin man dang angin a kêr ve lo va fanghma no ei a ni. Pu chuan pusum a dil pahin, in kan nân âr pakhat a keng ngei tûr a ni.

Puchuam Puchuam hi mi tin neih a ni lo va, hming satu emaw, pu atân a zawnin emaw, zu bêl khat leh âr pikhatin hming a delh a, tu atân a thlâk (vawn) chauhvîn puchuam a ni. Hming satu nazawng hi puchuam an ni lo. Puchuam chuan a a tûlnaith pu nih a tling tûr a ni. Puchuam chuan pu pui ei zâtve a la thin. Man sawi lain puchuam an neih thu an sawi loh chuan, mipa lamin pe lovin hmeichhe lamin an pe a ni.

Thlah man: Mo thlahtu, mo thian chu mo neituten thlah man ârpui an pe. Hei hi a thianin pasal a neih huna rulh tûr a ni kher lo. A thian sâwn apiangin thlah man chu an ei a ni.

Se khung-ar: Man atân sial an pêk chu, mo neitu' thian (rual) chuan sial a khung (pêk) sak a, hmeichhe lamin sekhung manah âr an lo pe a, chu chu, 'Se-khung-âr' an ti. Hah zû an lo beng sak (siak) bawk thin. Sial inpe lo va tangka an inpêk pawhin se khung a ni a, se-khung-ar pêk tho tûr a ni. Mo thlah man leh se khung man hi a inzât chiah a ni.

Rem ar. Mo lawi an thlen hnua mpa Inah ar an tal a, 'Rem ar' tih a ni; 'Ar chuk' an ti baw. Puithiamin zukhawn a fawp a, ar chungah' phuhin a chham a "Tuak ang, tuak ang (*Mo leh mo neitupa hming lamin*) tuak ang Fanu chawin tuak ang, fapa chawin tuak ang Tarkunin tuak ang," tui mal a sawm sak a; ar chu a talh hnua mpa thian an pe Puithiamin rem ar a talh hi inneihna nemngghettu a ni

Khawn thiang: Puithiam rem ar talhna zukhawn—ah dawn pahni an bun a, mo leh mo neitu an fawh tlantir (an in dun) a, chu chu, 'Khawn thiang' an ti

Infan Tlangvâl' Inah nula a luh a, a fan chuan, nula hming chhiat manah man bi bâkah tlat khat a pung. Mipain a lo pawm rem lo a nih chuan, pawndum emaw, pawnfên emaw a pe ang a, zân riak lovin a hawntir tûr a ni. A lo mutpua a hawntir leh sichuan 'mâk' a ni a, man a pe tûr a ni. Nula' Inah tlangvâl a luha a fan chuan, tlangvâl hming chhiat manah man tlat khatin a kiam Hming chhiat man hi, fanghma no ei a ni lo.

Se-hrui sât chat. Inbiak rem hnua man pawh thah vek a nih hnua tlangvâl dangin a chuh hneh a nih chuan, 'Se-hrui sât chat' tih a ni Tlat khatin a man a pung a, fanghma no ei a ni lo Inpuah buaina a awm tawh a nih chuan a be hmasatuin hmeichhe lam a chawitir thei

Chârsût phawi: Unau zinga a naupang berin pasal a neih chuan, 'Chârsût Phawi' tih a ni, tlat khatin man a pung thei. A nu rokhwmtu a nih avanga man pung a ni a; a nu thih hnua a nu ro zawng zawng a khawm ang. Ute pasal neih khalh

leh khalh loh thu ni lovin, fanu naupang ber a niina chauh hi, 'chârsût phawî' tih a ni. Man pung hi fanghma no ei a ni lo.

Inneih serh hum: Thiſin (Vansâr) thlaa inneih an serh. Chu chu August chawhnu lam leh September chawhma lam thla de leh thla de inkâr thla khat chhûng a ni. Nimahsela, July thla aſangin September thleng thla thum chhûng chu inneih nân an duh meuh lo.

Kum khat chhûngah In khat aſangin nupui nei leh pasal nei lût leh chhuak awm a thiang lo. 'Vanduai zâwk an awm duh' an ti. A lût thiang leh a chhuak thiang chu an serh lo Inbiakrem hnuah tlangvâl lam Inah pawh, nula lam Inah pawh ni se, mitthi an awm chuan, 'ruang delh' an ti a, a kum chhûnga inneih an serh thin.

Hmeichhe thuam: Mo chuan a pasal Inah pawn-pui, thûl, êm, hnamhrui, tuthlawh, hmuï sahriak, samkhuï leh pawnbu a chhawm a. Hêng hi hmeichhe thuam a nih avângin, uirê vâng ni lo va, in-ſhenna dangah chuan hmeichhiain a hâwnpui leh vek a ni. Thangthar hunah chuan pawn-pui aiah rizai, thûl aiah thingrem emaw bîzu (almira) emaw, a hunin a zir ang zêlin an chhawm ta a ni

Mâk: Mipam a nupui a duh lova a then chuan, 'mâk' a ni a; man ba zawng zawng — serokhên chen-in a pe kim vek tûr a ni Khumpui luah a nih chuan an buh-bâl neih zawng zawng hmun thuma then hmun khat hmeichhiain a chang a; chu chu, 'Thlai then' an ti. Mâk chu a pate'n vawkin a thla an hual thin. Thlahual hnuah a pasalin a hruai leh chuan tlai khat pêk belh a tûl a; chu chu man zînga chhiar tel a ni lo va, fanghma no ei a ni.

Sum chhuah Hmeichhia in a pasal a duh loh va a hawn chuan, 'Sum chhuah' (tân) a ni a, man pêksa zawng zawng manpui, mantê a kîr vek ang. Man atân sial an pêk chuan, an pêk taka kha a kîr a, no a lo nei pung a nih chuan a pung chu a kîr lo vâng.

Sum lai tan, pêksa chang Nupa thuruala in - then an remti a nih chuan, 'sum lai tanin' emaw, 'pêksa changin' emaw an inthen thei. Sum lai tan chu man zawng zawng zâtvea insem a ni a, pêksa chang chu, man pêksa zawng hmeichhia in a chang.

Uire: Pasal nei lai mipa dang nên an mu tlâng a nih chuan, 'Uire' a ni a, man a pe lét vek ang, a taksaa a inbel lai bâk chu a hawnpui thei lo. A thi awrh lai chenin hlih sak vek a ni. A pa in lamah thawmhnaw a lo chheprelh hman a nih chuan, chu chu sawibuai theih a ni lo. Uirê tih a hriat veleh a hnawt chhuak tûr a ni a, uire tih hriat hnua nupa anga a la awmpui chuan uire anga hnawhchhuah theih a ni tawh lo.

Thih then Nupa tu zâwk zâwk pawh thi se la, man chu a bate nên pêk kim vek a ni. Thi chu a dam zâwkin duh a thlang thei a, tlai khat aia pawm a ni. Hmeichhia in thi a hawnpui chuan, a man tlai khat hen aia nan tûr a ni a, mipain thi a chan chuan man ba pêk kim vek a ngai. Hmeichhia a thih chuan a chhûngte'n a thlarau an hruai a, hmeichhe thuam an la Mahse, fanu a neih chuan thuam chu a fanu tân an dah a ni.

Inthen dân dang: A pasal a mipa thei lo (zang zaw) a nih chuan, mâkin a hâwng ang. A nupui hmeichhia nihna tling lo (chhu ping) a nih chuan, sum chhuah in a hâwng ang. Mi'n nupui

dang khumpui luah tûrin hruai sela, a nupui hmasa chu mâkin a hâwng thei.

Mi' nupui, tlangvâlin pawng sual sela, lo hlawh tling a nih pawhin uire—a ngaih a nî lo. A pasalin iai phah nân a hman chuan mâkin a hâwng ang Pâwng sualtu hian sual hremna se tlai a chawî sôr a nî.

Thi—chuam: Man bî ang zêla thi awrh tûr bituk chu, 'Thifâng' an ti Thifâng bâkah nei—nungte chuan a chuangin thi an bah thin a, chu chu, "Thichuam" an ti. Thichuam chu hmeichhia in a duh duhin a hmang thei An nupa thuruala jam—bara an hman tawh thichuam leh hmeichhe thuam dang pawh nise, inthen hunah sawibuai theih a nî lo

3 KÛT

Mipui vântlângin hunbî neia inkawm hlim nân zu inhona an siam chu, 'Kût' tih a nî An hnathawh rah an seng zawh hun leh âwllên lain kût an hmang thin. Hmân lai chuan, kût nî vâng—thla leh chawng chen hun lo thleng tûr hî an nghâk—hlel a, hahipin an sawi thin Kût chi thum a awm a : (1) Mîm kût; (2) Pâwl kût; (3) Kûtpui/Chapchâr kût te a nî.

(1) Mîm kût: Kût zînga an hman hmasak ber chu, Mîm kût a nî. 1550 vêlah Seipui khuaah an lo hmang tawh niin an ring A tirah chuan mipui vântlâng kût a nî lo va, khawhar lusin chhûng—kuain mitthi tân thlai thar zu an chiah aţanga tin—chhuah a nî. Khawharte chuan an chhûn kaw zînga thi taten thlai thar an ie ve loh avângin an thla—hlel (siherh) êm êm a. Mitthi pawhin thlahlel ve hlein an ring a; thlai thar zu an sa a, in a lo hun chuan ar an tal a, buh thar an chhûm a, chhang leh

thlai,thar dang nên thi an ohhiah. Chhônah unau laina sâwmîn zû an inkhâwm thîn. Chu chu, 'Thar-thichhih' an ti. Nupui sûnte hian thar-thi an chhiah zet loh chuan nupui dang an zawng ngai lo. Thar-thichhih an buatsaih hnuchuan, mitthi pawh lungsi takin an tîn ta nûn an ngai a, 'Thi tîn' an ti bawk.

Hun a lo rei deuh hnu chuan, khawhar lung-lêngte chauh ni lovin. In tîn zû an sa a, a huhovin zû an in a, mipui kût a lo ni ta a. Pi leh pute chu buhchang chîng lovin buhtun leh vaimîm chînga khawsa an ni a. Buhtun an seng hmasa a, Vaimîm an seng leh a. Vaimîm seng zawh hunah kût an hman avângin, 'Mîm kût' an vuah. September thla tâwp lam leh October thla tîr inkârah hian an hmang deuh ber a, September thla hi Mîm kût thla an ti zâwk mah a ni.

Mîm kût hman rual hian Zofate zînga hnam hrang hrang pawhin kût an nei theuh va. An hman chhan chu lusûnte thil tih aţanga inbulţan nîn a thuhmun vek a. Nimahsela, tâng hrang hranga awm an nih avângin an hmîng vuah erawh chua inang lo. Tedim mîin 'Khawdo' an ti a; Zangiat-in 'Dawngpui' an ti. Zahau leh Simin 'Fânger' an ti a; Halkham 'Tho' an ti.

(2) **Pâwl Kût:** Pâwl kût chu buhchang an chîn hnua an hman a ni a, kût chî thum zîngah a naupang ber a ni ang. He kût hi Mîm kût aţanga lo chhuak a ni a, buhchang chîngte chuan Mîm kût hman hun lain thlai thar an la nei lo va, Mîm kût chu a hmîng bo lohna chauhvîn an hmang thîn a. Buh pâwl lak huna an hman avângin 'Pâwl kût' an vuah a; January thla tîrah an hmang thîn a ni. Buhtun chînghovîn Mîm kût uar taka an hman tawh chuan Pâwl kût an hmang tawh ngai lo.

(3) Kùtpui/Chapchar-kùt: He kùt hi urhsùn takin an hmang a, kùt zingah a rōpūf 'ber' a, 'Kùtpui' an ti: 'Kùtpui hman hun chu buhtūn lō rih zawh āwllēn lai tak' a ni. 'Tuahpui a pār a, hmāwng hnah a tīl a:

*"Hmawng hnah tīl lai lai e, Tuipui In chungah;
Kut khua rel na e"*

Hē hla hi 'Tlingi zai' an ti. Seipui khaw mawng khām koyah hmāwngpui a awm a, a hnuaiah 'Tuipui' an tih lui a luang a. Chu lui chungah hmāwng hnah a tīl hun chu, "Kùt hun a ni," tia an lō chhinchhihna a ni.

March thlah lo an rīt a, lō rih zawh hah chawh nān April thlah tirah an kùt thīn. An lō rih chu ruah a sūr loh pawh chīr (sib) kam leh lai hnāwngah buh a tō va, 'buh ke a lang e, kumpui a linglet ta,' an ti thīn. Thlai hlui kum a zō va, thlai thar kum intanna a ni a. Kumpui linglet hman, kum khat chhūnga thil thiang lō — kawlwkte kha a thianfai ta a ni. Eitir nan: 'Kum khat chhūngah lūt leh chhuak awm a thiang lō' an tih chū lō rih hma lawk khān a un nupui a nei a; lō rih hnua buh ke a lan velch a nauva pasal neih a thiang tawh a ni. Kùtpui chu kum hlui thlah kum thar lawmna a ri. Tiau thlang lamah chuan lō rih a awm tawh lō va, kùt hun panggai kha chapchar lai a lō ni a; chapchar āwllēn lai kùt an hman avāngin, 'Chapchar kùt' an ti ta a ni.

Khua a lō thāl a, kùtpui lō thlēng tūr hian an rilua khayih hle a; kùt chai hlah an lung a lēng tan ta thīn a ni. A hun hma thla hnih dawn vèl atangin kùt an ur a; lai thalah emaw, mualah emaw meipui an chhēp a, an chai thīn a ni. Thla ēn that lai an danchhena:

1. *Kutpui kan ur Seikhaw zawl mawin,
Thlapa zan kal mualah liam ruai e*
2. *Kutpui kan ur thuangruah chiah nghian e,
Chappui rawh lohvin a tul ngai lo*

A chunga hla hi Chhim zai a ni a, Seipui khua-ah kûtpui an ur thu leh kût ur hun chu kawihthuang pâr larâ thuangruah sùr hun a nih thu a tilang a ni

Kûtpui a hun dawn chuan thlen In tûr an ruat a. Kûtpui thlenna chu a tlângpui thuin khaw upa leh lo hual lo tha nei pha chin an ni deuh ber thin Khawhar Ina thlen châng pawh a awm Zû an inring sa theuh va, an pawk kumah chuan upa neinung deuh chu rûn tûrin an tiam sa a; zu bêl thum, bêl li lai an inring thin 'Rûn' tih chu an Inah kût chai hla hmang tûra va pan tihna a ni Thlen In chuan zu bêl nga atanga bêl sâwm thleng an inring thin a ni Mim kût ang bawkin naupang-in thlen In hran an nei

Kût niah chuan sa ei theuh an tum a, zân riakin an ramchhuak thin a, 'Kût sâ zawng' an ti Kût sa an zawn tum chuan an hlawhtling duh bik an ti Ramchhuak ve loten sazu, sava, sangha leh chak ai te an lo zawng ve thin a, chû chu 'ramvâk' an ti Tin, kût sa atân sakûng vawkpa talh an chuh bawk Mahse, kût nipuah chuan, 'Khuan a chhâng lo' an ti a, sakhaw biakna an hmang ngai lo Ramchhuak an hlawhtlin chuan tlâng an tûr a, 'Kût sa zawng an lo hâwng e,' tim an hmuak chiam thin

Kût sa zawng hâwn ni atûk chu kût tan ni a ni Tûkthuan ei khamah thlen Inah zû an beng a, an inpan khâwm thin Khawihnunin vapuat lem an siam a, a chalah tuahpui pâr belin tlangvâlin an tawn a, ngotekherh puan an sin Nulain pâng-khen mu kual leh pisir pâr tawnin, pawntlâng tiâl an sin a, kawrchei an ha Zu an kam nam (ruif)

deuh va, hla an sa tan a:

- “1. *Kan lammual a chuai,*
Sial ki ring leh lèrchâwm va la' u.
2. *Sial ki ring leh lèrchâwm va la' u,*
Amah erawh tlai khua kan var pui.

tiin khuang an bêng a, khuang ben rualin sechal ki ring tak an tum a; inkaihku thin an sawi dual dual mai a ni. Lâm-thai an tan dawn a, dinging an kokiah an inkaihkuah theuhva tualah an chhuak ta a ni. Dinglam ke sir lamah an pên hruin vei lam kein lei an thai zeuh a, hei hi ‘Lâm-thai’ an tih chu a ni. Lâm an thai lai chuan an inkaihkuah kual pup a, ding lamah zawi zawin an herkual a. A laiah khuang bêngtu, seki tum tu, zai vawr leh lâmtu an awm. Lâm-thai an hah chinah an thukual a, thu chung a zai rem chi an sa leh a. Kût chai hla chi tam tak a awm a: Chhim zai, Tlawh zai, Mangkhai zai, Neihlai zai, Thailung zai, Tiuangtlai zai, Lêra zai, Hualngo zai te a ni. Chhim zai chu hla tam ber a ni a, Zopui zai leh Darlung zai pawh hi Chhim zai chi a phuah a ni.

Kût ni hniha chu nipi ni a ni a, chhâwng hnawh turia tlâng an au va. Thlen Inah chai hla saa lâm an thai hruin tlai lamah lungdawh an pan a, lâm-thai pah zêla kal an ni a, an hnungah dâr tum an zui. In tin atangin buh-bâr-kho (Chaw-thlêng)-in chaw leh artu an chhipchhuin a, an thul khung thawmhnaw tha ber ber hain an fate chu an hmachhawm a, lungdawh pania an kal chhuak a. Lungdawh neituten zafang tui bêl lianpuin an rawn zawn hawk. Upa lâm-thai ho an thlêng a; lungdawhah lâm an thai a, zu chu hai lêng (zu inna fian)-in an sem.

1. *Kum sul lo vei kut khua in rel e,
In hrai sial hmachhawmin, dawnlung chungah
Neih tin zar che u*
2. *Kan chauh leiah rolung thang kan dâwl,
Lalngova chuang lo ve, hnam tin hrai chaw
Mi za chuang na e.*

A chungah zai hi tlawh zai a ni a, kum veun kûn hun a hrai chhuak a, an neih tinrênga inthuaamin an fate hmachhawm a, lungdawha an kal thu leh, lungdawah chuan a hming putu tel lova mi tin an chuan thu sawina a ni. Zu an sem zawh chuan chhâwng an hnawt a. Chhâwng-hnawh chu chaw leh artui chawhpawh an duh duh an barh a, barh lêt tumin an inûm zawr zawr mai a, an sa chêl chûl mai a ni. Mipuin hlim êm êma an hman lain lungdawh neitu leh lusûnte chuan, kûn hmang ve lo an chhûngte ngaiin an tap an tap ve thung.

Chhâwng-hnawh an zo va, lâm thai pah zêlin an hâwng a Rûn tûra an tiam sate chuan an Inah chai (lam thai tûrin) an sâwm a Tichuan, an zu neih a zawh chinah khawlaiah lâmthai pahin In dangah an insawn a Hausak kumah chuan ni thum aia tam an hmanga, an hlim êm êm thin a ni.

Chhâwng-hnawh a lo awm tanna chu, lungdawh neitute'n chaw leh artuin lungdawah thi an chhiah a. Chu chu naupangin an ei a, fiam-thu thawh nân an inbarh a, chuta tang chuan an hmang hlen ta nin an sawi Khaw thenkhatah chuan kûn hi urhsûn takin hmang tawh lo mah se, hnam nun-phung humhalhna anga ngaiin chhâwng-hnawh chu an hmang rei hle a. ' 1975 thleng khân khaw hnih thum vêlah chuan chhâwng-hnawh a la awm a, a hmang rei ber khua chu Bochung a ni

4. ZU LEH ZUK-LEH-HMUAM

(1) Zu: Zuh kawng tin rêngah an hmang a, sakhaw biaknaah te, chawnlâmah te, saaihnaah te, thih ni khuaah te, leichawinaah te, khual lian dan-naah te, thian tha duhsaknaah te, an hmang vek a ni. Zu ruh avânga an inhau thinur pawhin zu bawkin an inthlêm lungawi leh a. Zu hian kawng tamtakah tangkaina a nei a, hman, dân thiam loh chuan hna suai tak a thawk thei bawk.

Zu thlum leh thlum lo a inthlau hlei hle a. 'Zu thlum elkhên, zuthlum buang, zu hnam nam, zu liang, zu thûr,' tih a awm thluah a. Zu thlum elkhên chu dangah (hrawkah) a tla êm êm a, pum a tipuar lo va, zun a títam hek lo. Tawng a titui a, thiseah a kút a, hmai a tisen thim. Zu thlum buang chu a thlum nâa ruih a har. Zu hnam nam chu rim a nei a, in a hrehawm. Zu liang chu a tirah thlum angin a lang a, a rai duh hnuah a teuva chil a fawm thim. Upain zukhawn an tem a, 'A thûr thei o' an tih chuan a lo hlumawm hle thim a; 'a thlum hle' an tihna a ni. Zu chi hrang hrang a awm:

Zupuk: Buh emaw, Vaimim chiaah puam emaw an dêng a, a vai nên ngánah an awm a. hmanna a tam ber a ni.

Zufang: Uluk taka siam a ni a, zufai tih a ni bawk. Buhchang pawh buhtun pawh siam theih a a ni a, an dêng fai a, favai dip tlêm té nên an pawlh a, ngánah an awm thim. A tui a nalin a thlum tui duh bik a, upa chanpual a ni duh bik.

Eichuam: Buhban fai an chhâm a, bêlah an bilih a, chhôngkaw chhâwihâl hâwp atân an chiaah a, ngupang ngalamu an ei thim. Chhôngkuah an ei bil thim awngun, 'eichuam zufang' an ti a, 'nau chaw zufang' an ti bawk.

Tinzu: Eichuam zulfäng sak dân nên a mâng a, buhpui chhum a ni thung. Hei pawh hi mipui hraina a ni lo.

Rakzu: Zu tuiso khu (hu) kha tui vawtin an titui leh a, chu chu an lo dawh a ni. A mi hmer a nâ a, rush chhiat a awl bik. An siam thiam hnu-hnun ber a ni a, an hman lâw ber a ni ta

Zu sak dân. Buh emaw, vaimim emaw, zu atân an siam tui chu an den hnu chuan 'Ngân' an ti. Ngân awm tui chuan Bêl pahni a tui. Khâp sarîh bêlah tui an dah a, thukah an chhuang a, chu chu, 'Ngân do bêl' an ti. Changêl kâw emaw, pawn-chhia emaw an zem kual a, bêl rawng chungah an dah kual a, chu chu, 'Ngân sâp' an ti. Khâp ruk emaw, khâp sarîh emaw bêl mawng pawpah 'ngân dam' an tih hâng tah âwng an dam a, a chungah ngân chu an dah a, chu bêl chu 'Ngân bêl' an ti. Ngân bêl kha Ngân sâp chungah an zu ngat a, bêl leh bêl inkârah a thaw a chhuak thei lo. Ngân do bêl chu meim an ur ta vut vut a, ngân bêl a thâwk cho va, a hmin thuai mai a ni.

A hmin hnuah tladarh khovah emaw, pherah emaw an khawrh dai a, chawl (dawidim) an phul a, tah-rang khovah hnahin an bilh a, tûk thum hnuah an hai tho thin. Zu tho chu rapa an hâk tansa bêlpa chungah an thun a, thaw chhuak lo tûrin hnahin an tuam a, a rawngah hruin an rêk bet tlat a ni. Bêlpa chu ngân khat bêl leh pui khat bêl a awm a. Khâp ruk bêl khata chhum hi, ngân khat a ni a, ngân hnh chu, 'Pui khat' emaw, 'bêl pui' emaw an ti.

Chawl siam dân: Chawl (dawidim) hi a tirah saphai êk atanga siam chhuah a ni an ti. Buhfa an chiah puam hnuah an deng phut a, chhang angin an chiah a, an bêng phêk a, an chawl neih sa

an phul a, khovah emaw bəl chhūngah emaw favai kârah an dah a; zan thum hnuah a tho. Fa nei thei lai leh pasal nei lai chuan chawl siam a thiāng lo an ti a, hmeithaiin an siam thin.

Zu in dân: Zu an khâwn chuan khâwn rêl an awm a, an thlawr chuan zu semtu an awm. Zu chu duh duhin an thâl ngai lo. Zu in hmasa tûr chua tlāngpui thuin lai leh upa an ni. Zu inna chhan leh a hmuna thuin, in hmasa tûr an awm Chawnlām niah chawng upa, sa aih niah sa ai tam, khawhar lēnpui niah khawhar chhūngkua, Phung-bāwm zu-ah thleng hmasa apiang tih angin Zu a tam deuh chuan zu semtu kuta pēk ni lovin duhsak mite chu, 'inleh, intāwk, ĩnkhawh, inbir' tiin intir theih a ni.

(2) **Zûk-leh-Hmuam:** Tuibûr an lo hman tan-na hi hriat phāk a ni lo. Zofate hian Tibet ram a tangin Kâwl ramah an rawn chhawm a nih an ring hial a ni. Tuibûr zûk leh hmuam hi hnam dang tih ve ngai loh Zofate chauhvîn an hman niin a lang Hmeichhiin tuibûr an zu a, mipain tuibûr tui al an hmuam a; vaibêl zu an awm bawh Hmeichhia pawh kum upa chinin tuibûr an hmuam. Kuante leh maizial zûk hichu hnam dang tih dân an lāk a ni.

Tuibûr: Tui an thunna, a hnuaihnuong bera dāwng (thei) hi 'Tuibûr mawng' an ti. Tuibûr mawng atân mau chāng tha tak an hmang a, tûr hnuah chuan thirphêk an kual a, chutah chuan tuibûrlai an vuah. Tuibûrlai hian kāk a neia, a kāk dīng zāwkah chuan rawdāwng an vuah a, chu chu, 'Phunthli' an ti. Phunthli hmāwrah tuibûr lo an vuah. A kāk zār zāwkah chuan tuibûr dāwng an vuah. Dāwnah chuan thirkhai leh chhīnkhuṣ an khai thin. Chhīnkhuṣ chu tuibûr lu chhinna a

ni a; thirkhai chu vaihlo nung thei lo hawlh âwng na a ni. Tuibûr lu-ah vaihlo an tãnkai a, dâwnah an pak a, a khu khân tuibûr mawnga tui kha a fan vêl a, a lo al ta thin a ni. Thun khat chu thei khat an ti a, a al chuan tuibûr ûmah an thun zêl a ni.

Tuibûr al hian thianrual a kâwm zau thei a, khawhar lēnpuinaah a tãnkai baw. 'Sepui chaw tui tuibûr hmuam khatah a tla' tui tawng upa an lo nei. Thinur hle tawh pawh tuibûr an theh a, an thlēm chuan an nēm duai mai a ni. Tuibûr hi hla-ah pawh an lo chuantir tēuh a ni. Salulam hla pa-khat tãrlang ila.

*Duh leh burtui hmuam thul i' chang rēl thul i'.
Lenrual lakah ka khel thu ka hrit ngai lo*

Nu leh nulate chuan an chhūngkaw mipate tuibûr nghei hlauvin tuibûr zûkah tan an la hle thin. Feh kawngah an zu a, chhūnah hlo thlo pahin an zu baw. Nula tuibûr zûk taima chu pasal tha an hmuh phah a ni. Hmân lai chuan tuibûr khawp-kham loh avāngin nupa tualthu chhiatna a awm thin. Hun a lo danglam zêl a, tuibûr zu an tlēm a, a hmuam pawh an tlēm sâwt hle a. Tuibûr zûkna khâwl an siam thiam hnu chuan tuibûr hmuam an pung leh ta

5 THUAM LEH INCHEINA

Incheina thawmhnaw hi a hun azirin a danglam zêl a. Hmân laia inchei dân leh Varlen hnua inchei dân a inang lo Japan râl hnua inchei dân a dang leh a, chu pawh chu tui laia inchei dân nên a inang tawh lo Pawnchei leh kawrcheite hi tui hnua chuan a tial dân a maw bik a; la pawh a vâ thain a naih bik riau a ni.

Mipa silhfên te chu, tual tah kawr vârbân tlawn khup chhina fual a ni a, a kilh atân a hma lamah

puan them an thui chilha, an suih mai thin. Kawr nghawng a muma cheh a ni. An taiab hruin an hrêng a, diar vâ an khim. Kawr fual hnuaiah pawnngo an veng. Hna an thawh châng chuan hrên an kaih thin. Pawnven hi Seifate tih dân a ni. Zo-fa hnam dangte chuan hrên an kaih a, hrên dum kaih leh hrên ngo kaih an awm

Hmeichhe thuam chu, nuin pawnfên dum chawn thleng an fêng a, tual tah kawr vâr bân tlawn mawngtam hup, a hma lam kawr kilh aiah la hruì suih an ha. Lukhum vâ, a sei lam hlam khat vêl, khat khat vêl lai an khim vêt thin. Nala n kawr vâ, a bân lasena tial an ha a, pawnfên phel a dung-zâwng a la sena tial an fêng. Pawntah chawp bân chen vêl an khim. Inchei nân pawnfên dum tâng-kaw an hmang.

Naupangin puan an sin a, tual tah kawr var an ha. Hmeichhe naupang chuan an nulat hma zawng chu sêpsual (sêpsuap) an fêng. Sêpsual chu fip takin la an thûr (hrual) a, chu la chu vet hnh dâih tûrin an bunga, a hmawr an bawl. Chu chu la hruiiah an ram tlar thliah mai a, la hruì chu an kâwngah an suih bet a ni. Sêpsual hi naupang chuan an hmang rei hle a; 1960 kum thleng khân hniun thenkhatah hmuh tûr a la awm.

Khuangchawin thangchhuah puan an nera, chi khat chu awm mai maia sin chi a ni. Chu chu pawnngovah a sen leh a dum te tak tê zung takin an tial a ni. Chi khat dang chu pawnvum a sen kalha tial a ni a, chawnlam nikhua leh puipunnaah an sin thin a, thih huna ruang tuama thla vêng pawh a ni. Sechhun puan a awm a, sedawi chhun chinin an nei. Zung li bawka a dum leh a sena tial a ni a, la dum banna lai takah zungte bawka vên la vâ an bâng a, chutah chuap la senin an chawih. An thui kawp hnuaiah chuan la sen chawih chu

hmun li—ah a awm ta a ni. Se chhun ve loten zodi pawndum sin theih a ni na a; pawngo an sin zâwk thim. Tlangvâlin ngotekherh puan an veng a, tui—bûr òm pai nân iptê an ak thìn.

Thi: Mipain thipui leh thivâl an awrh a, hmeichhiain thival leh thidum leh thuiâl an awrh. Pumtek thi hi thi man to bera an ngaih a ni Tûn hnua chuan chawite thi leh thihna te an awrh.

Bengbeh. Hmeichhiain saiha te, thifang te leh dârkual te an bengah an beh. Mipa pawhin beng an vit a, bengbeh an nei Lal chuan thipui an lo beh thìn a ni ang — tawngnaah pawh, 'Thipui beh chin' tih leh 'Thi beh lo thu' an ti thìn a 'Lal thu-nei chin tih leh lal thu lo chu miten ngaisâng hek lo,' tihna a ni. Hmeichhia chuan naupang ațangin putlin thlengin dâr leh tangkaruaa siam huiva-êkzial bengbeh an beh.

Ngûn: Ngûn hi hmeichhe naupang ațangin putling thlengin an bun a, dâr ngûn kual khat emaw, kual tam deuh emaw an bun thìn Bân bun a awm a, chu chu 'Bannâk' an ti a, bân bulah an bun thìn

Kingkul leh Thimkul: Kîngkûl chu mipa thuam a ni a, thimkûl chu hmeichhe thuam a ni Sam zial rêk beh nân an hmang a, incheina chi khat a ni bawk. Kîngkûl chu thîra siam a ni a, zungchal chen vêla sei, a hmawr zûm a ni. Thimkûl chu saipir vêla sei, dâra siam a ni.

Elkim leh Hrangka Kâwnga hren chi ve ve, hmeichhe thuam a ni Elkim chu dâr zai herh pum a ni Hrangka chu dâr phêk thlep, rem taka siam, chhuak hnahnung a ni.

Kep: Kep hi tui finriat rannung chi khat kâwr a ni. Hmeichhiain naupan lai ațangin pasal an neih thlengin thi kârah an awrh thìn.

Darsela leh Dârsekuang: Dâra chhûn selu leh sekuang (thi) chu mipa naupangin an awrh thìn

Khingtê: Khingtê hi dâra siam a ni a, a mûm leh a tung a awm a, 'tengeng' ti an awm bawk. Naupang thuam a ni a, a ri chheng chheng a; kâwngchihah te, sêpsual hruiah te an khai a, kea bun an awm bawk.

Chawi lukhum: Chawi lukhum chu khuang-chawi niah chawng nuin khuanghlâng chungah a khum thin avângin 'Chawi lukhum' an ti. A siam dân chu: A kualah archangkâwm (choâk kâwl-hnâm) an hmang thin a, tûn hnuah chuan thîr phêk an hmang. Hruipui rawng sen leh rawng danga cheimawin an cher a. Thuah hnîha kual a ni a, a laiah khawihnnûn an thun. Khawihnnûnah chuan sakuh an vit phun a, a hmâwrah vakiria chu khawihnnûnin an châr a, hârin an tuam. Vakiria hnâwrah chuan pehbuk (la maw) an chir leh a ni. Tin, a hnung lamah pihte (pi ngpih) thil khâwm, a hmâwrah thlêmthle (tlêngtle) an khai a, chu chu, 'Samkhai' an ti. Samkhai pahnih an siam a, tukkhum zâwnah an vit tawn thin a ni.

Vakûlchâng: Vakûlchâng chu, sava mei sei leh mawi chi, vakûlchâng te, arâwnchang te la senin an vêt khêwm a, dâr chhûn kawrawng chhûngah an thun. Khuangchawi pahovin sam zialah an tawn thîn. 'Zân mualeh' an tih zân khuangchawi pawhin an tawn phu tawh a ni.

6. TUMRIK

Zofate hi tumrik te, hla te leh huau huau ngai-na leh lunglêng thei mi an ni. Tumrik tam tak a awm a; dâr, khuang, sêki, tumphit, talhkuang, phêng-lâwng leh lemlawi, tingtang, perhkuang, raw-chhem, ngûkpui te a ni. Hêng zingah hian khuang an chhawr ber a; an ngaihhlut ber chu dâr a ni. Dâr chu: dârkhuang, dârbu, dârmang, dârsumsêl dâr-benthek) a ni. Dârkhuang chu khâp riat, khâp kua

a nī hləwm a, a laiaħ tumpawng a nei. Dārbu 'leh dārmang chu, 'awpui, awlai, awtê,' tūn pathum zêl a nī Dārmang chuan tumpawng a nei a, dārbu chuan a nei lo Dārbu leh dārkuang tam tak a awm a, a t̄hente chuan hming a nei a, a t̄henin hming a nei lo Hming nei lo chu, 'mai-rang, kawl-dār' tūn an lam mai t̄hīn

Dārah chuan dārbu an ngathlu ber a: Liando-dār leh Siallām-dār hī a hming thang hle Liando-dār chu. Liandovate unau thawntu aṭanga hriat a nī a, a sūlhnu zêl chhui a harsa a nī Siallām-dār chu Ngēnteho Siallāma an awm lain, an lai Lam-lūna'n a nei a, chuta ṭangin 'Siallām-dār' tūn hming a pu hīn ta a nī, an tī Tūnah Tiau thiang-ah a awm a, Kairānga fapa Zaimakthanga, Khual-qa lalin a kawl nūn an sawi. Liansa-dār chu Lalburha fatlum Chawnbika, Vanchēngpui lalin a kawl Kalzāng-dār chu Lianlūnga kut aṭangin Hēndova hnēnah, chuta ṭangin Vahnuaiana hnēn a thlēng a, a hnu lam hriat a nī lo Chawngtual-dār chu Zahuata thlah chhāwng Khawtinkhuaia, Khiangzāng lalin a kawl.

(1) **Selbuang dār:** He dār hī dār hming thang leh rī ṭha tak a nī a, Rāltēho ta Lallula kut a thlēng nūn an sawi. Chu chu a fapa Vūtan a rochung a; a thlahte zīnga kum upa ber apiangin lo kawl zêl tūrin thu rochiaa a nei. Vūta thlah Kairūma fa Liankanglova leh Lalvunga fa Zataia chu upa zāwka in chhālīn Sēlbuang-dār chu kawl an in chuh avāng-in, Bawrhṣāpīn Aizāwlah a hrēn sak nghe nghe a nī Hun a lo rei deuh a, Zataia chu upa zāwk nīa an hriat tāk avāngin Selbuang-dār chu Bawrhṣāpīn a pe ta a nī.

Sēlbuang-dār hī, a man ṣepui sāwm hū a nī a 1915 kum khān Chawnghawīh lai Khuangthiauva'n Khawhai lai Zataia hnēn aṭangin Rs. 300/-in a lei a,

sakawr pa pakhat a pe tel niin an sawi He dâr hi an ngaihlû êm êm a, thiñ nakhuaa an tum pawh-in dâr hian a tãhpui ni hiala ngaiin beti hiñ kawr-nu zaiin hla an phuah.

*"Laldang thla fam thang maw Vai chenin?
Kawllen phuar vel Laldang runpuah;
Selbuang—dur jap e"*

Khuangthiauva chu 1945—ah kum 62 mi niin a thi a, a fapa Lianhala'n Sêlbuang-dâr chu a kaw! ta a 1978 kum atangin Khuangthiauva fapa naupang ber Lalmingthanga'n a kaw!.

Dârhuai: Dârhuai hi thawnthu atanga hriat dânin, Chawngvungi man atân Sawngkhâran a pêk a ni. Sawngkhâra tawngkamah. "Ka nu Bawmzo si hman seh, ka pa Vânzang Hauchema ' tih a awm a. Tûna Thlântlâng bial Tiau lui chhak lawka Vânzang tlâng a awm a, chutah chuan Vânzang hnam leh Pautu hnam an lo awm tawh a ni. Sawngkhâra hi Vânzang hnam a ni a, Chawngvungi hi Pautu hnam a nih a rinawm. Chu mite inneih atanga dârhuai hming hi lo lang ta a ni awm e.

Dârhuai chu dârkhuang khâp riat a ni a; Tuidil lal Chavungan 1910 vêt khan a lei chhuak a. Mite'n a thian loh ringin an ngaihlû rân a. Mahse a thian lohna leh a pawia swi tûr engmah an hre lo. Chavunga hian dâr chu rer tak a kaw! hnuin, a tute thlengin an kaw! zêl a; Kâwiphara Tahanah an pêmpui a, Hràngliankhuaia'n a kaw! laiin 1975 kumak hnam lam entirnaa hmanah an hawh a, an titla palh a, a keh chhe ta a ni.

He dâr hi Chawngvungi man dârhuai chu a ni tak tak em? Lo dik ta sela. a huai tak tak ang em? tih hi ngaihtuah tham a awm. Thawnthu kan neihte hi thutak khôka khôkpui vak chuan tihswi palh a aw! hle a He dâr hi 'Dârhuai a ni' an ti theuh mai

BUNG V

NUNPHUNG KHAWSAK INRELBAWL DAN

I LO RAM LEH RAM THIL CHHUAK

Kum tin mahnı thlawh khawpin lo an nei a, ram thenkhatah chuan thlawh sên lohva ram nei an awm a; lo ram nei lo an awm bawk. Lo ram nei lo chuan, ram nei ta an hawh a, hawh man an pe. Lo hawh man chu, 'Longa' tih a ni a, ram that dân azirin sepui thleng an pe. Lo ram chu, 'Leipui, Zo lo leh Tuklâwr' tiin hmun thumah then theih a ni.

Leipui: Leipui ram chu buhtun leh vaimim leh Thâlrawl chinna hmun a ni a. Kum ruk thleng a zâwnın an tho thin. Lo ri then nân lung an phun tlar thlah a, pıl lâk leh hunah pawh ri pângngai hman leh a ni. Lo neitu ngain a nei leh a, mi dangin chhuh sak theih a ni lo. Hetianga hauh beh theih chi chu, 'Lo luruh' an ti. An fate thlengin an inro chhâwng thei zêl a ni. Khaw chhûnga an awm lain an ta liau liau ni mah se, khaw danga an pêm hunah an zuar thei lo; khaw dang ațangin an rawn thlo thei tawh hek lo.

Zo lo: Zo lo chu Vaimim chinna ram a ni a, kum khat zêl thlawh a ni. Leipui ram ang bawkin a nei hmasatu' loluruh a ni a, inchuh theih a ni lo.

Tuklâwr: Thingpa hmun buh chinna ram a ni a, kum khat zêl thlawh a ni. Lo ri an siam

chawp a, chhinchhih nân perhtë (thing tê) an sât bung a, thing an thel bawk. Kâng vârah thing luangin ri an kham thîn. Lalin a duhna lai ber a insahhual phawt a, lohual upain an thlang leh a, chutih hnuah chuan mei khu hmasa apiangin a dawt zêlin an thlang leh a, chu chu, 'lo pawm' an ti. Tuklâwr rama lo semtu chu lai an nî a, lai bân a nih hnuah V.C-te'n thu an nei ta a nî Khawthlang lamah chuan lalin fathang an ei a, an tân lo neih a ngai lo.

(1) Thlai Chin Dân: Pi leh pute tângram an kai hian, hlo thlawhna hmanrua an nei chau hle a nî ang, hetî hian salula m hla a awm.

*'Khîa chhyekchho ka hmû chhum zing hnuah;
A kî riu riau riang lo thlawh nan a tha,'*

Sakhi kî hi lo thlawh nân an it thu he hla hian a tilang a. Hmasângah chuan sakhi kî leh sazuk kî hi lo thlawh nân an lo hman tawh thîn a nî ngei ang.

Thângtlâng leh Rûn kam leh Lêngtlâng dung vêla an awm lai chuan buhtun leh vaimim hi rinpui ber a an chin a nî a, tânah pawh hêng lai chêngte chuan an rinpui ber a la nî.

Buhtun: March thlaah an ching thîn. A chi an theh a, lei an rit a, chu chu, 'Lorih' an ti. A to himah a to chhahna lai tuthlawhin an rit a, a then a thi a; chu chu, 'Buh chhah thar' an ti. Buh kung kut pawh theih a nih chuan, 'Kut tling' an ti a, a din dân tâwkin an zuah a; a zinna lai pawtin hlo an thlo pah bawk a nî. Hei hi, 'belhtuk' tîh a nî a, tul buai lai tak a nî. A vuih dawn vêlah an thlo leh a, 'buhthual' an ti. A thar rang hle a, July-ah a thar a, August-ah an seng zo thîn. Buhvui chu an sik a, thâm chhângah dawhtân chungah dah ro lâwkin, fawarah an chîl hnuhng leh a nî. Buh-vui dahna chu, 'ruk beng' an ti. Sik chawpa chîl

ngâh zêl an awm bawk a, an pho lo ngâh thîn
Hei hî a hmêl a mawî a, a tui bik bawk Buhtun hî
pa chhûngah an thun a, a ngêl har a, reitak dah
theih a nî.

Vaimim. Vaimim hî lo rih rualin buhtun
hmunah an chehpawlh a, Zoramah chuan a tîm (a
hlang)—in an ching Zoramah thlai a thar thlai a,
October—ah an seng thîn Chhim ramah chuan
buhtun sih zawhah vaimim an la zui ngâh a nî

Buhchang Buhchang hî an chîn hnuhnûn a nî
a; thingpa hmun leh mau hmun, ram lumna chhim
lamah leh ruah tui tamna hmunah a puiling duh
bik. A tîrah chuan buhtun ang bawkin a chi thehin
an rit a Se hniak khuara tla fuh chur a kung tha
duh bikin an hriat avângin, a tuhîn an tuh ta a nî.
Ram sâng deuhvah April—ah an tuh a, chhim ramah
chuan May—ah an tuh thîn. Tum thum aia tam
an thlo chhuak a, November—ah an seng Buh vui
chu favaha hlepîn êm chhûngah an vawm lût zêl a,
chu chu 'pâr lāk' an tî a; fasuarah an chîl thîn
Tun hnuah chuan a kûng an zai chhum a, hruiah
an vaw ta a. Tûn hma chuan buhchang pawh pāah
tho an dah a, hun hnuhnûng lamah chuan buh Inah
(chhêk inah) an dah ta a nî

Thâlrawl. Bete, behliang (phiang) leh fangra
hî thâla a rah seng chi a nih avângin, 'Thâlrawl' an
tî. Kum kârthlāk zêl in buhtun leh vaimim chinna—
ah an cheh pawlh a; 'Bete kum; behliang kum' tîm
hming an neih tîr thîn. Uisûl (busûl) an chîn châng
a awm bawk Fangra leh uisûl chu rengah an dah
a, bete, behliang leh vaimim chu buh ang bawkin
pachumamah an dah thîn. Reng chu: rua emaw, mau
emaw malkalha tah a nî Pâ chu buhtun fang
pawh pûrchhuak thei lo tûr in uluk taka thuah hniha

tah a ni a; a rawng lam a zîm deuh. Buh chu pâah an dah a, fangra chu rengah an dah avângin thlaan hualnaah pawh: "Buhpâ chûlin hual ang, rareng chûlin hual ang" an lo ti thin a ni. Hetianga thlai chikim chingho hian tãmpui a thlenin an tuar nêp bik a ni.

Chul ring: Leipui ram chu chul an ring a, buhtun leh vaimîm pâwtlâk hnua h a klîz a r ph:ttlu a, chu chu, 'Pâmsiam' an ti. Pâmsiam chu thâlrawl tâna hlo thlawh sak a ni a, ram tĩhathu a ni fâwm bawk. Thâlrawl an seng zawh vêleh bawlhhlawh an khâwm a, an hâfai hnua h lo an rîl leh thin a ni.

Farawng: Fângrawng a ni a, fâng chu, 'buh', rawng chu, lo kal (rawn kal) tihna a ni. He tawng kam hi Pawi chuan an la hmang reng a ni. "Fang rawng law" an ti chuan 'buh lo hâwng rawh' tihna a ni. Buh seng tan ni hian buhvui tlêm tê lain an chham a:

"Fang rawng law fâng rawng law, Kawl zawla fang rawng law. Rihphaia fang rawng law, Champhai zawla fang rawng law, Sawntlung zawla fang rawng law, Ka hruihzawlah chhum-pui ang zing la; Ka chhak tlang lian el la, lian tual tual rawh,"

tiin buh chhuah tamna nia an rin ram hmang chhâl-in an au thin. Farawng an chham hian buh lâk a hlâwk a, hausakna a ni, an ti

(2) **Ram Thil Chhuak:** Ram thenkhatah lei chhûng atangin chi tui a chhuak a. Chi tui chu an chhuang a, an tikhang a, chikhâwnah a chhuak. Chu chu, 'Chiteng' an ti a; chi hmîng pawh 'tenchi' (chiten) an ti. Hmân lai chuan chi a vâng hle a, hetianga chi khur hi a hlu êm êm u ni. Chi tengho hi ni sarih zêlah an inthlâk a, tum khat riaha hokhatin chi khur neitu lal hnênah khâwn khat zêl an pe a, chu chu 'chîpa' an ti. A chhuan nân thîrbêl

lian tak tak a ngai a, thîrbêl neitu pawhin hawh man chikhâwn an dawng Thâlah an teng a, fûrah an châwl thîn. Fûr chhûngin chi khur chu lein a chhîh a, thuk pawh a chhe bawh Hetiang hai hmasatu ber hian chipa an pe lo.

Khâm khuai: Khâmah khuai a kai a, bu tam tak a awm thîn Zoramah a kai duh bik nghe nghe Khawi bu chu an la a, khawihnûn leh khawizu an la chhuak. Hei hi an sum hmuhna chi khat a nî Khâm khuai chu lalin a hauh va, a khuate'n an lâk chuan lalin chanvo pakhat a dawng

Thing Thing thei ei tha tam tak a awm a: theipui, keifâng, theihai, lêngmui, theiria, theibate, theihmû, sârzûk, etc. a nî In sakna chi Inchâk thingte chu hual, zuang, tlawr, lawithing, zuting, thingsia, thlanvawng, far, khiang, hriang, rua, mau, nâl, (phar) etc a nî Inchung khuh atân di leh rawpdia awm bawh

2 CHHÛNGKAW KHAWSAK DAN

(1) **Nau Neih Dân** Nui nau a pai chuan arpuin tum 3 thawi a ngai. Fa tir pai hlimah a pasil tha a kham a, a hmai a dâng bawh a, chu chu 'Nuhah' an ti Fa a neih hnua nau a pai leh chuan. a fa kha a nuhah ve thung. Chutichuan, a fa nau-pang ber kha a nuhah zêl a nî. Rai lai chuan tui-pui rai kân an duh lo va, rama vahchhuahna leh feh kawngah hnua an dâl ngai lo Hei hi rimhuu an hlauh vâng a nî Rai thenkhatin hmarcha te, bawh-bawn leh thlai rah dâng pawh nise, an lawh chu in a kûng a thi mai thîn. Hetiang mi hi, 'Puklanei' an ti. Nupui rai laia a pasalin a serh tûr chu rûl thah te, ruang zâwn te, sumsuhi te, suk tan te a nî.

Nui nau a vei fan chuan unau lainâ an ko va, an zingah nau chhar thiam an awm loh chuan an vêngte a chhar thiam an sâwm thîn Nau laihrui

ah chhum nân rawpui kutpah chen vêl an suh hriamsa a, lai tawnna la hrualin an zem a, khum mawng bangah an thiāt. Hetia an lo inrin sa hian nau hrin a rang bîk niin an hria

Khum lu-ah bungbuin nau an hring a. A lai an tawn hnuah lai-hrui ahna rua an siam khân hringtunuin a han tin hmasa zet a, mi dangin an zai bung. Nau tuam nân chuan pawnfên leh puan fai deuh an hman mai a, pawnthân inrin a awm lo Chhûl an thlâk hnuah pa berin kawmchâr huan-ah a phûm. A phûm zawh chuan a phumna tuṭhulh chu khum hnuah a thawh a, rapchunga bêlpa rawngah hnâng a phuar. Hnâng a phuar chu bawrh kal chhuak thei lo tûrin a phuar bet tlat tihna a ni. Chhûl phumtu hian ni sarh chhûng hna thawk lovin serh a tûl a. Thawh ngei tûl chi a nih chuan a kal chhuah dâwnin kawtkai a lungtê a vawm kir a, 'Mi zui suh' a ti. Hna a thawh pawhin ban khur sawh leh hrui herh chu tih loh hian hrim tûr a ni. 'Bawrh kan sawh hnan, kan herh hian' an ti. An serh hun chhûng hi, 'Bawrh ulh' emaw, 'Laihrilh' emaw an ti.

Bawrh keu. Nau pian a chin ni sarh zingah chhang fûn tē tē pasarih an siam a, artê an tal bawh Chhûl phumtuin bêlpaa a hnâng herh kha a phelh a, 'Chhuak rawh, chhuak rawh' tiin artê leh chhang fûn a keng chhuak a, kawtkai a va târ a; chu chu, 'Bawrh keu' tih a ni. Nautê chung a natna leh bawrhbâna zawng zawng ûm chhuahna a ni. Bawrh keu hnuah chuan chhûl phumtu tân serh a awm tawh lo.

Nau hming sak: Fa tîr chu nu' puin hming sak dân a ni. Nu' pu chu, nupui' pa emaw, a nưtate emaw an ni. Fa tîr a nih loh chuan, mi dangin sak

theih a ni. Nau hming chu a satu' nihna — thatna lam emaw, chhiatna lam emaw chhan nei taka sak a ni.

Nau en: Fa tîr chu nupuin nau a en a, vawk leh zu leh buhfai kengin a tute Inah rua; thehna a siam a; chu chu, 'Nau en' tih a ni

(2) In sak Dân leh Inchhông Bungrua:

Pi leh pute hian Inchhông hmun hrang hrangah sakhaw biakna hmun an nei a. Sakhaw biakna nê inmil lovin duh duhin In an sa ngai lo Sût ban pali a awm a: Chârsût, zângsût, sùtpui leh didosût te a ni. An In sak dân chu: pâwn lam berah dawn-chhuk dawh a awm a, sumhmun dawh nê a inzawm a, dawnchhuk sîr lam pangah sum denna hmun a awm. Sùtpui nghenchhanin a vângzâwngru bang an ping a, kawngkapui a awm ngâl Chu bang chu Inchhông leh pâwn inthenna a ni a, 'khârtun' an ti. Chhông lam kawngka thlang lamah tui hmun a awm a, tui hmun chhak lamah khum—ai a awm. Khum—ai piahah tap a awm a, tap piah lamah khumpui a awm. Tap leh khum inkârah dawh-chhoh a awm a, khumpui dawhchhoh leh khum—ai dawhchhoh a ni. Tap leh chhuat inkârah dawh—thlêng a awm.

Khumpui piahah banglai a awm a, khumpui sîrah zângsût thleng chauhva pin a ni. Kawngkapui leh banglai zâwn thleng chhuat dawh chu, 'Chhuatpui' tih a ni Chhuatpui leh kawmchâr bang inkârah chuan chhuat an dawh a, chu chu "Tuang" tih a ni Tin, chârsût nghenchhanin bang an ping a, chu chu, 'Chârbang' a ni. Chârbangah chuan kawngka a awm a, 'Chârhlet' an ti. Tap zâwn thlang lam bang chu, bang thlang an ti a, tukverh an siam. Hei hi zankhuangchawi chin chauhvin an siam thei a ni

Tin, khumpui leh tap inkârah thing suih phêk a a ding a, khanchhuk a dokhawh ngâl a; chutiingin

khum—ai lamah a awm bawk. Chu chu, 'Tung-chaw' an ti. Tungchaw chu a lai tak khum lam pang-ah kerkhuar a awm a, tui b̄r ūm d̄i'ra a ni. Tapah chuan chaw chhumna thuk a awm a, lungthu pa-thum an phun. Thuk chungah chuan b̄h h̄k tam̄a rap chung a awm. Tap chhak lam pawh t̄ungphel v̄la zauvin an dawh a, chu chu, 'namchhoh' an ti.

Chhuat dawh chu kuta suh thingphel an hmang a, thingluang pakhatat thingphel pahh̄i z̄l chauh an chhuah th̄in a ni. Mau tam̄a ramah chuan mau an chik a, chhuat dawh at̄an an hmang. Bang chu a ram̄a awm ang angin mau, rua, n̄al (phar) leh thingphel an hmang. Inchung khuh chu di leh rawp̄i hman a ni,

Tin, tual an nei a, tual thlangah leik̄a an dawh. Kawm thlang lamah pal huang hungin vaw̄k an khung a, zanah sial an khung baw̄k Chu chu, "Vaw̄k-pa s̄ut nghāk, Sepa s̄ut nghāk, huangzawl mawin," tia tawngkam an lo hmanna chhan a ni.

Inchh̄ung Hmanrua: Thawmhnaw dahna chu Th̄ul a ni a; khumpui lam banglai bulah an h̄ung th̄in. Tui dah n̄an h̄lum b̄l, lai tak an hmang a, thing tui kuang hmang an awm baw̄k. A hn̄uah d̄ar b̄l an hmang a, silvar (Alluminium) bel an hmang chho z̄l a ni. Tui chaw n̄an ūm (th̄awl) an hmang a, raw tam̄naah rawd̄awng an hmang. Chawch̄um n̄an h̄lum (lei) b̄l an hmang, Fian chu b̄urfian a ni a, mau ramah mau fian hman a ni. Chaw th̄leng at̄an rua uluk taka tah kho an hmang a, 'buhb̄arkho' an ti. Thung th̄leng hmang an awm baw̄k. A hn̄uah th̄leng d̄ar an hmang a, a lajah b̄l th̄leng (khuh—hriang)—in chawhmeh an h̄ung a, an zen kh̄awm th̄in. Buhtlei at̄an rua leh thing an hmang.

In sak d̄an a changk̄an ang z̄lin, a chh̄unga hmanrua pawh a changk̄ang chho z̄l a Chaw chhumna h̄lum b̄l a angin d̄arb̄elah, v̄arb̄elah, t̄unah

chuan awlsam taka chhumhmin theihna cooker te an hmang ta. Buhbârkho leh thingthlêng a bâng a, thlêng hran theuhva ei a ni ta a, buhfian te, mau-fian te, thung leh ruua siam buhtlei te a bâng a, mah se, saum bûr leh chingàl bêl crawh chu a la bâng thei lo.

(3). Ei-leh-bâr

Chhûngkaw tân an hna pui ber chu thlawhhma neih a, buh-leh-bâl intodelh an tum a Thlawh-hmaah chuan a rama awm thei apiang an ching Toruah a thata thli leh ruahin zah a ngaih chuan hâwp khawp an nei a. Fasi hlâwk kumah(chaw lâk hlâwk kumah) chuan hralh chhuah tur pawh an thlo chhuak thin. Kum that loh kumah chuan th chhûng ei chauh neih kum a awm. Tichûn, p i- chaw k a ngai a, tâm fal bik chu tam kh w thei- awmah buh a dil sak a, buh an lo khawn sak thin Chu chu, 'veh' emaw, 'vehbûrkhawn' emaw an ti

Chaw ei: Mahni neih ang ang an ei a, buh pawh, vaimim leh bâl pawh ni se an ei chuan, 'chaw ka ei' tih a ni. Tân lai hunah 'chaw' tih bik hi 'buh' an lo ti thin a, a khawrhna pawh 'buhtlei' tih a ni

Buh chi hnih a awm a, buhtun rum leh buh-chang rum a ni Tûn laia buh tih hi, 'fang' an lo ti thin. Tûn thlenga kan hman, 'Favâng, favah, fa-vai, fasuar, farawng, fathang,' tihte hi 'fang' tih atanga lâk tawi vek a ni.

Vaimim ei dân chi tam tak a awm a Den lohva an chhum chuan, 'Kawhhawl' a ni Denfa hnua an chhum chuan, 'thiahvâr' an ti. Denfaia bete emaw behliang emaw an pawlh chuan, 'tuisawp' a ni. Anhnah an pawlh chuan, 'anhawp' a ni Vaimim kan, den phut chu, 'vaiphâwt' an ti.

3. RAMCHHUAH LEH SA AIH DAN

Mipa puitling tawh phawt chuan ramchhuah chăkna an neia, sa kah an tum theuh a ni. Mahse, sa kah zung zung theih a ni lo va, a kâp thei bik an awm.

(1) Chawngtinlêri: 'Ramsa hi Lasi siam a ni a, Buannêl atangin a lo piang a, Chawngtinlêrin a enkawl (a khâl)' tih hi hmasânga an lo ngaih dân a ni Lasi awmna bera an ngaih chu, Tân tlang leh Lurhtlang a ni. Lasi zâwl hian sa an kâp thei bik a. An ramchhuahna tûr leh an sa kah tûr an mu-mangah Lasiin a lo hrilh thîn, tih a ni.

Chawngtinlêri chu mîhring nula hmêl tha tak a ni. Lovah a feh a, thlâma a awm laiin Lasiin a nung chungin an la a. Mî thenkhatin In ata la nin an sawi Chawngtinlêri chu Tân Lasi lûnu at in an siam a, ramsa zawnzawn chungah thu a nei A tirah chuan mî nung lam a ngai a, lunglêngin a tap a tap thîn. A mit a tungzâwngin an vuah sak a, a mî nung ngaih a reh ta a ni, an ti. Chawngtinlêrin a phal loh chuan kah theih a ni lo va, kah tûra a ruat chauh kah theih a ni, tih hi an ngaih dân a ni.

Tin, Chawngtinlêrin ramsa chungah thu a neih theihzia leh tihlâwm chuan sa kah ngei an beisei thu chu hêng salulam hlate hian a tlang thei ang.

1. *Lurhpui emaw a khal e. Tân lasi maw?*
A khaltu Chawngtinleri le n a'ng z'awl i'.
2. *A khaltu Chawngtinleri lem ang zawl i'.*
Chutin erawh kan runah ngho var lawi tur.
3. *Lurhpuiin mi siam sela, Tân khaw lengnu'n,*
Chutin erawh kan runah lenchawm ring tur.

Tin, Bawivung sathawl hlaah Chawngtinleri hming a chuang tam hle bawk. Hla thenkhat tar-lang ila:

1. *A hnurawn zul ing e val no ruat kan zalen,*
Chawngtinleri a khal ki riat pu kol lui mai.

2. *Ka put chạngtjal li maw mal a nei lawmmam lo,
Chawngtinler chuàng na maw ka hmusel thiam ri lo.*

(2) **Ramsa Man Dân:**

Ram chhuah nân thal leh feipui an lo keng thin
a. Silai an neih hnu chuan, thal leh feipui aui
nasa takin sa a lo kah tam theih ta a ni Uihbun
silai an neih chinah pheichuan sakah a lo awlsam
lehzual a. Mahse, hmân lai hun aui sa a lo vâng
leh ta zêl a ni. A hnuaia salulam hla a tang hian sa
beih nân thal an lo hmanzia a lang thei ang

1. *Ami an lian lung lung e, phawzial kan chhawn,
Asa an lian lung lung e, kahthal kan bat*

2. *Liangten khamah tharsate kahthal ka bat,
Chamrualin mi el na u, el zo hlauih chi*

Hla thu chu Râl an lo hrang a, sevun phaw
chhawngin kan indang a, sa a lo hrang a, thalin
kan bat (kâp). Liangten khamah thalin sathar ka
kâp a thianrualin min el mah ula, min el zo hlei
lo'ng e, tihna a ni

3. *Vâl narânin sa khuaivawm lo chhai lo u,
A lo hukin in zunfei in zo lo viang*

4. *Bia nemin an zawl lo ve thâng^{ng}kal rauthla,
Zunfei chawun chang ramah sial ang an chhun*

A chung a hla a tang khian ramsa beih nân feipui
an lo hman thinzia a lang thei a, savawm te, sai te,
sakei te pawh feipui an lo tihlum thin a ni

Ramsa man nân thang an kam a Sa thang chu
fal, tlâk, hûm, kar, ke awh thang leh nghâwng
awh thang te a ni. Ramsa an awh leh an kah
chuan pa' 'salu, lai' sa, pu'sa leh sabawp man te
chan tûr an chheh hnan hnuin, a dang zawng chu
ram chhuakhovin an insem thin.

Ramah sa an chânin an chhâwl phah chu, (sa
ân lâk vek hnua) upain 'Thô rawh, tho rawh,' tih
pahin a kein a tilet a, Sahrâng a nih chuan hlado a
chham bawk Chu chu, 'Sachhâwltho' an ti

Mahni ram chhônga awm sa hnam kin káp a, a hnam kima a aih theih chuan 'thangchhuah' a ni. A pasalin thang a chhuah chuan, a nupui pawh 'thang chhuahhu' a ni. Hei hi ram lama thang-chhuah a ni. Sa káp mi chu mipulin an chawisângin an chhoh en a. An sa kah leh aihna zu leh sain mipui an hrai thin avângin an dam chhông nunah pawh miten an zah êm êm thin. Sa káp ve lo chu an indeu va, an inhau chângin, "Nang sakhi beng sen pawh káp lo," an tih chuan, káp lo pa chu a tawmim daih thin. Thangchhuahpa chu a dam chhônga mite chawimawi hlawnna leh zu thlum inna chauh ni lovin, a thih hnuah a thlarau nun nawrna hmun Pialrângah a kai, tih a ni.

Sanghal, savawm, solo (tamsial) leh 'sai te hi sahrâng a ni a, an kah chuan kawtchhuah a nih loh leh khaw lang tlângah hlado an chham a:

*'Lairawn khuapi tla in um lai ni rak zark auh law,
Tu khem khum tangah vawmkhuat e, buan bang ka
hlum awk e.'*

An au ráw! an hriat chuan, In lam a'angin a hmuak tûr an chhuak khiawm a, 'Tu nge ni? Sa engnge a kah?' tiin hriat châkin an phar huai huai a; kawtchhuahah an tlan chum chum a. Zu leh tui-bûr kenga lo hmuak pawh an awm ohawk thin Siza an kah chuan kawtchhuahah tumpit an tum a:

*'Lunglen zathar kan kah than dai,
Tlung law, tlung law titut a e.'*

ti h a ni a; silai an káp thin. Saza leh ramsa pian dân danglam bik chu, hnuachhihna vawk nurial leh arpa sen talh a tûl a. Salu chu thing thlêng chawhtawthin an khuh a, a chungah a kaptupa a thu a; puithiamin hnuai chhihna a chham a ran a tal. Hnuachhihna hneh loh chuan, ahuaisual thei a, tisaah piansualna a thlong thei a ni, an ti.

(3) **Sa Aih Dân**

Sa kah hmasak ber chu, 'Sa kut seh,' an ti a. aih ngei ngei ngai tûrah an ruat. Sakhi leh sazuk chu vawkin an aia, sahrâng chu sialin an ai deuh ber a; sial noi lo chuan vawkin an ai thin. Vawka sa an aih chuan salu leh vawk chu leikaah an dah tlâng a. Bûrfianah zufe tuin an chiaah a, puithiam-in zutui chu salu chungah a puh a:

'I n, i nau rawn sâwm ang che. Ki tha ngho tha rawn sâwm ang che. Ni kân lo, thia kân lo lovin mal rawn sâwm ang che'

tiin a chham a, vawk a tal. Siala an aih chuan se chungah chhamphual a awm lo vi, malsâwm chham nân vawktê deuh an tal tel thin.

Sa aihna zu chu sumhmunah an beng thar i chhông lam berah zûfâng thlûm ber a dawttu zu-fâng, dawt lehtu zupui thlûm tak, enuti ang zêlin a thlum dan indawtin an beng a. Hêng zute hi: 'Se-hau zu, lungpui, lung-iang, lunghril, hriva zu' tin hming an nei thiaah a. Se-hau zu chu siala sa hrang ai tawhte chanpual a ni. Lungpui zu chu sa ai tan si a, sial tel lo leh sanga ai tawhin an in. Lung-iang chu sazuk ai tawh, lunghril chu sakhi ai tawh leh hual lût taimate chanpual a ni a, hriva zu chu sakuh leh zâwng tih ang sa hriva ai tawh chanpual a ni. Mûn sa kâp teuh mah se, a aih loh chuan zu chanpual a nei lo va, a hnunhông lamah an hmaizah vângin an intir ve thin. Sa hrâng aih ni chuan siala sa hrâng aite tân 'Hrâng khâwn' an tih zu bik an khâwn bawk.

Sa aihna zu hming vuah leh 'sanga' aih hi Pawiman hmang hmasa a, lâk chhâwn zel a ni. Sanga aih chu sa panga kâp tawh chinin aih theih a ni. Vawk pa sôm nga leh zu-in uluk takin nakhat zu inna an buatsaih a, zu bik an thlawt leh vawksa ruai pheh chu sanga ai tawh leh fatu chauh lo chuan

an eiin an in phu lo a ni. Sa aih ni chuan zu an han kamnam deuh a, upain salu kilin hla an sa tan a, salu an lâmpui a:

1. *Khisate a lo tlung e, keini runah,
Ningzu thlum hmanhlawh lovin a chun ngai maw?*
2. *Keini runah maw! lova zaleng kan khawm,
Rîng dum demin va la u,' lenchawm a pha.*

A tîrah chuan malsâwmna hla an sa a, chapona hla chenin an sa chho zêl a ni. Hman lai chuan sa hrâng an aihin, tualah thinghnah nei an phun a, hruin an zâmtîr thîn a ni. Sahrâng aih niah chuan hlado an chham a. Tin, mi thenkhat chuan tualah pher phahin a chungah ruai theh an chîng a, 'Pher vawi hnih ka phah' a tih chuan, 'sialin sa hrâng vawi hnih ka ai' a tihna a ni.

A tûkah zu an in leh a, 'Sabâwngsâwm' an ti. Arpa ngo an tal a, arhmul chu sabanga an târ salu hnarkuaah an vit bûr thluah thîn a ni.

Hauhûk aih: Hauhûk an kah chuan zubêl 30—a aih ngei tûr a ni a, an zu neihin & tlin bak chu bêl 30 tling tûrin zungpui tia lek tekun hlum bêl tê tak tê tê an siam a; zu dawn atân dizai an vitphun a an hûng tlar thliah thîn.

Muvantai leh Rûngân: Thangchhuah hian muvanlai leh rûngân an ai a; vaw̄k leh zuin ni hran ve ve an ai thîn. Pialrâng kawnga an thla rau tiropui—tu atâna ai ni berin a lang.

Vabluk: Thangchhuah chuan vabluk hi zu bêl khat tal—in an ai thîn. Pialrâng kalkawnga an thla rau daihlim lo zâr saktu a ni.

Sai: Sai hi Phung siam a ni an ti a, arin an hnuaichhiah thîn. A aih nân sial an hmang a, mualah chhuahpuiin, kuang leh dâr, tuphit nêr ropui takin an lâm a ni.

Sapui vui: 'Sapui vui' tih chu 'sakei aih' tihna a ni. Sakei chu a duh nazâwngin aih theih a ni lo

Mual chhuah a t̃ul avângin zankhuang—chawı chin chauh lo chuan aih a thiang lo Khuaah sakei ruang a luh chuan lalin thu a nei thei a, lalin aih a duh chuan a kâptuin hauh theih a nı lo Lalin a aı tawh emaw, a aı duh lo a nih chuan, kâptute unau zinga a aı theiin an aı a, an aih theih loh chuan mı dangin an aı mai a nı. Chuvângin sakei aitu hı a kâptu an nı kher lo; mahnı kah aı chu an tlêm zâwk.

Sakei ruang chu kawtchhuahah an lo hmuak a, thıval awrhtirin pawndum an khuh a, mitthı ruang angin an chei a nı Khawchhûngah an zâwn lût a, mualah an dah; Ina zawn luh an duh lo An aı nghâl thei lo a nih chuan a vun an lip a, a luleh a vun chu zâwlbûkah an rêpro lawk a nı Sakei kahni leh aihni hian chapo zâwnga tawng an duh lo va, hlado pawh an chham ngai lo. An chham a nih pawhin, 'Haw', tia au tûr a nı lo Sakei kan kâptıh pawh an duh lo va, 'Saruh a hâk sual' an tıh loh leh, 'A bahthlu' an tı. Sakei hliam an ûm dâwn pawhin, 'Sapui tılah ang u,' an tı thın Hetia an hlauh chhan chu, sakei hian mihring chungah emaw, ran vulh chungah emaw phuba a la thın, tia ngath dân an neih vâng a nı Sakei an aih chuan hnuai—chhuah nân Puithiamın ui a tal thın.

Sakei aih nân se putling an hmang a, ruai an theh thın Zu chu sa aih dang ang bawk a nı. Sakei kâ an kâp âng a, mualah an dah A vun an lip tawh a nih chuan, sakei ruang ang an siam a, a vunin an khuh Tlai m dâr thum vêlah mual an chhuak a, a aıtupa hme chhe thuamin a in thuam a tuibûr zun vaihlo iptê a pai a, hmuithlûr a thlûr bawk. Upa hovin a hnungah an zui a, fiamthu thawh pâwl an awm bawk. Khuang leh dâr tuntu an awm a, mipuiin an zui. Mual an thlen chuan aıtupain sakei ruang a hêl a, "Hıhı hı hı!" tun

hmeichhe awfâwl angin a nui a. Hmuithlôr a thlôr a, sakei ruang a khaktîr a. Tuibûr a bamkhu luai luai bawk. Rei tâwk fê a chl aih hnuin Inah a hâwng leh rih a. Hetih lai hian a lang tlâng a tang-in sakei dangin an lo thlir a, "Hmeichhia maw that-tu ni! Hmeichhia mai mai ngam lo chu nung tlâk a ni lo hrim hrim," tîin mihring chungah thnur lovin an sakei aih kha mawh an phurhtîr zâwk a, an tîan kiang vek thîn, tih ngaih dân an nei.

Aitupa chu pasaltha thuamin a inthum thung a. Vakûlchang a taw a, kâwlhnâm a keng a, Sailung-vâr leh artui chhumhmin khehsa leh zupeng chu ip-tea paiin a lo kal leh a; sakei ruang chu a chhah leh a. Sakei kâah sailungvâr a bârh a, zu a tulh bawk a. "Tunge lem hmasa in el ang," a ti a. Amah chu artui a inbarh a, zu nêen a lem thuai a. "Kha lei nang chuan i la lem zo lo maw? Ka lem khath che. Ni leh thla angin ka chungnung ang. Nang kawng thlanga i kal leh kei kawng chungah ka kal ang. Sih leh sâr i nei thei lo. Nîin tlâkpui ang che, thla-in tlâkpui ang che," tîin a vau vôi a. Sakei lu-ah kâwlhnâmin a sât nghek nghek a; sakei ruang a zuankahlên a. Chutih lai chuan khuang leh dân an tum a, silai an lawn un un mai a ni.

Chumi zawhak chuan rimawi tum pahin an hâwng a. Sakei ruang chu a vun chauh an la a, a lu leh a ruh tē chu ntlâkna lam daipâwnah an paih. Tlâk lama an paihna chhan chu, "Kan thlah lam ta, nîin a tlâk huan a, kan hneh ta a ni, tih ngaih dân an neih vâng a ni. Sakei aitye an thih chuan thih-thiap vôn a tul a ni.

4. RAN VULH

Zofate hian a hraapaa ei zawn nân a ran vulh an awm ngai lo. Thlawhhma nei pahin an tlin tâwkin ran an vulh thîn. Taima taka ran enkawl

thei chu an hlawhtling a, mahse ran vulh mîr mî an awm. An ran vulhte chu: Sial, vawk, ar, ui leh kêl a nî. Bâwng leh lawi leh sakawr hi an vulh hnahnûn a nî.

Sial: Ran vulh zingah sial an ngai sâng ber a, 'ranpui' an ti. Sial an neih tanna hi hi at phik a nî lo va. Tibet ram atanga an rawn ôhhawm a nî an ring. Se ngah ber nî an sawi thin chu. Leria leh Liandova an nî. Se vulh hmuingil chuan an nei tam a, 'Sesâwm kawtkhar' an ti a, se sâwm nei chu nei tam tâwkah an ngai. Sial chu zânah Inhnuaiah an khung a, kawt an khâr thin a nî.

Se vulh lam thar tûr chuan a man sum hlan nghâl lova a hauhbeh chuan, 'Sekhel beng' an ti a, a thih pawhin a leitu vânduai a nî tawh. Sial an enkawl dân chu, thal nîpui laun a enkawl a nuan a se nei mîpa naupang kumsawm chuang hovin ramah bûk nein an khâl a. Hetia naupangin sial an khalh thin avângin, naupang kum sawi nân, 'Thal se hnung zui thei,' tih leh 'Se khâl rual' tîm tawngkam an hmang thin. Khawfur chinah putlingin an enkawl thin a nî.

Se kaih kal duh lo chu dawiah an puh a, a dawitu hian a mei hmui a pawt a, daw hia a enham hnana, a hrêngbet tlat nîm an ring. Heti hian a thawi thin

"Ka sial kal rawn, Thaisimi siala,

Chal ranga kal rawh;

Hnutiangah Lenchhum a zing, ral an ti

I hlum ngai Sihzâwlin a mã che,

Huang zawlin a mã che

Hmatiangah lêngkâwl a vât, sihzâwlin a kô che,

Huangzâwl mawinî lêng tûr a nî.

Ka siala kal rawh," tîm a mei hmawr hmui zai-thum pawtin iptêah a ak a. Phaiphêng hnahn sial a vua a, a kal mai a nî, an ti.

5. SANGHA MAN

'Sangha hi Lasi siam a ni a, jawngpachhiat a awl ber a ni, 'an ti. Thian neia sangha an man chuan an insem ziah thîn. Thâl nipui lai May-ah lui tui a kâma, akhuain ru an la a, an suar tluan thîn. Ru chi tam tak a awm a: rulei, huaihâng, khaw-kherh, khiangzo, ngaihhih etc. a ni. Sangha man dân chi dang chu: lèn den, pûk hung, thliarpêng danchah, ngawi dawk, bawng dawk leh nghafuan vên te a ni.

Ngawidawk: Ngawi dawk chi hnih a awm, chi khat chu ngha chho ngawi a ni May-ah lui pui sangha lui hnâr lam panin an chho va, tuisuar awmnaah ngawi an dawk thîn. Chi khat chu ngha chhuk ngawi a ni a, September leh October-ah sa-nghain lui mawng lam an pan thla ve leh a, lui an ping a, sangha luhthlâkna an siam a, chutah chuan sangha an tâng thîn. Ngawipui dawhnaah ngar an hem dawnin tuitla tawh laichin pakhatin a hêm tam phawt tûr a ni. Ngawibûk an sa a, rêlbawltu atân ngawipu an ruat bawk. Ngawi hi tuilianin a tihchhiat loh chuan sangha a dangbet teuh va. Tui a lo kâm deuh hnuah ru hmangin sangha chu an man chiam mai a, chu chu, 'Nghavûrting roh' an ti.

Nghafuan: Favângah nghâlim tui a hun a, lui-puia sangha chu lui tē tak tēah tui tumin an chho va. A nu leh a pa a r kal khâwm a, a p tui vârin a nu tui kha a lo châr sak a ni. Lui hnâr la nah chuan September thla chanve vêlah a fuan tan a, lui puiah chuan October thlaah a fuan thîn.

6. KUT THIAM

Hlumbêl: Hmasângah chuan chaw chhum nân hlumbêl (leibêl) an hmang vek a. Bêl siam nâna tha bîk lei a awm a, 'Leinak' an tih lung lei a awm bawk. Leinak chu tlêm zâwkin an pawlh a, an chiar ban

a, an up lâwk hnuah an duh duh bêlah an siam thîn Bêl chi hrang hrang an siam a, bêlnu an tih buhbêl (chawbêl), tuisawpbêl, ngânbêl, peibûng, bêlthlêng, baibêl, arsabêl tûn hming an vuah Bêlpa an tih zibel an siam bawk a, pûkhatbêl, ngânkhatbêl, bêltûng, rothum bêl, tûn a lian leh a tê a awm. Hêng bêl hi an rawh tan hnuah an zuar a, an inlei chhâwng a, mî tînin an hmang a nî

Puantah. Zofate hmeichhia hian pawntah an thiam vek tî ıla a sual tam lo vang Khaw lumna leh ruah tlêmna nîkâng ramah la an chîng a La chu a lo pâr hunah an la a, 'La ka en,' an tî. La pâr chu a pharh hnuah herawtîn an her a, a mu an path Lasarîn an sai leh a, an châwn a, an zial khâwmna chu, 'Châwnzial' an tî Lachâwn chu hmuahî an kai a, la zai a lo chhuak a Hmuithala inzial khâwm chu, 'Latui' an tî. Latui chu banlekah an bâng a, an phelh hnuin buhtuiah an chiaah a, lakhuih banah an zâr a, lakhuihin an khuih. A ro hnuah lungsût (suh-vêl)-ah an barh a, an hlûm ta a nî Lahlûm chu puinah an bâng a an tîh ta thîn a nî Puan tahna hmanrua chu. kâwngvawn, themsakawl, themtleng, dâwngpui, hnahchawi, tukrek, thlaileu, lûlei, themper, sahthlau, themtang, kuhhruk te a nî. Hêngte hi 'Thembu' an tî.

Thîr chher: Thîr chhertu chu, 'Thîrdêng' an tî a, lo hnathawhna hmanrua chher saktu a nî Thîr chherna hmun chu, 'Pûm,' an tî Thîrdêng chu in, hreipui, tuthlawh, chemtum an chher a, In lam hmanrua: chem tê, chaicheh, meitalh, suankual etc an chher bawk

Pûmdâwng chhûngah a thâwl tâwka zah theih tûrî archang fêp an vuah a, a vuahna chu, 'Mulêp' an tî. Pûmdâwng pahni a thiangî a dîng a, kut

hnihin an zâp thîn. Pûmdâwngah chuan rawdâwng pahni h pûmhnâr hawh zawmîn an vuah a, pûmhnâra meihawl kha a thawin a chhêm vâm a, thîr a ling ta a ni. Thîrdêngchu pûmhnâr dinglamah a thû a, a hmaah dolung a awm. A sirah thîr tuaina tui-kuang a awm bawk. Pûm chu a neitu kawtah a chhukzâwngin an sa thîn. Thîr chher tûr chu pûmah an keng a, meihawl an keng theuh va, thleng hmasa apiangin an chang hmasa a ni.

Hlân: H ân tih hi rua leh mau leh hrui hnânga siam a ni a, phurh chi chu, 'Phurhhlân' an ti Chûngte chu Empâi dawrawn, paikâwng, paipêr. buhtuhêm, fehêm, bâwmrang leh êmping te a ni Hmanrua dangte chu: Thûl, pher, kho, thlangrâ, sisêp leh hnamphâ te a ni a, hramhrui herhin hnamphâ nêan an zawm a, hmeichhe hman chi leh mipa hman chi an siam. Mipa hman chi chu nghâwngkawlah an vuah. Tin, kho chi tam tak a awm a; a lian ber chu chhûmhlûm a, ni a tin 15 vêl a dâwng. Hraikho, kho'rik, tladarh, khochhuan, babunkho, buhbârkho leh tektê cheuin an tah a, a tah thiam lovin an leichhâwng zêl a ni

7. SUMDAWNNA

Hmâsâng mite hian sum an dâwng tam lo hle Thil inleira tangka an nei lo va, an thil neih ve ve duhzâwng leh duhzâwng an inthlengtawn thîn. Hun hnuhnûng lamah chuan thirphêk kut phah tia vêla siam 'seu' tangkain thil an inlei a, Vailen thlengin an hman. Vailen hnuh sorkâr tangka hman a ni Vailen hmaa 'seu' leh Vailen hnua 'Rupêe' chu a hlutna angkhat a ni Vailen hma chuan sepui hi Seu 30 man a ni.

Sumpai an tih hi chithum a awm a: (1) Sumhriag. (2) Sumsial, (3) Hlân te a ni. Sumhriag chu

Thir, dâr, ngên leh suana siam bungrua a ni. Sum-sial chu: Ar atanga sial thleng ran vulh a ni. Hlân chu: hnânga tah chi a ni a, chawilukhum a tel.

Tangka hmuh chhuah a harin a hlu êm êm. Chêngkhat chu duli 2, siki 4, dere 8, hna 16, paisa 64 a ni. Paisa pakhat pawh hian artui pum khat a lei thei zân a ni. Hna pui taka sumdâwnna be an tam lo va, khawpuia dawrkai pawh an tlêm hlê Japan râl hmaa Falama Zofate dawrkai cha, Sung Vum, Lumbang khu leh Tedim mi Cín Za Suan nê pahnih chauh an ni a, a dang chu Vai hlir an ni.

Japan râl hnua thil man bi (rate) a kai chhô zêl a, 1942 hmaa thil man bi thenkhat târlang ila Rupee hman hun lai a ni.

1. Sepui	Rs 40/-
2. Setlai	" 20/-
3. Vawk sùmlî	" 5/-
4. Vawktê	" 1/-
5. Kêltê	" 1/-
6. Arpui	duli
7. Pawnpuî	Rs. 5/-
8. Pawnngo	Re 1/-
9. Thûl	Rs 2/-
10. Zu ngânkhat	duli
11. Zu belpai	Re 1/-
12. Artui pum 16-20	siki

A chungâ târlante hi nupui pasal inmeihnaah te sakhaw biakna leh inthawinaah te leh leichawina lamah te hman lâp pâwl a ni

---

BUNG VI

SAKHUA LEH THIHNA CHUNGCHANG

(1) SAKHUA

Zofute hi hmasângah sakhua an neih thu hriat a ni lo va, tlânggramah hnam hlâwm zêla an awm hnuaah sakhua an phher thar theuh niin a lang Engkimsiamtu Pathian a awm an ring a, chu chu vana awm niin an ring Khuavâng, Khuanu an tih pawh hi Pathian hming lamna vek a ni Minganna an tawh pawhin, "Pathianin min huithim ang Khuavâng Pathian a awm êm ang chau'," tui an thlamuanpui êm êm a ni. Nupui pasil innei e chu, "Pathian samsuih, Khuanu tuith," tui tiwangkan a hmang thin. Pathian, Khuavâng leh Khuanu chu vênghimtu leh malsâwmna petuh an ruat a, sakhuaah an bia Tin, Lasi pawh hi malsâwmna pethetu, Khuavâng thuihuai niin an ring a, sakhuaah an telh ve a ni.

Khuavâng Pathian chuan Vân lamah te, lei chung leh hnuaiah te thuneihna leh malsâwmna nei vek niin an ring a, khawu lai maiah pawh hian awm lohna nei lo niin an ring Chuvângin vân lam biakna, khawmual biakna leh tlâng biakna, lei hnua thuahsâwm biakna leh tuipei biakna te an ngaituuh chhuak zêl a, an puithiam hla atângin a lang thei a ni. Tin, ramhuai leh a thuihuai — phûng, khawchhia leh khawhring chu tina theitu leh tidam leh theituah an ruat a, sakhuaah be lovin an nat chuan ranin an inthawi thin Sakhaw biak chuan hunbi a nei a, inthawi chu an nat hunapiangah an inthawi mai thin Sakhaw biaknaah sial an hmang a, inthawinaah sial an hmang ngai lo.

A hmasain Duhlianho sakhaw hmunkhatah an lo awm a, Chawngthu chanchina sawi tawh angin puithiam leh chawngnu an chet dân fel loh avângin sakhaw inhranna a awm ta a Sakhaw inhran hnu-ah Seifate chuan sakhua àn chher hrang ta a nì Seifate sakhaw lo chher hmasatu chu Seipui lal Hualthana leh Neihhrima te unau an nì a An thlah chhâwng zêlte'n sial an chhun dâwnin, "Ka pì zirsa, ka pu zirsa, Hualthana leh Neihhrima zirsa a nì," tìn an chham thm

He mite thlah hian sakhua chu an intì neitu bik a, chvângin salu vuakthlâk buaina a chhuah phah a nì. Seifate sakhua chu Seipui khuaa nei tan a nihzia an puithiam hla atangin a lang. A hmasain 'Sa'an bia a, a hnuah Khua an be leh a Sa leh Khua chu an kaikawp a, 'Sakhua' tih a lo nì ta a Sa chû vawkpain an bia a, Khuachu sepa leh vawkpain an bia Sa biakna leh Khua biakna chu puithiam hlaah leh an sa ei thian thu-ah a inang a nì Hun a lo rei deuh hnu chuan an sakhaw biakna chu kawngro nei takin an chher chhuak a, a hnuaia ang hian indawt zêlin an hmang ta a nì

1. Sakûng	4 Hnuaitê
2 Inkuphuhrûk	5. Chunglam
3. Hnuaipui	

Sakung tiam loh a dang chi li hi, "Dawino" an ti a, dawino an hman chuan, 'Dawi chhui' an ti Sakûng hi dawi chhui kawng hawnna leh a khârna a nì. Sakûng chu saserh then hnu chuan mî tìn a sa an ei thiàng a, dawi-no chu hnam dang ei a thiàng lo. 'Sadawi kîlza' an ti a, he sakhaw hmang mite chauhvin ei a thiàng. Mî, Inpui atanga a Indan hnu kum khat a vei chuan, Sakûng hman hmasak phawt a, dawi chhui zawm a ngai a. Dawi an chhui zawh chuan kum sâwm chhông dawi chhui lova awm theih a nì. Nimahsela, sadawi chhuna chawnglam thei

tân chuan sadawi hman zawh apiangin dawî ehhuî ziah a ngai.

Dawî an chhuîin a chi kim an hman zawh hman an Inah mitthi ruang a awm chuan Sakûng atangin ehhuî nawn leh a tul a ni. Dawî chhuîina an hman chuan tlai lamah ran an tal a, a naktûk chu nuber leh paberin vâk chhuak lovin an serh a, 'Hri-hrih' an ti. An Inah mikhual luh leh biak a thiàng lo. Thiàng lo tih entir nân kâwkawtah chhâwl hring an bâng thin. Mikhual an luh chuan an ran talh man zât chawitîr theih a ni a, an hmang nawn leh ngei bawk thin a ni

(1) **Sakûng:** Sakhaw hman tanna a bulpu ber, Sa biakna a nih avângin, 'Sakûng' an ti. Vawkpa an neih chuan 'Vawkpa-sut-nghak' an ti a, hralh bô mai a thiàng lo va; Sakûng atân hman ngei tûr a ni. Vawkpa pahnh nei sela, a upa zawk chu vawkpa-sût-nghak a ni a, a tê zâwk chu delral a thiàng. A tê berah sôm thum achia hman theih a ni. Binglai bulah dawnkâwnin zu an thlawr (siak) a, thlan-vâwng thiêngin an dawh. Zu chu

(1) Ngau (bûrtê liang kâwn, a kâ reh pawh)

(2) Haituk (bûr liang sei deuh)

(3) Bingkau (bûr zaibun) chhûnghah an thun
Ngau liangah latluak an thlah a, a kâah vawk hriak chulhin vawkluphanah an khai. Intêk (In neitu) te an chhûng kimin In chhûnghah an awm a. Pui-thiam chuan haituk chhûnga zu chu vawî thum hmuama phuhin zu in tura sâwmna thiam hla a chham a:

"Sain zu va zo aw. Khawlaia thona Sain zu va zo aw. Kawtpui lamsiala thona zu va zo aw" tih ang zêlin, Zinglaia ... Thaltuna Khamkova ., Seriah...

*Thingtu . Mulen Muchhip Archhuang Keilu
 Keikua Limkawn Lumbak Thingthem . Van-
 pek...Lenpui . Vahnit Muallian Vatul Loreng
 Saban...Rungtui Rungzawl Khawkawk Khaw-
 ngi Tuipui Tuiphei Buàlchum Thlanchhak
 Thlanthlang . Kawtpui . Lamsual Khawlaia thona
 Sain zu va zo aw."*

A chham zawh chuan pa bera tanin an chhung kimin haituka zu' chu an in diala Haituk chu khum hnuai tungchaw bulah an hûng ta a. Pui-thiam chu bingkau kengin pâwnah a chluak a, sumhmun dawhchhuka vawkpa chelbeh reng tawh chu panin, zu chu haitê (bûrfian) tî-in a suak a vawkpa chungah vawithum a puh ser ser a, a chham leh a:

*"Sain ka sahrîal lo chhang che
 Khawlaia thona Sain ka sahrîal lo chhang ang
 che "*

Chutiang zêlin zu in tûra sâwmna thiam hlaa ram hming zawng zawng kha a chham kim leh vek a. Zu a puh leh a, pa bera tanin an chhûng kimin pakhat tê tîn thla a hual sak

'Hual ang hual ang (*Hming*) thla hual ang (*Hming*) hmui hual ang; Mi hnuaichhiha tla tûr hual ang, mi râlvâna tla tûr hual ang. Chunga ngenna hual ang, hnuaia ngenna hual ang. Thing phurin hual ang, lo thlo lovin hual ang. Mi thatin hual ang, sa kâpin hual ang (mîpa tân) Fanu chawin hual ang, fapa chawin hual ang. Chawnnu timin hual ang, chawnpa timin hual ang. Buhpa chûlin hual ang, rareng chûlin hual ang. Tûm vuaiin hual ang, hai tarin hual ang. Kum sâwm hual ang, kum za hual ang.

Thla a hual zawh hnuin puithiam chuan vawk-pa dinglam zakdawah rawtûlin a vit a, sukin an vawhlum. An talhna hmunah a kawchhông an phawrh a; vawk chu vawkrawlhin an zâwn chhuak a, tualah an rawh. An rawh zawh hnuin a lu lam In chhông lam hawiin an zâwn lût a, chhuatah a sa an chan a, In chhông thukah an chhûm.

Sathau: Saserh a ni a, suserh ti lovin, 'Sathau' tih a ni. (A thau—ah a man tih angin thau hi lam-rik tûr a ni). Vawk luan filh a, a chal dung zui zawngin a vun zunghmet tia vêl an zuah a: chhum hmin hnuah a chalyun chu hrangngaah an zai bung a, 'Sathau' tih a ni Sathau hrangthum chu hnângin an kual a, a dang chu rawzum tê tak tê pahnhah an târ ve ve. Vawk lu leh sathau chu khote ch ûngah an dah a, thingthu nung kengin an va târ a. Vawk lu chu vawkluphan zumah a ding lam bengvalah an an bât Vawkluphan zôm bulah sa'hau rawfung pakhat an thiat a, chutah chuan sathau kual kha an bât. Sathau rawfung pakhat chu kawtkarah an thiat a, 'Hringdo' an ti a; khawhring tîna a ni

Puithiam chu vawkluphan hmaah bîngkau kengin a ding a, sathau hlanna thiam hla a chham a. "Sain ka sathau lo chhâng ang che," tîin vawk talh dâwna ram hming a chham zawng zawng a lam kim leh vek a, thla hual a awm tawh lo Sathau an hlan fel hnuah a sa ei a thiàng a, ruai an theh thîn. In dangah pawh sem chhuah theih a ni.

Sakûng thiam hlâa an chham hi Seipui chheh-vêla ram leh tlâng leh luikawr hmin vek a ni. 'Khawlai' tih hi Seipui khawlai a ni a, khaw mawng-ah, chhak lam Thlânchîng khua nêna an inkâr Seriahahah, khawlu-ah. Lêntlângah, thlang lam atâng-in khawlaiah bawk a chham lût leh a ni. Tuipui leh Tuiphei te hi Seipui daia lui hming a ni a, thlân

chhak leh thlân thlang hi vêng lu lam In bulah a awm. Vahnit leh Muallian hi Lêntlâng thlang lawka awm a ni a Muallian hi Auhmun khawlua Lawitlang leh Loṭharâwn ramri tlâng a ni a, Vahnit hi Loṭharâwn rama kawrte hming a ni Thiam hlaah hian ram hming lam tûr a tam hle a, pui-thiam thenkhat chuan hming lâi deuh deuh chauh lamin hei aia tawî deuhva chham pawh an awm

Tûkthen: Nî khat 'Hrihrilhnî' an serî hnuah a tûk zîng chu vawkbawp dinglam tî an rêp kha buhfai nêan an chhûm a. Chu chu Puithiam chuan kho-tein a keng a, disâp hnuara ṭhûin

*"Thiang ang thiang ang, chhung biak thiang ang,
tluang biak thiang ang khualnu luh thiang ang,
khualpa luh thiang ang. Thing phurh thiang
ang, lo thlawh thiang ang"*

tîin a chham a, chaw leh sa chu tualah a theh a, a thiang ta a ni. Hei hi 'Tûkthen' an tî

(2) **Inkilphuhhrûk:** Hei hi 'Dawino kaittheh' tih a ni bawk. Inghûng kawngka thlang lam kilah leh kawmchâr lam chârpa bulah tap an chhep a, zu an thlawr hrang a. Vawktê a nu ve ve hman a ni Kawmchâr lama mi hi, 'Lasi' an tî a; Lasi biakna a ni Lasi biakna hi an tal hmâsa zâwk ṭhîn Lasi biakna ni mah se, thiam hlain Lasi a lam lo kawngka kila mi hi 'Vansen' an tî a, vân lam biakna a ni

Lasi: Lasi zâwlho thu aṭang te, Chawngtinlêri leh Ṭhasiama thawnthu aṭang tein Lasi khawpui chu Tan leh Lurh niin an ring a. Thiam hlaah Lurh leh Tan aṭangin an tan a, Seipui khawlai thlengin; a kâra tlâng leh lui hming indawt zêlin an chham.

"*Lurhpua thona ka zelnuang lo chhang ang che.*
Tanpuia thona ka zelnuang lo chhang ang che
(sik ang zelin) Pawnvaweh... Farmuat... Tianpui
Pauvuh Buatetlang... Tuiphei Palchi Hrang-
kua . Muallim Vohmit Thingthem ...Saban
Vahtul Loreng ...Rungtui ...Rungzawl... Khaw-
kuk . Khawngi Tuiput Tuiphei Buatchi-m
Thlanhhak Thlanthlang Kawtpui . Lamsial
Khawlata thona ka zelnuang lo chhang ang che "

Sathau atân a tâng hrangli, a thin hrangti, a lung hrangkhat, chaw leh chi nên an pawlha, chârpa chhûnghah khotein an khuh. A luruh chu a talhna chung dichûmah, a vawk vihna tûlin a bengvalah an thiat.

Vansen: Vawktê nu a awm loh chuan a pa ti reh loh hman theih a ni. Lasi biakna vawkte a talh hnuah bingkau a chhawm a, Vansen zu thunin a chham leh a:

"*Vansenin-ka zelnuang lo chhang ang che* Vi-
linga leh Thaldulan ka zelnuang lo chhang ang
che Kanlazawla thona ka zelnuang lo chhang
ang che. Vandumkara Ni karu Thlakar
Chhum zinga Ruah zu-a Mual sanga Dai-
chhakehtipa Kawlpua Khawlata thona ka
zelnuang lo chhang ang che "

Sathau atân a ke, a mei, a beng, a hmui, a lei, a thia leh a lung hmâw kim leh a luruh chu chaw an pawlha, khote chhûnghah dahin sahâng (satui) an telh a. A talhna chung dichûmah thingphêk dawh Intê chhûnghah khote chu an dah. Puithiamin sathau hlanra a chham zawn chuan a sa ei a thiang.

(39) **Mawipuk:** Lei hnuai thuahsawm biakna a ni a, vawtpui ho vawithum noi chin hman theih a ni. Kawachâr lam Inhnuah an hmang thin.

Bâwihlo chu: Zaiko hnah 10; hlum sial 10, tangka aiah lungphêk 10, saihlum-thi valkhat; darbu atân hlum phêk 3; leh thîr êk te a ni Châr thlang lam ban leh adawttu ban inkârah tawngkhat vêla thûkin khur an lai a, hnah zîk an phah. Puithiamin bâwihlo chu khur chhûnga a dah rualin. 'Hei pawnpuî thuah-sâwm' a ti a, zaiko hnah 10 a dah a. 'Hei sial 10' a ti a hlum sial 10 a dah leh a. Chutiang chuan a hming lam zêlin bâwihlo kha a vaim a dah a ni Phuichham nân chârban bulah zu an thlawr a. thlanvâwn thlêngin an dawh. Bingkau chhûngah zu an thut a, puithiamin zu phuhin thiam hla a chham

'Thuah-khata thona ka su pui mei fual lo chhang ang che Thuahhniha thona ka surpui mei fual lo chhang ang che. Thuahthuma thona thuahlia thon thuahngaa thuahruka Thuahsariha Thuahriata Thuahkuua Thuahsawma thona ka surpui mei fual lo chhang ang che Pi biak ngai, pu biak ngai thuahsawma mun ka surpui mei fual lo chhang ang che Nun thuak harhdamna siamin ka surpui mei fual lo chhang che'.

A talhna hmunah a kawchhûng an phawrh a, kawmchâr lam huanah vawkrawlh hmang lovin an rawh Huanah an chhûm a, sathau atân a luruh leh a khiaberuh, a hmâwr kim a hnute hmâwr telin, a nâkruh pathum, a bawp dinglam ruh bul leh a dinglam dâk ruh, chhum hmin hnuah an la a khûr chhûnga bâwihlo an dahsa chungah sathau chu an dah. Puithiamin khur biha vawi thum a kûk zet hnuah Sathau hanna thiam hla a chham Khur chu lungphêkin an chhin a; an chhih hnuah a sirah thingse hêm an khêng kual a. Hei hi a khur chhin-chhihna a ni

In hnuai lama an peih tel vek hnuah a sa chu kawt lam atangin Inhhungah an thiar lût a. Put-thiamin sathin tē tak tē tēin a zaipheh a, a chham leh hnuah pā bera tanin naupāng ber thlengin a sem a, amah puithiam gēn sathin an tem hnu chuan dawisa kizā—hovin ruai an theh ta thin a ni. Ruai-theh hun hi zān a thai hie tawh thin.

Ni khat serh tūr a ni a, serh hun chhūngin In hnuam, kal a thiāng lo. Sa a bāng tam hie a nih chuan nithum thleng serh theih a ni a, sa a la bāng a nih chuan an paih mai thin. Saum leh sahriak atān hman a thiāng lo.

(4) Hnuaitē: Hnuaitē atān vaw k nu, no la nei rih lo an h̄mang. Lei hnuai thuahnga biakna a ni. A kalhman̄g chu hnuaipui nēn angkhat a ni. A damna chu Zaiko hnah 5, hlum sial 5, tangka lem 5, a ni. Thiam hlaah, 'Surpui' tī lovin, 'Sūrte' tih a ni. Sathau chu hnuaipui sathau phūmna kawt lam ban kārāh an phūm.

(5) Chunglam: Hei hi vān lam biakna a ni. Kēl no thlakhat achin chunglam an h̄mang a, vawk-tē h̄mang zāwk pawh an awm. Pawn sumhmun chhaklam pangah zu an thlawr a, thlanvawng thlengin an dawh. Phuichham nān an h̄mang a; a dang zawng chu kut sil nān an dah tha rih a. Thiam hla chu:

"Chunglam in mualhawih ki tung lo chhāng ang che. Vān laizāwla thona mualhawih ki tung lo chhāng ang che. Ri der dura thona . Ri der dem thona Vāndum kārā thona .... Vānrāng kārā: Chhūmzina Rushzu a . Mualsangz thona ..... Kawpuia ..... Khawlaia thona mualhawih kitung lo chhāng ang che.

Vawktê hmang chuan, 'zêltluang' tih tûr a nî. Puihiâmîn a ehham zawh chuan Sakûng ang bawkin chhûng thla a hual leh a. A sa chu pawns tapah rawhin an chhûm nghâl a; sumhmunah an ei. Sathau hlanna atân a talhna chung zawn dichûmah, khâphnih vêla sei thlanvawng thungphêk an dawh a, a sîr an ping bawk. Chu chu, 'Chunghrî bâwm' an ti. Sathau atân a lu ruh leh a hmâwr kim, chaw nêh khotê chhûngah an dah a, sa hang an leh a, chi an telh lo. Sathau dahna khotê chu chunghrî bâwmah an dah a, a hlanna an ehham hnuin ei a thiàng Kham hmasa apiangin thlênga an zu dah sa khân an kut an sîl zêl a nî.

Dawidelh: Chung lam an hman hnuin daw chhui kâwng khar nân Sakûng an hmang leh a. Chu chu 'Dawidelh' an ti. Chumi hnu chuan daw chhui a fihlîm tawh a, a ti thei tân sedawî pawh talh theih a nî tawh. Hmanhmawh taka daw chhui an duh chuan nî khat an serh hnuah hman zawm theih zêl a nî. Hmanhmawhna hranpa a awm loh chuan thla khat hnuah pawh hman zawm theih a nî.

(6). **Sedawî:** Sedawî hi sepa talh a nî. A tê berah sepa thla sarîh achin hman theih a nî. Hei hi 'Chhüntler' an ti. Sechal kî kheh lian pui pui an chhun thîn. Sepa an neih chuan, 'Sepa sûtngghâk' an ti a, hralh bo mai a thiàng lo. Sakhaw biak nân hman ngei ngei tûr a nî. Sepa pahnih, pathum nei sela, a upa ber kha sepa sûtngghâk a nî. Vawk pawh nîn sîl pawh nî sela, sakhaw biak nân an ruahman tawh chu, 'Thingbâr' an ti. Chu chu kâwng dangah hman a thiàng lo tihna a nî.

Sedawî an talh chuan zu tam tak an inringsa a, 'Chawnglâm' an ti thîn a nî. Sedawî talh hian thîl tih tûl a tam hie a, hêng hi a nî:

(a) Seluphan atân thingsia suih a ngai. A hmawr lam a kâk a, a kâk ding zâwk a sei deuh va, selu târ nân a hmawr suih zum a ni. A kâk leh lam a zâr a, a hmawrah artui hêng fâr fâm suih zumin an khêngbet. Tlai lamah tual chhak lamah an phun a, selu târ nân lam kâk chu In lam haaih zâwkin an phun thin. An phun dâwain puithiamin a khur tûr tûthulhîa an chhun hmasa zet a, mi dangin an lai a, an phun.

(b) Sepa hrui leh vawkpa hrui atân rawpui hnâng herh pahnih seluphanah an bât.

(c) Vaikan an tih buhban fai kan tekte chhûnghah an dah.

(d) Se chhunna feipui khum—ai mawngah an tung a, feipuiah tekte hrui an khai.

(e) Sechal ki khum—ai ah an dah. Seki chu khuangchawina emaw, zân khuangchawina emaw a dinglam ki a ni

(f) Phuhrin nawhna rawpui pum, a hring jawng khat vêla sei a châng telin, a pangah an hlai teuh va; sumhmun thlang lamah an dah

(g) Ngau bûr khat.

(h) Zuthut hai atân haituk pakua

(i) Haizâr an tih bûr liang sei pakhat.

(j) Chhûnghai bûr liang sei deuh pakhat.

Chawng tan zânah chuan zanriah ei khamah Chawng In an pan khawm a, khum—ai mawng lam bang bulah zu an thlawr a, 'sepa zu' an ti. Khum—pui lu banglai bulah vawkpa zu an thlawr bawk. Sepa zu leh vawkpa zu chu: ngau, zuthut hai pakua, haizâr leh chhûngh—hai ah an thun theuh va; ngau chu vawkluphanah an khai. Zuthut hai pakua chu: (1) Khua tân khum—ai ah (2) Chhûngsa tân kawm—châr bang bulah (3) Zângsûtah bûr khat (4) Fati an tih chârpaah bûr khat (5) Hnuaitê tân chârpa bulah (6) Lasi tân chârpa bulah (7) Vansen tân kawngka thlang

lamah (8) Pathian tân kawngka chhaklam sutpui bulah (9) Chunglam tân Sumhmunchhak lamah an hûng.

Haizâr chu khum—ai mawng bang nghênin an hûng. Puithiam chuan chhûnghai kengin khumpui lu aţangin chhûng thla a hual sak a. A hual zawh huah chhûng—haia zu chu pa ber aţangin an chhûng kimin an in dial a; chhûnghai chu tung chaw kâwmah an hûng ta a ni. Chumi zawhah chuan Khua tâna pêk khum—ai a h a t a n a, zuţhut hûnna apiangah a kal a, * zuţhut haia zu hmang zêlin, hr. selna, hausakna leh nun sei dilna a chham theuh a ni. Khua, huante, Lasti leh chunglam chu sakhaw biaknaa anniahni thiam hla theuh chham a ni. Khua chu sakûng thiam hla nên a inang a, a danna chu, 'Sa' lam lovin 'Khua' tih a ni. Chu mi zawhah zu thenna a chham leh a, sepa zu leh vawka zu an fin a.

'Thiang ang, thiàng ang, ka mîmpui zu ka fângpui zu thiàng ang. Hrumtûngpa in thiàng ang, samphiarpa in thiàng ang. U lakpa in thiàng ang naulakpain thiàng ang. Mî tin in thiàng ang, hnam tin in thiàng ang' tia a chham hnu chuan chu zu chu mî tin hnam tin, in a thiàng ta a ni

Farnu upa berin zufâng telin a tlêm berah bel-pui pathum, far-zu a hûng a. Sumdêng-zu, khualko zu, thing fawm-zu te nên an bêng tlar a, dawhthlênga thuin chhuat lam hawin an in. Hêng zute hi nula leh tlangvâl chanpual deuh bik a ni a; zâwbûk thing-nawifawm naupanghovin an siamsak thin. Chawng chênho chu chhuatah an thu a, zailam hla leh chawngchen hla tîn rêng sain an tlaivar a ni. An zai nawm vâng chauh ni lovin, sepa men zân hi tlaivâr ngei tûr a ni. Upaho tuang (châr lam chhuat)—ah zu beng hrangin an thu bial a, hla chi tin an sa. Zailam hlapui an tih chawnzai hi sak mâkmawh a

ni. Chhawana! thankhatto chu:

1. Chawn in rel e; chawn tin thang in rel,
Bêl lian sawmthum chawn tin thang in rel.
2. Bêl lian sawmthum chawn tin thang relnâ,
Kâ pu' run chhông a dai ngai lo ve.
3. Kâ pu' run chhông a thâ thim ruai a,
A hñualah chahvawm a lêng emaw!
4. Chah liana kan lak, zova siathing chah liana kan lak,
Lamtuat Sa vung e.

Phuhrin nawh: Phuhrin nawhna rua sumhmun thlanglam dawndelah dahsa a ni a. Tlangham thing killi peia suh, a hmáwrah thlai chi kim pawncchuaa fún an tawnkawp a; zanlaiah pawnsah an chhuaka puithiamina chham hmasa zet a, an chhúngkim tân, pakhat tē tēn mi pakhatin a pawt a. A pawh lai hian khuang an bēng. A pawh dân chu, thlan-vāwng thlēng chungah tlangham thing a dah a. Tlanghamah chuan raw hlaisa chu a zem a; thlēng leh thing chu rap betin rawhnāng chu nāwt pahin a pawt a ni. A chah hara a pawr sung a nih chuan, 'Phuhrin tha, dam reit tū' an ti. A hñuñnūng berah Khuavāng tân an ti a, pakhat an pawt bawh Phuhrin nawh an zawn chuan azān atāna sakhaw lam thil tih tul chu a zo ta rih a ni.

Pazu ni: A naktūk chu pazu ni a ni a, pum pazu bēlli aia, tām lo ve ve an hūng a; khaw lian deuhyah a tam deuh zel a ni. Sumhmun thlang lamah nupu chhak lamah papu zu an beng a, a laiah kalna a awm a, inhawitawnin an in a ni. A chhūng lam bera zufāng thum ber chu khuang-chawinu leh 'pa chanpual a ni. A dawtu zufāng chu zāp khangchawinu leh 'pa chanpual; dawt lehtu chu se wawikhat chhūn tawh chanpual a ni a, a dang chu siela chawng ve lo hovin an in a ni.

Tûkthuan eikhama puzu beng zawh hnu chuan ran talh an tan a In hnuaia se thlunsa an kai chhuak a, an chaih chau lâwk zet a, kawtkai atang-in tualah an kai lût a; seluphana an bânsa raw-hruin an hling bawk a, tualah an thlung ri h a. Sepa talh ni hian vawkpa pakhat leh vawktê pahni h talh a tul a, Khua leh hnuaite leh Pathian tâna hlan a ni.

Khua tân Vawkpa A hmasa berin vawkpa talh a nia, rawhruin khân an hling a. A talhna hmun chu, sakûng hmun — dawnchhukah a ni

'Khuain ka sathau lo chhâng ang che

Khawlaia thona khuain ka sathau lo chhâng ang che ' tui Sakûng thiam-hlaa ram hming vek kha a lam a, chhûng thla a hual sak bawk. A chhamna zu chu vawppa zu kha a ni

Hnuaite A pahni hnaah vawkte nu talh a ni a, daw chhui laia Lasî hmun — chârpa bulah an hlan. Tui pui biakna a ni a, dawichhui laia Hnuaite nê a inang lo. Thiamhla:

'Hnuaitein ka zetluang lo chhâng ang che.

Dumdula thona ka zetluang lo chhâng che

Dumputa Dumtea Inrâla Liangiena Liang-zâwla Mualilânga Chemsawna Chemdama Vutleiha - Lungrânga Nghasema Hmâwng-kohva Khawlaia thona ka zetluang lo chhâng ang che.'

Dumdul, Dumput leh Dumte hi Rûn tui lipui sawina a ni Rûn lui atangin Inrâl khuah, Dihai ramah, Seipui khawlaiah a hruai lût a ni.

Pathian: A pathumnaah vawkte nu talh a ni a, vâna awm Pathian biakna a ni In chhûng kâwngka chhak lam sût pui bulah taptê an chhep a, chutah an tal. Sathau chu a luruh leh a chalvun a ni a, a talhna bul sût pui ah an târ. A sa hi dawisa kil mipa

naupangin an ci. Thiamhla chham zawhah chhông thia a hualsak a:

"Chunga Paiklanin ka zeltluang lo chhâng ang che. Thiankhawihangan ka zeltluang lo chhâng ang che. Vantaisawla thona ka zeltluang lo chhâng ang che Van-chung kâra. Vânthim kâra Vândum kâra Khawdur kâra - Chhumpui kâra thona ka zeltluang. lo chhâng ang che."

Khuê tân Sechal: Vawk talh zawh hnu hian sepa talh a hùn ta a. Puithiamin têtê leh sechal ki leh bingkau a keng a, tuala sepa hmachhawin di-sâp hnuaiah a thu a. Thiamhla chu Sakûng nê a inang a, a danna chu, 'Sain sahrial' tih aiah, 'Kluain chalyawm' tih a ni. Thiamhla chham pahin sêki a khâyng a:

'Khuain chalyawm mei fual lo chhâng ang che.

Khawlaia thona chalyawm mei fual lo chhâng ang che'
Chyiang zê in Sakûng thiamhla, ram hming a lam kim leh yek a: "Bâr ang bâr ang chalyaw nan vai bâr ang' a ti a; têtê chhunga vaikan kha sepa hmaah a theh a, In chhôngah a lût a têtê leh sêki chu khum-aiah a dah. 'Chalyawm' tih hi sechal dum tihna a ni. A tira a dum an hman avangin a dum lo pawh Chalyawm an ti tho mai..

Chawngpaw sechhun pawndum a sin a, feipui leh haizâr kengin puithiam nê an lo chhuak a, sepa bulah an ding dún a Chawngpaw thiam hla a thiam loh chuan puithiamin a chham a, a hrulah a lo zir zêl a:

'Hual ang hual ang, chalyawman kan chhônga thla hual ang. Kan chhônga hmui-hual ang. Ka lawh, theh hual ang. Ka chham theh hual ang. Nyn chhât ka bawla ka tih a ni lo ye, nyn thuak pang dam ka ngenna a ni. Ka pi zirsa ka pu zirsa, Hualthana leh Naihuma zirsa a ni e.'

A chham hnuah haizâra zû chu sepa chungah vawithum a phuh a, sepa chung vêkah a leih zo va. Haizâr chu puithiamin a lo kensak a; a kut hniha feipui hûmin sepa dinglam zakdawhah a yun pem chauhvîn a chhun a. A chhun veleh an lo pawtthlu a, chawngpa chu hnunglam hawî tawh lovin In chhûngah a lût a; feipui leh haizâr khum—aiah a tung.

Se tlûk tha lo chu an ngaih a tha lo va, Se tlûk tha chu a vei lamah a tlu thlawp a, a tho tawh lova, a bû lo bawk. Tlu tha tûrin a chhun hmain a ke an lo phuar a, a hmuî an phuar bawk. A kî aţanga lo herh an awm a, a mei vuana pawttu leh a ke hrui hmun hnih nêu, a chhun veleh an lo pawtthlu vat a ni. A tlûk hnuah hreipuin a tûkkhumah an chêk hlum.

Sathau. Sepa lu leh a dinglam bawp khum-aiah rei lo tê an dah hnuin an la chhuak a, a lu an filh. A chuap tê taktê têa zai hrangnga hnangin an thil a, sepa lu chungah an thiat. Selu chu seluphan zumah a dinglam hnârkuaah herh—lûtin an târ vawkpa lu chu chhum hmin hnu—ah an filh a, raw—hrui khân a dinglam bengval kuaah thilin seluphan kâkah an khai. Vawkluphan chu sakûng lu târna bîk a nih avângin Khua biakna vawk lu târ a ni lo.

Tin, hnâng khâpkhat vêla sei chu phel chhuak lovin an thlei a. Sepa dinglam bawpti leh vawkpa dinglam bawpti an zainawi teuh va. Vawkti leh seti hrangthum ve ve hnângin an kual hrang a, chu chu hnâng phelah an bat a hnâng hmâwrah chuan seti leh vawkti hrangkhat ve ve an tawntir. Chuti—ang chu pariâţ an siam a, zuthut an pêkna hmun sarifah leh vawkluphanah an thiat. Hnuante leh Pathian chu anmahni sathau an neih avângin Khua sathau an pe ve lo. Puithiam chu sathau hmunah kaî zêlin a hlanna thiamhla a chham theuh a ni.

Sepa ngalvun leh vawkpa chavun chhum hnuah hñangin an thil a, a chunga sathau an hlanna hmun leh kawtkah an phat.

Chukphawk: Chukphawk saserh then nân se bawpti, a thin, a pumpui leh a chek khâpruk bêla chhum khâwpin an la a, In chhûng thukah an chhum. Hnam hrang deh leh ei a thiang lo. A hmin hnuah sahrang kimin sakuh pahnihah an thil a, pakhat pui hiamin, pakhat chawngnuin khumpui chunga thuin an, ei tan phawt a; tichuan, a sa dang chu sechhun tawh chin pa upain tuang(char chhuat) -ah zu nân an hmeh. An ei hmain puithiamin a chham a:

"Kuhpain bal a tai leh len nan a hmang, sau nan a hmang, buk pui a belh pui Thosipain zutai a dawn leh len nan a hmang sau nan a hmang chhawl thing a belh pui Sakawlpain a hmul phurh pui sa a ei leh len nan a hmang, sau nan a hmang, tlangza a kan pui Nghaputin a teh pui sa a ei leh len nan a hmang, sau nan a hmang li-lai e vel, suanglung a belh pui Muvanlain a hmul phurh pui sa a ei leh len nan a hmang, sau nan a hmang, thlangvan a kaipui Hei ka thla-sawm chhiarpui chulvawma. sa ka ei dawn a, ei sual bar sual awm lovin len nan sau nan ku hmang tur a ni."

Chukphawk saserh an then hnu hian sesa chu in dangah sem chhuah a thiang a, chi tin hnam tin ei a thiang.

Saban Lawh: Vawkpa lu leh a ir tluan leh a bawp nêr zai bung lovin a inzawm a, tuang chung sabân khanchhukah an bâng. A lu hian a kap-kalakah kawt lam a haw. Rei fe an bân hnuin an la thla a, "Sabân lawh' an ti. An lâk dawnin pui-thiamin bingka leh hait kengin a dinkham (din

chilh) a, heti hian thiam hla a chham:

“Tum rawh, tum rawh, ka sathau lu tum rawh Mim za tumpui ang che, fangza tumpui ang che. Ki tha ngho tha tumpui ang che. Nun tluak hrisel tumpui ang che”

Sa chu an lâwktla a, thlangra—in an dawh. Hnuaita sa nên In chhông thukah an chhûm a, sathau an hlan fel hnuin fatuho hrar i an rau an theh a ni Chutichuah, sechhun ni atana sakhaw lam mamawh chu an zo ta rih a. Se talh ni hian pui—thiam teh sathau sathute tân hna a tam êm êm a, tih famkim loh hlauvin zu pawh an in rui nam ngai lo.

Tukthen: Sechhun anaktûk zingahr vawk ril—phiar leh buhfai an chhum pawh a, “Thiang ang, thiang ang, chhîng biak thiang ang, tluang biak thiang ang,” tui Sakûng tûkthen angin puithiamin a chham a, buhchiar chu tualah a theh Hei hi vawkpa tûkthen a ni

Feimûng sil: Sechhun ni atanga ni sarîh niah feimûng sil a ni a, hei hi sepa tukthen a ni Sepa beng, a lei hmâwr leh a mei hmâwr buhfai nên an chhûm a. Sepa zu kha an thlawr leh a, zupengah an thun. Puithiam chu têtê leh feipui leh arpa ngo kengin dajah a kal a.

‘Lêng leh ang, lêng leh ang, chalvawma hmui lêng leh ang. Sih zâwl lumin lêng leh ang, chhâwl no kuain lêng leh ang’ tui a chham a. Lungte pathum kengin a lo hâwng a, sekawt atang—in In hnuajah a vawm lût a, feipui chu seluphan bulah a sawh bûr a; têtê chu a hruiâ zemin feipui—ah a khai. Thingnah châwngte kîh feipui zumah a khumtîr bawk. Zupenga zuin feipui a sil a, a sa kenin a nâwt a.

*Thiang ang, thiang ang, ka chhim fei thiang ang,
 Ka hmar fei thiang ang, Ka pi fei thiang a, Ka
 pu fei thiang ang ka lawnung thiang,*
 tiin a chham a, feipui leh tektê chu nilêngin tualah
 a awm a, nîtlâk hnuah an la lût a nî.

Ar khawthiang dawh: A nî sàrhîh tûkah fei-
 mung sîl nêh an fâwm a. Ar khawthiang dawh
 hnuah mîkhual luh a thiang a; tui-pui râl kân a
 thiang tawh a nî.

*"Thiang ang, thiang ang, ka ar khawthiangi,
 thiang ang Chhing biak thiang ang, thuang biak
 ang; Tui-pui râl kan thiang ang, Thung phuih
 thiang ang, Lo thlawh thiang ang,"* tiin a chham
 a, arpango chu a zakah tûlin a dâwt a. Ar chu
 daia a kal laia a ken kha a nî. A sîserh chu a ke
 leh a hmâwr kim a nîa, sa hmin hnuah hnânga
 kualin khum—ai mawng bangah an thiat.

Salu lawh: Se chhun thla chhiara a thlathum-
 na a dêt chuan salu an lathla a, 'Salu lawh nân
 Sakûng an hmang leh a, seluphana selu leh vawklû
 an lâwktla a, mî pakhatin dawrâwn a lo dawh a,
 salu chu bangah an târ. Sakûnglu chu vawkluphan-
 ah an târ a; khua biak nâna an hmân seluphan chu
 a ruak thung

(7) **Theitan:** Theitan chu, 'tumphit siam' tih
 a kâwk deuh ber a. Sakhaw biakra chawnlâm chi
 khat a nî. 'Intumphit' an ti bawk. Sedawi hman
 hnu hian dawî chhui tihkim leh vek a ngai a. Dawî
 an chhui kim hnuah chauh theitan hi tih theih a nî.
 Zankhuang chawî dawna inrin sana rahbi a nî. A
 vawihnihna sedawi talh chuan zankhuang chawî a
 tula. Theitan chu sedawi vawikhatna leh
 vawihnihna kârthlakt a nî. Ran talhna hmun leh

thiam hlaah sedawî nêh thuhmun a nî a, sial a tel lo. Khua tân vawkpa, Hnuaitê leh Pathian tân vawktê pakhat ve ve hman a nî. Zanah ran an tai a, zan vêkah sathau an hlan. Zuthut leh phuhrin nawh pawh sedawia an tih dân ang vêk an siam

'Thei' an tih tumphit pathum an siam a, zan laiah: 'Pî Kâwli su zek su zek, Kâwl dânğı su zek su zek,' tîin an tum a, khuang an beng. An tum lai hian 'Pî Kâwli' an tih Khuavang chu kawm-chhakah a lo lâw su zek zek a nî, an tî Pathian sa lo zawng chu ruaitheh nân an hman. Khua tâna an hlan vawkpa luh khum mawngah at ter. Nî khat hririh an l man huah vawk rilpharin tuk an thian a, a thiang ta a nî.

(8) Zankhuang Chawî Zankhuang chawî hî, 'Zanmual chil' tih a nî baw, Sedawî vawihnihna an talh chuan, zanah mual an chhuak a, khuang-hlang lem chawî a tul a, khuang chawî kawng hawn-na a nî. Se talh dân leh a tih dân dang zawng zawng chu sedawî nêh a inang vek a, a danna chu hengte hî a nî:

- (1) Sechal a tê berah a kî hmawr hawng a nî.
- (2) Mual lâmpui atân feipui 5 emaw, 7 emaw.
- (3) Khuanghlâng lem mualah dahsa a nî
- (4) Takhkuang atân tshahpui suinsa mualah dah a nî
- (5) Chawngnu phurh atân sahmim, zupeng ar leh lapâr ruatsa a tul.
- (6) Kawtkai chhaklamah sîhneh leh rua, thlanglamah thingsia leh rua baw a hnah hlawî lohvin an phun. A hmawr an kuaikûl a, kaha hrui leh vawmhrui an zem a, ban phâk tawka a kual pup a. Chu chu, 'Thuihgul' an tî.

Chawng chen zanah nula leh tlangvâlin farzu nêh chawng an chen a; upain sepa an men baw

Zuñhut leh phuhrin nawh an peih fel hnuah zan laiah mual chhuah a hun ta a Upaho ñuangah kawtlam hawin anding tlar a puithiamin Lersia hla a hril a, upaho nêan an sa. Feipui vilikin chhuak tûr angin zawl tê tea kal paha hla sain an inzui a, hla a zawh chuan, "Haw" tûn an hnungtawlh a, an chawl rih a ni. Chutianga vawithum an saknaah an chhuak hlen ñhin. Puithiamin hma a hruai a, chawngnuin a dawt a; chawngpa, khuangpu, upaho, amipui leh khuang dâi tumtute'n an zui a, mual an pan.

Mual an thlen chuan puithiamin khuanghlang bulah, 'Khuavâng ramri' tûn feipui lei a rin a. A rinna atanga ñanin Lersia hla sain khuanghlang an hel a. Hla sak zawh chiah hian an hel chhuak a ni Chumi hnu chuan chawngnu chawlovin sa-khaw anpui hmeichhe nauping an chaw. Chutiang zêla vawithum hela vawithum chaw a ni Vawithumnaah chawngnuin sahmim chhûnga ar leh lapâr phawrhin a vawrh a.

Lersia hla-Sabuan hla

1. Lersia chawng ma ta Seza khalah nang ni che' I chhûng In va fang tang e, i ralfei lo tlar bung e.
2. Vin lai zâwla mi neih chawng Lersia sial lo ti
3. Ka do Lûtmuala te u, 'Duhlîan zathum tui ang seng aw' ti
4. Tui ang seng ngai lo; ka do kimah zan ar ang ka thah.
5. Sawsawpui ar ang that a, ka do fen hnuaichhih Hranlu chawin cham e. Lerpui hausa.
6. Haizâng thatah chun' Lera a chaw, a rual chhîng na e.
7. Chângse chhun leh laimi thah fawm, a tum zawng chhuah zo ta. 'Haw'

Puithiamin 'chh' ri a hmang ngai lo va, fietan erawh hi chuan 'chh' telh a ni. Puithiamin a hril hmain hril khalh a thiang lo He hla hi an 'sern' hle a, duh duha sak a thiang lo. Zankhuang, mihthawp lam leh khuangchawi muallamnaah chuah, an hmang. In danga an sak chuan khuangchawi a cho chhuak a, a chawi theih si loh chuan thihna a ni, an ti.

Lersia hi Chawngthu a ni a, Sanzawi lal a ni. A hausain sial a ngah hle a. A khuate'n chawng lâm tûra an fuih pawhin a duh lo va Ni khat chu, a sekhaltu Tlângpasaisira hnênah Khuavâng a inlâr a, Lersia hla hi a hrilh a, a lâm dân tûr a zirtir a. Tlângpasaisira chuan thalthîngin feipui lem a siam a, a sekhalhna bûkah lâm a zir thîn Zan khat chu Khuavâng chuan Lersia Inah thiang lô zir tûrin a lâmtir ta a Lersia chuan a tuar ngam lo va, khuang a chawi ta a ni an ti He hlaah hian Lersia hausakzia leh a râi thah leh Ralteho a do thu a lang. Duhlianho sakhaw hmunkhata an awm lai ami Seifaten an chhawm a, an hmang zui zêl a ni. Khuangchawi zawh hian mualah mi pakhat thingphelin an zawn a, 'Umnawngchawi,' an ti Chutia an mi chawi chu a dam rei duh bîk, an ti

Mual lâmho Lersia hla sa pahin chawng In an pan a Disap hnuai an thlenin an feipui zum lam hmalam hawia zakzehin, 'Hring lo chhuak, hring lo chhuak, nanga awm nân ka ti lo, keia awm nân ka tie, hring lo chhuak,' an lo ti a, feipui chhun pah zuau zuauvin an lût. Puithiamin kawngka a thlen chuan, 'Haw' tûn an tlân lût a, feipui chu bang-laiah an tung.

Atûk chu puzu ni a ni a, ran talh ni a ni bawk. Sakhaw lam thiltih zawngzawng chu sedawi talh nêh thuhmûn vek a; zu lamah chuan a hautak zawk daih a ni. Zankhuang hi chu 'Patechawnkip' an ti a,

pawh tjal leh diar tjal an phu ve tawh. Tukverh pawh an hawng (siam) ve thoi tawh a ni. Thang-chhuah rawh an la ni lo va, lukhawng tlai chanve chaw a tjal tawh a ni.

Zankhuang tlip: Zankhuang chawi hnua daw an chhui nawn leh vek a, kum thum a tlin hmaw sedawi talh leh a ni a. Chu chu, 'Zankhuang tlip' an ti. A vawikhatna sedawi talh ang chiah a ni. Zankhuang a tlip hmaw thl sefa, a fapain sadawi a hman ngei a tjal tlat.

Sa sem chi: Chawnlāmah hian sa sem chi leh ruaitheh chi an awm a. Sa sem chi chu Halkha, Simhrin, Zahau leh Hualngo an ni. Hualngo hi hmasangah chuan ruaitheh chi an ni a, an kiangvêla mite tih dân an duh zâwk avângin an sem ta a nr. Sa sem chi hian ran an tal tamin zu lamah a hautak a, hun pawh a duh rei zâwk; inelna pawh a nasa zâwk a ni. Sedawi talh rualin sepahnih an talh belh a, 'Sethum talh' an ti. Zankhuang chawi rualin sepatham an talh belh a, 'Seli talh' an ti. Sial pakhat talha chawnlāmna chalhau leh vawk talha chawnlām a Thlailām Buhza aih leh sarual talh te a awm baw. "Thlailām lo chuan, puanpui a sin tûr a ni lo," an titlat mai.

(10) **Khuangchawi:** Khuangchaw an hman tan-na chu, heti, hian a sawi: Halkha Senthang hnam Mangsuia'n, Bawinu lui kaw livir chung a thing leh raw kûs, — tuisueria hniam châng leh sân châng mîa a han; herhkual vêla hmuhin, ohutianga hlang chung a nupui han herhkualpui a, chawimawi duhna rilru a neih atanga a tihchhuah a ni an ti (*Chin Talagginhar, Yinkylhar, Yuya Daleik Htungsan mpa. pp. 382*).

Halkheho khuangchawi hnua Zahau lai Kip-kual'a a chaw. Chaw hman chuan Seifaten Seipui

leh Khawkawkah an chawī tā a. Hmasānga an thangchhuahna chu 'Mitthirāwp lam' a ni

Sedawī vawithum talh hnuah khuangchawī theih a ni. Khuangchawī chu thangchhuahna a ni a, a ropui ber, a vāwrtāwp a ni. Khuangchawīna atān sepa hmaituak an tih sechal pahnih leh sepui pakhat talh a tūl. A pawk thei chuan a khuate sem atān se pakhat a talh belh bawk. Sakhaw biakna chu sepa sūtnghāk sechal a ni a, a dang chu talh mai mai a ni. Khua biakna vawkpa chu 'Khawsān' an ti a, sadawī talh danga an hman thīn an a nian zāwk

(a) Sathing thah: Khuangchawī tui chuan, thing fawmtu atan a khuate a sām a. mipui' kal-kawng sirah thing an fawm thīn. A hla lam atāngin an tan a, an tanna kawng ko hnathah thing tlawn hlam thum vèl an kham a, chu thing chu chhaklam leh thlanglamah thingfakin an khamtīr thiah a. Chu thing fakte chu chawngte tāt phurh a thiāng lo va, chawng ni-ah zāwbūk tāt an pū a ni. Thing tlawn kham tāwpna atānga tanin thingfāk chu kawng sirah an zār tlar thiah a, 'Sathingzār,' an ti bawk. An zār tlar chhan chu 'ro awl rawh se' tih-na leh mikhual hmuh atān chapon a ni fawm bawk. Thing chu chawng zu chhumna leh chawnlām ni-khuāa tuah tui a ni. Chawngpān thingfawmho chu vawkpui a talh a; thing fawmna hmunah ruai an theh. Vawklū chu thingtlawn kham leh thing zār inkārah an tār thīn.

Hemi ni hian seluphan pakhat an sui a, tualah an phun; Zankhuanga an tih angin thuihgul an siam bawk. Tlai lamah kēlchal an tāt a, chu chu, 'Kēlkhawthang' an ti. Kēl chu a tē berah a chāl-buk chīn hman theih a ni. Kēllū chu seluphan sui tharah chuan an tār a; se talh hunah an lathla ang

a, sakhaw biakpa sechal lu târ lehna tûr a ni. Kêl sa chu zânah an chhûm a, naupanghovin, 'Sibebuh ka duh, ka duh,' tiin bang an vaw ri bur bur a, a hmîn hunah ruai an theh.

Tin, hemi ni bawk hian talhkuang atân hnum thing an sui h a. A suihtu atân puithiamin mi pa-khat a hruai a, arhlui ngo an keng. Puithiam chuan sairawkherh leh rawthal pathum a keng a. Thing bul an thlen chuan, puithiamin ar a tal a; thing an kit a. Thing tlûk hmân puithiam chuan thalin vawi thum a perkhûm a, 'Chhingpa tluk ang che, tluangpa tluk ang che,' a ti a. Chumi hnuah, "Chhingpa i tluk thei lo, tluangpa i tluk thei lo. Chawngnu chawngpa thang hlen nân kit che" a ti leh a. Thing an kitthlu a, arsa vil pahin talhkuang an sui h. Chaw ei khamah an pu hân a, seluphan bulah an dah. Khuang chawi hunah khuanghlâng kiangah dah tûr a ni.

A zân chû upahb leh nula tlangvâl, zu nê an tlaivâr a; atûk nilêngin an in leh a. Tlailamah puithiamhovin chawngnu leh chawngpa leh upaho chû Lersia hla sain mual an chhuak a, talhkuang kha an hêl a ni.

(b) Thingthiah: Puzawn khua emaw, khaw thenawm emaw thing an thiah thin. Sawhthing zai-lêp raw sui h zumah an thil a. Sawhthingah chuan archangku an vit bûr a, an thingthiah khua, lal leika banah an thiat. "Thing ka thiah a che u" an va ti a; khawtlângin vawk an lo talh thin. Sawhthing an thiah avângin 'Thingthiah' an ti. Khuangchawin niah chawimawitu atân sâwmna a ni. Lâm chi tam tak an lâm ang a, khuanghlâng an chawipui bawk ang. Lâm an lo zir sa a, zû an lo inring, sa bawk. Khuangchawin nia thingthiah khua kalho hi 'Thing-dim' an ti.

(c) **Chawng zu:** Sathing zâr a tiak fel chinah, chawng zu buatsaih tan a ni. Zu chu bêl 80 a tûl a, nula leh tlangvâlin an denpuî tîn. Nupu, papu, far, rual (thian), khawtlâng leh vêngte pawhin zu an inring vek a ni. Sathing ah zâr hnu thla thum-naah chawng an tan a; remchan lohna a awm chuan thla nganaah chawî a ngai.

(d) **Khuangchawi Chawngchen:** Chawng dang aini hun a awh rei a, 'Sehawn ni, puzu ni, khuang-phuar ni, khuangchawî ni, khuang phûm ni, tual-phiah ni, tîn ni ruk a awh a ni

Sehawn ni: Sehawn chu, seluphan a ni a, 'senghawn' tih a ni a, lam awl zawngin, 'sehawn' an ti mai a ni. Chawng tan dâwn niah farnu upa berin zûfâng telin zu bêlpui paruk leh vawk'sumli nêr ruai a buatsaih a, chu farnu chu, 'sehawn tuar' an ti. A hrai mite hi seluphan suihtu, khual kotu, khuala zuphurtu, se ûm hawngtu leh In chhe siamtu te an ni.

Tan zan: A zanah farnu pakhatin zu a hung a Nula tlangvâl chawngchen dân te, sakhaw lam thua thil tih dân te chu sedawî talh nêr a thuhmun vek a ni. Upa hovin chawnzai an sak bâkah khuang-hla an sa baw k thin Khuanghla chu Pâwî tawnga sak a ni. Seifate'n khuanghla bik a hranpain an nei lo.

Puzu ni: A tûk chu puzu ni a ni a, ran talh ni a ni baw k. Sakhaw biakna chu sedawî nêr a inang vek Khual khua a tanga hmanpuitu an tam avâng-in puzu bêl an tipung'a. Puzu in lova, hûn a, 'Puzu a hun e, zu chhim tûr zawng zawng lo chhuak khâwm tawh r'u' tîn tlâng an au va. Hei hi khuangchawî ni chauh ni lovin, puzu ni apiangah an au dân a ni Nu leh pa — mahni phu tâwk khuangpuan, sechhun pawndum, sinin an thu fûk mai a. Se talh

a lo hun a, naupangin ennawm an ti hle bawk. Tualah siat an thlung khâwm a; leika atangin upain hlado an lo chham a. Ran talh hnu chuan mipuin zu an chen laiin zu an chen laiin fatuhô chu sa sawisain an buai hle thin. Azan chu sakhaw biakna lam thil tul, chukphawk leh sathau te an peih fel hnuin farnu pakhatin zan menna zu a hûng leh a ni.

Khuangphuar ni: Chawnlâm dangah chuan 'sachan ni' tih a ni a, hetah chuan khuanghlang an siam ni a nih avângin, 'Khuangphuar ni' an ti. Chawng Inah 'sachan zu' an tih zuthlawr an in a, 'seki zu' an tih zu bik an in bawk

Mualah khuanghlâng an siam a, chuta hna thawktute chu farnu upa ber dawttuin vawk sùmlî leh zufang tejin zu bêlpui panga nêr ruai a siam sak. He farnu hi 'Khuangphuar' an ti. Khuang hlâng siam nân rawpui pum lian tak hlam thum aia sei an la a, thingphel pahnih reh pawhah an rawh. Ke rah-chhan atân tiahpui thing an hmang. Tin, khawm-hma thing a nih loh pawhin thing zâng chi bânpuar tiat yêl, a hmawr kâk an lakhâwm a. A kâk chu thingphel leh tsaah an barh a, a chung chhipah an kual khâwm. Raw phelin hmuntumah an kual a, haângin an phuar a ni. Azân chu farnu dang pakhatin farzu a hûng leh a ni

Khuangchawi ni: Puzu ni atanga a nithumna a ni a, a ropui ni ber a ni. Nupu leh papuin vawk sùmlî leh zu nêr tukthuan ruai an buatsaih ve ve a; chawng Inah an theh. Rualzu ni a ni a, mualkil Inah kawttuak zu an pu khâwm a, zu thlawr an dah khâwm a. Mual lâma leh thingdimho hmuah-natun a ni. In bñih inkawpin zu bêlkhat zêl a khawin an tum a, chu khawtlâng zu chu, 'Kawttuak zu' tih a ni. Tlai lamah thingthiahna khaw mite chu a vêng pachhuakin zupeng an pai a, kawt-

chhuah anrawn thleng a. Khuang leh dâr an tum a, hlado chhamin silai an kâp a. An thâwm rî an hriat veleh khawtual mite'n zupeng kengin an lo hmuâk a, zu an intulh tawn a; khawlaiah mual thlengin an lâm lût a.

Muallam tûr upaho chu zuthlawr thlum taka hrai an ni a, chawng In aţangin Lersia hla saa feipui vilikin zawi tê tîn mual an pan a. Puithiamin hma a hruai a, chawignuin a zui. Chawagnu chu sechhun pawndum sinu ngêtiang a hawl a, sahmîmah zupeng, ar, lamu leh pawisa nawi dahin a chhipin a phur. Chawngpan sechhun puan sina vakûlchang tawin a zui a, khuang bêagun a dawt a, chawng upahovin an zui. Chawng upaho chu thangchhuah-puan leh diartial nêin inthumin vakûlchang an tawn a. An hnungah nulaho chawilukhum khuma pawn thimbih-kawchei haa ngûn buia an bâwng (lîm) pah zêl a. Nula hnungah nu upaho khuang puan sin ngêtiang vilikin an lâm a, rimawi tum hovin an zui. An rimawi chu: darbu, darkhuang, khuang, darmang leh darsumsêl te a ni. Thîngdimho lo lâm vut vut nêin chuan muilah an intâwk khâwm ta a, mualkîl In aţangin apui apangin an lo thlir thup mai bawk a ni.

Muallâm—ho chu puithiamin hma a hruai a, Lersia hla bawk sain khuanghlang an hêl a. An feipui vilik chu nîn a chhun tle zek zek a. Nula leh nu upa leh rimawiho pawhin an hel vek a ni. Heta an hêl lai hian thîngdimho a sirah an lo lâm reng mu bawk a ni. An hêl chhuah chuan chawng-nu — chawilukhum khuma, puan thimbihin khuanghlâng chungah a lâwn a, a sahmim phurh chu mîdang a pe riha. Khawtual tlangvâl leh thîngdim tlangvâlin khuanghlâng an vuan a, an chawikangin an herpui a. Chawngnu chu a bâwng a, a sirah upahovin an lo lâmher a; hlado chhamin silai an

kâp thum ulh ulh reng bawk a ni. Rei mawi tâwk an chawî hnuah an chawî a. Chutiăng zêlin tum thum an hêl a, tumthum an chawî. A tumthumnaah chawngnu chuan a laichin pa pakhat a chuanpui a, chu mi chuan silai a kâp. Chawngnuin âr, lamu leh pawisa nawi a vawrh a, an inchuh huai huai thin. Neinung deuh chuan sehrui an vawrh a, khawtual tlangvâl leh thingdim tlangvâl an inpawt a, a hneh-tuin sial chan tûr a ni a, khawtual tlangvâlin tlâwm an chuh zâwk thin. Khuanghlâng an thiat a, khuangrua an inchuh a, khawtual leh thingdim tlangvâl an inbuan thin.

Muallâmho chuan Lersia hla sa pahin chawng In an pan a, Thingdimho chu khualdârtu Inah an lâm lût a, zu leh sain an hrai a ni. Khualdârtu hi a tlangpui thuin pa ber chan chang salupui putu (changtu) a ni. Vakâwl lén (Kâwngolên) lam hi thingdim ho lam nâna an hman tlangpui ber a nih avângin 'khuallâm' an ti hlen ta a ni. Khuangchawi zan hi tlaivâr leh tûr a ni a, farzu a awm tawh lo va; tufa — sadar bûng la zawng zawngin zu ngân-khat theuh an hûng. Nula tlangvâl an tlaivâr a, upaho inzaibial hrangin an tlaivâr bawk.

Khuangphûm ni: Khuangchawi anaktûk chu khuangphûm ni a ni. Farnu pathumnain vawk sumli leh zûbêlli nêl ruai a buutsuih a; chawng Inah an theh Lal, puithiam, nupu, papu leh rual tân-ah zûfâng ngânkhat theuh an beng sak.

Thingdimho chu khualdâr Inah sesa ruai an theh a, zu an in bawk. Khualdâr tuala an lâm hnuin chawng Inah an lâm lût a. Rei tâwk an lâm hnuin chawngpain thingdim man a pe a; lâm pah zêlin an kai chhuak a, lung a lêng duh hle thin. Thingdim man hi chengli te chengnga te a ni a, khaw tiem leh tam azirin a inzât lo. Tin, khaw zau

a nih chuan kal tûr tâwk an insiam a, mī 30/40 bāk an kal ngai lo. An nīkhat hlawh theih zât a nī ber a, hêng hun lai hian tha riatin chêngkhat hlawh theih a nī a, a hnu deuhah pawh an tīpung lo. Fiam-thu thiam leh lâm thiam bik chû lăwmnan atân a hranpaa pe pawh an awm

Tualphiah nī Zu hming nei a awm tawh lo va. chawngpa zu la bâng leh tanpuina zu an in Ar sa sawhchiar an hâwp a; zubengna hnahchhâwl paihîn. In thenfai nī a nī

Sa sem dân: Khewsan viwkpa sa tih loh chu chawnlâm dang angin sa an sem lo va. Fainulo hi sa lian tha tha changtu an nī. Tin, khuangchawina chauh nī lovin, sa lu hi unau inhrusuihna a nī a, salu lian ber hi 'Vanni lu' an tī a, nu leh pa chan a nī. A dawttu chu laichîn hla deuh tawh zînga upa berin a ei a. 'Salukah' an tī A mei, a tâng leh se pumpui phel pawh salu an tī vek a, an sem thin.

Khuangchawipa sen zat A chung a târlan tawh zînga tel lo, khuangchawipa sên tûl zât chu

- (1) That man — nu pu tân sepui, pa pu tan setlai.
- (2) Sehawn tuar pêk atân pawndum a nih loh leh chêngsâwm
- (3) Khawtlâng pêk atân setlai.
- (4) Khuangphuar pêk atân pawndum a nih loh leh chêngriat
- (5) Khuangphûm pêk atân pawndum a nih loh leh chêngnga.
- (6) Thih hnu lukhâwng pa pu tân sepui te a nī.

Khuangchawi hnunung Kum 1960 vêlah khuangchawi an la awm nual a. Khuangchawi hnunung ber chu Khawpuichhîp khua Thansavunga a nī a,

1965 — kumah a chawi. He lehkha ziah lai huan khuangchawi zingah Vângva khua Bualthuama leh Lotharawn khua Khawtinchhâwna an la dam, Zafau zingah pawh khuangchawipa la dam an awm nual hlawm a ni.

(11) **Khuangtliip** Khuangchawi hnu kum nga a tlin hmain sedawi talh a tûl a chu chu. 'Khuangtliip' an ti. Chutichuan khuang vaw khat chawipa chuan sial tum nga a chhun. Khuangchawipa hian chawi leh duh sela, khuang a tliip hnuah daw a chhui kim leh ang a, a kârah sedawi chhun ngai lovin chawi nawn theih a ni tawh.

(12) **Chawnfâng**: Chawng upat chungchuan duh avanga tih a ni a, theitan nêh a thuhmun Amaherawhchu, Khua leh Hnuaita tâna an vawk hman chu a lian zawk Pathian sa tih loh chu khuate hrai nan ruai an theh. Hmân lai chuan chawnfangah hian sabebuh an ngen thin Vaikan tam tak an siam a, vaikan ruai an theh a, fiamthu thawh nân nula leh tlangvâl an inbarh thin Tin, dawrawn chhûngah buhhûm an dah a, "Chawng-zawng fangfu thaiah, Kum tin chawngzawng fangfu thaiah," tin dâr an tum a, dârri rem chuan an lam a, tlangvâl chak thian chhuahin dawrawn tlangah lâmpahin buh chu a kein a thai bua a, a buh chu lakhawmin zulâwm atân an hmang thin

(13) **Dawino fawm**: Sedawi talh nguna, daw a chhui tih zin lutuk vânga kârthlâk nân hmân a ni. Sedawi talh laia an tih angin, Khua tân vawkpa, Hnuaita leh Pathian tân vawktê ve ve an hmang a; sial a tel lo.

Mitthirawplam: Mitthirawplâm hi thang-chhuahna a ni a, khuangchawi an zir hma daiha an hman tawh a ni. Zânkhuangchawi tawh chin

chauhvie lam thech a ni Mitthi ruang tak tak lam-
 pui an ni lova, hmasanga chawnlam ropui ber a ni
 Khuangchawi nên inzawl tawka ngath a ni a, mahse,
 khuangchawi thuk chuan a hautak lo Sathing an
 zâr hnu thlat humnaah an lâm theh a se a ni pakhat
 talh a ni Lukhawngah sepui an chaw Khuangchaw
 an uar chinah m tthirawplam hi an bân tial tial a ni

Hlâng an siam a, a laiah nuoi ha pui mai
 sâng tak an dintîr a, puan vâv an sintîr Chu chu
 'Thlapa' an ti Chumi sî huat vèlah chuan
 chawngpa una¹ lăin thi tawhte lîm an dîn tharîr
 Putling leh rau ang hîr chî an têt lîr lîr phu
 tâwkin an siam a, inmah nî u thum dân a; h u h
 in an cher Mîlîm chu fartuah thîng ephîel an
 hmang a, hlâng chu ieikaah an dah Chawn nî-
 thum nî tlai lamah hlâng chu mualah an zâwn
 chhuak a. Lersia hla saa feipui vilikin hlâng an
 hêl. Hâng hêl dân leh heltute chu khuanghlâng
 nêl thua târlan tawh nên a thuhmun vek a ni
 Tûm thum an hêl a, tûm thum an sep hnuah chawng
 Inah an zâwn lût a, an thiat darh vek a ni. Mitthi-
 râwp lâm tûm chuan hla tinrêng an sa a, mitthi ngath
 hla pawh an sa bawk.

1. *Khuangpui ri chur chur e, Laljang rauthla
 Zanin lam ve maw! Kawrpuan a zia thawn.*
2. *Khuangpui ring hnehin, Thlafam chhuoh mual
 ang chungnung e, Khuangpui ring hnehin.*

Hêng chawnzai hi Mitthirâwplam hla deuh bîk
 a ni Mithirâwplam hnuhnûng ber nia hriat chu,
 Chauléng khuaa Hrángchina a ni a; Japan ral hma
 lawk khân a lam.

(15) **Nauawm Hrai Leh Zuva Hrai:** Chawng
 famkim tawh hovin an hming than nân an buatsaih
 a ni a, sakhua nên a inkungkaih lo Hêtiang buat—

sathu hi mi tlêm tê an ni.

Nauwam hrai: Zu siamtu atân an fatute mi tlêm tê an lo hrihru lâwk a. Lo feh thei zawng zawng an feh reh hnuah, nauawmtu naupang an kawî khâwm a; zufângin an hrai. Lo feh ve thei lo upahovin natipang zâr an zo ve a. Naupang zu ruia nauawm hlei thei lo chu upaho hian an lo buaipui a ni.

Zuva hrai: Thlawhhma daivauvah zuva ten a bikin lo an siam a, thlai chi tinrêng an chîngin an thlo fai vek a. A rah seng hunah seng tawh lovin zuva an tlan raltîr phiar a ni.

2 SALU VUAKTHLAK

Sa biakna sakûng leh Khua biakna sadawî hi Seipni lah Hualthana, leh Nuhhrima te unau chher chhuah a ni a. He mite thlah hian sakhua chu neitu chan an changin a vawngtu bik an ni. Seipui leh a chhehvêlah Seifa zawng zawngin he sakhua hi hmangin Sakûng vawkpa lu chu tualah vawkluphanah an târ theuh a ni.

Mi an lo pung a, chi bik inthliar hian duhna rifru an nei chho zêla. Hualthana thlah chhâwng Hualngo leh a unaute chuan, anmahni tih dân anga chi dangin tualah vawkpa lu an târ chu ngaithiam lovin: "Kan tih dân angin in ti ve tûr a ni lo," tûn an vuakthlâksak ta chuan mi a; Chhang te, Chawng leh Tochwawngin an tanpui baw. A ngam lotu chuan tualah târ ngam tawh lovin. In chhông banglai bula zângsôtah an târ ta a ni. Vawklû vuakthlâk chauh ni lovin sechhun nja chawngpa haizâr ken pawh an vuak keh sak zêl avângin puan hnuaiyah an keng ta a ni. Hualngo leh a tanpuitute chuan tualah vawklû an târ zui zêl a. He sakhua hi Hualngo chuan an hmang rei hle a. 1970 kumah pawh tualah vawkluphan leh seluphan hlui hmuh tûr a la

awm a ni.

3. KHAWTLANG SAKHUA

Khawtlâng sakhaw biaknaa puithiam chu lal a ni. Laln biak a duh loh chuan a pianpuí a kian a, chu puithiam chu, 'Tûlhûm' an tí Lal chu sedawí chhun tawh a nih a ngai Khawtlâng betu chu puithiam dân anga famkim a ni ngei tûr a ni Tual that, phâr, kut leh ke zungtang bûlte hman theih a ni lo Lal leh puithiamin mîthi an ngaiha an lu a rûm chuan puithiam hna an thawk thei lo Mí, an chhûngkuaah emaw, In danga an thisen zawmpuî emaw an thih chuan, sahriak thih lohvin an awm a chu chu, 'lurum' tih a ni Puiñ âr-thlahual talhin hriak a thih a ni Lal leh puithiam lurum chu khawtlângin zubêl leh ar nêñ thla an hual a, hriak an thih hnuah puithiam hna an thawk thei a ni.

Khawtlâng biak chu khawtlâng tân, malsâwm-na pe theitua an ngaih an biakna a ni. Khawtlâng biak ni chuan tlâng an auva tumah an vâkchhuak ngai lo. Lal chu pawndum leh diar nêñ ama nihna phû tâwkin a inthua a, upa dangte pawh chu lal Inah an pungkhâwm a, Lal chuan feipui hawlin hma a hruaia, upa hovin zubêl leh ran kengin an zui a, 'Thumhmun' an tih an hlanna hmun an pan a. Thumhmun chu dai bul thing daihlmah a ni a, thing chu kih thiàng lo a ni. An kal chhuah veleh lalnuin chhawl a bâng a, an lo hâwn leh hma loh mikhual luh a thiàng lo.

A kal zawng zawngin tektên buh(chaw)an keng a, 'Buhtêk' an tí Buhtêk kengsa lo tân an khawnsak leh thei a; a khawntute chu In chhûngah lût lovin kawtkaiah an inhlân mai a Ruai thehna hmun chû thûmhmunah a ni. Khawtlâng biaknaah lûrûm tei a thiàng lo.

(1) **Kawngpui hawn:** Hei hi 'Kawngpui siam' ti an awm bawk. Kum khat tâna khawtlâng sakhaw biak tul an tih zawh hnuin, khua a lo thâl dâwn chuan an be fan leh a. 'Kawngpui hawn' chuan biak fanna—a kawng hawna a ni. Khua a tanga nitlâkna lam kawtchhuahah, kawng chhak leh kawng thlangah thing an phun a. Thing phun chungah chuan thing tlawn an kham a, kawng sirah saserh hlanna an siam. Vawk leh arpa sen an hmang a: thlam hla chu heti hian lalin a chham:

*'Lut ang lut ang, ka khaw zawlah lut ang.
Salu lut ang salpa lut ang. Sa lian lut ang sa te
lut ang. Ki pha lut ang ngho pha lut ang. Mui
za lut ang fang za lut ang. Ka khaw zawlah hri
chhia leng lovin hrisel pang dam min thlen ang
che!'*

Serh then hmaa mikhual kal an awm chuan thing kham hnuai kal lovin an hêl a ngai. Saserh an then hnuah a hmunah ruai an theh:

(2) **Muchhîp:** Khawtlâng biakna zînga an ngallisân ber a ni a; kum tin vawkpa leh arpa senin an bia. Vawk chu sumthum chin chung lam hman a ni. Kum sâwm zêlah sepain an bia a, siala an biak kâr lakah kelchalin an bia a, kum sâwm dân-ah kelchalin an be bawk tihna a ni. Mahni khua a tanga Muchhîp awmna lam zêlah thumhmun an siam thin. Muchhîp hi Seipui a tanga hmârlam mêl 4 vêla awm, tlâng chhîp mawitak a ni a, Lentlâng a tanga chhaklama pêng chhuak tlâng tluan chung a awm a ni.

An biak fanna chu: Seipui lai hnênah Muchhîp tlâng lai a iolâr a, "Mi bia ula, sa leh râlah ka hum ang che u a, ka fanpui zêl ang che u," a ti a. Sa-khaw dang ang bawkin khawtlâng pum pui chuan Pathian biak nân an hmang ta a ui. An biak fan

zân chuan Muchhîp tlâng lal chu a lăwm hle a ni ang; zânah tlângchhîpah mei an chhi a, khuang leh dâr nêh an ri chêl chûl mai a ni, an ti. Tin, an biak achinah an râlđo pawh an hneh a, sa an kâp thein buh leh bâlah pawh an hausa thei hle a ni, an ti.

Muchhîp biak ni chuan lal chu ropui takin a inthuan a, pawndum leh thival a keng a. Thum-hmun a thlenin, "Hei pawndum, hei thival," tui thing chungah a bât. Thiam hla chham nân zu an thlawr a, heti hian a chham:

"Muchhipin ka sathau leh ka hluikhuang lo chhang ang che. (Kel a nih chuan, 'Mualhawih,' sial a nih chuan, 'Chalvawm.') Ka khaw zawlah nun luak pang dam min thlen ang che Meisen chakkharah min hualhim ang che Buh-leh-bul ka ngenna a ni Do leh ralih ka chem chungnung rawh se. Salnu salpa lutin, ki tho ngho tha lutin mal min sawm ang che."

Vawk a nih chuan rawtulin a vit a, sial a nih chuan feipuin a chhun. Sial chu chhuntei achin chun lam hman a ni Saserh chu. Ar-ah a hmâwr kim a ni. Vawk leh kêl leh sial a nih chuan, a tâng hrang li, a thin hrang li leh a lung hmâwr a ni Vawklû chu vawkluphanah an târ a, selu leh kellu chu seluphanah an târ. Sial an talh tum chuan a tûk h lal inah zu an in a, ruai an theh leh a; chu chu 'Sahnang tawm' an ti

Muchhîp chu Seifate Seipui khura an awm lain an be tan a, thlang an tlâk hnu pawhin an be zêl a; hnam dang chuan an be ve lo Mahse, tui hnu Lûnkhuua awmte hi Hlawnmual hnam (Paw) an ni a, Muchhîp an bia. Lûnkhuua hi hmasângah Lu-sei hnahtlâk Lûnkhuua hovin Muchhîp an lo biak tawhna khua a nih avângin, Muchhîp Khuavângin a thing tlata an be ve ta a ni.

(3) Fángno dawí: Fano dawí tih a ni bawk. Thlawhhma kawng, kawtchhuah thing bulah thum-hmun an siam a, vawknu leh árpá senin an bia. Buh kûng leh vaimim kung tîem te an pawt a, thum-hmunah an dah. An dil ber chu thlaikûng hrisêlna a ni a, vui tha a chhuaha hauhsak ngenna a ni.

(4) Pîlnam: Khaw khatin lo atâna ram an bawh chu 'lopil' tih a ni. Lopil thar an lâkin kawtchhuahah vawkpuiin an bia a, 'Pîlnam' an ti. An biak chhan ber chu lo vah laiah hriambhre laka veng him tûra ngenna a ni a, hrisêlna, buh-leh-bâl ngenna an chham tel bawk.

(5) Tuikhur leh dawhhna. Khuain an tui tlan tuikhur leh dawhhna chu kum thum zêlah vawkpuiin an bia. Tuin pang thak leh pum nâ thlen lo va, hrisêlna thlen tûrin a chham. Chawngnu chawngpa tuangtim (sâwngbâwl) nân leh sa aih sâwngbâwl nân tam taka put tûra ngenna a ni. Dawhhna chu tuihna a ni a, tui chu tîer (thing luang ker emaw ru. in emaw khawlaiah an la).

A chungá tarlan bâkah mahni khawhnaiha tlâng hming thang deuh te an bia a. Khuai khâm nei chuan kum thum dan zêlah vawkpuiin an bia. Khaw tin biak a inang lo; Tân bia te, Phûllubuk bia te, Inbûk bia te an awm. Tin, khu ah hri lêng ropui tak a awmin, natna a zia awm deuh chinah hnâwl bo nân vawkpuiin khua an thian thin. Chu chu 'hrihnâwl' an ti. Kang mei nasa tak an tawrhin an hmang bawk.

4. KHAL

Khal hi, Chungchâng khal an ti thin. Mi tin mahlan vengtu leh kháltu (enkawlu) bik neiin an ring. A kháltu hi Lasí a ni a, 'Lasí biakna' a ni.

Khâl an hman chuan chhuatah ran an tal a, a serh chu chârpa dawttu, 'Khâlpá' an tihah khovin an khuh a, atúk zingah an paih. Vawklú leh kèllu chhuat thlang bangah an târ. Khâl hi lo hna thawk thei hlawhtlin chinah an hmang tan a, nupui pasal neih chinah chuan hman zawh ngei a tûl a, kum sâwm hnuah an hmang nawn leh a ni. Lasí hian thing zum lakah te lung hriam lakah te, hriamhreí lakah te, sakah lamah te a vêngin a khâl niin an hria Khâl bawhló te chu. mipa tân khâl an hman chuan Lasí nula duhzâwng samkhuih pahni an siam a, hmeichhe tân chuan Lasí tlangvâl duhzâwng sam tâwn hrui pahni an siam Khâl chu; (1) Ar-khâl leh vawkkhâl (2) Kèlkhâl (3) Vàn-chungkhâl a ni.

(2) Arkhâl leh vawkkhâl: Arkhâl leh vawkkhâl te hi thiamhla a thuhmun a, Lurh leh Tân atangin mahni kuaah an hruai lût a ni.

'Khalin ka hlui-khuang' ka zatluang lo chhang ang che. Lurhpua thona ka hluikhuang, ka zel tluang lo chhang ang che. Tânpuia thona Tanhal Pawnvawrh Farmul Leinupa Zongte tlang Pauvuh tlanga thona ka hluikhuang, ka zel tluang lo chhang ang che. Buhza thlovin khal ang che. Chawnu chawpa tumin khal ang che. Mi thut sa kapin khal ang che. Kumsawm kum zain khal ang che.'

(2) Kelkhâl: Kêlte hman a ni a, kêl pian tha lo, kêlphûng leh a mei dum hman phal a ni lo Kèlkhâl hi Zongte tlângah an hmang tan nin an sawi.

'Khalin mualhawih kitung lo chhang ang che. Kungpuia thona (hming) khalin mualhawih kitung lo chhang ang che. Sirpui tlanga thona .. Sirte

*tlanga thona .. Sawlpui .. Sawlden ... Tuihang ...
 Sazai ... Thinglianpui Khawzawl Pauvirh
 Lungsir .. Sangau Lungluŕ . Pautu tlang
 Zongte tlang . Hlunpui kunga thona mualhawih
 kitung lo chhang ang che. Fanu fapa chawin
 khal ang che. Buhza thlovin khal ang che.
 Chawnnu chawnpa timin khal ang che Mi that
 sa kapin khal ang che. Kumsawm kumzain khal
 ang che.*

Saserh an pēlnaah bepui mu leh hnahhlun hnah a
 tel. Saserh hlan fel hnuaah a mei hmāwr tanbun
 chu lahruiin an thil a, puithiamin sahāngah a hnim
 hnuin a thur a, a awrhŕir. Kēl mei chu kēl-
 khawthang hmulin an tuam a, rei tak an awrh ſhin.

(3) Vanchungkhal: Kēlkhāl hnungzuitu a ni a,
 khumpui lu-ah ārpa sen an tal. Thiam hla chu

*Vanchungkhalin ka hluikhuaŕ g lo chhang ang
 che. (Hming) vanchungkhalin ka hluikhuang
 lo chhang ang che Ri der der .. Ri dur dur Van-
 sen kara Vanrang kara Ni kara (hming)
 vanchungkhalin ka hluikhuang lo chhang ang che.*

5. INTAWINA

Ramhuai chu tinatu leh tidam leh theituah an
 ngaih awāgin, an nat chuan inthawina an buŕtsah
 ſhin, Ramhuai inlār an hmu a, mumangah te pawh
 an hmu a, zāwlnei an awm bawk. Chutiang aŕang
 chuan ramhuai awmzia leh a duhzāwng leh a duh
 loh zāwng tē, an awmna hmun te an hre thei a. Tin,
 phūng pawh lian tak, chak tak, ſawng thei lova mi
 siam-thei, ritru pawh hria a nē tih leh a duhzāwng
 leh duh, loh zāwng te pawh an hre chhuak a. ſawng
 thei lova nē chu phūng tih natah an puh a, tluŕk vei
 pawh, 'Phūng zāwl' an ti.

Kaih te, tlôk vei te, na â te, tawng thei lova na te chu Phûng tihnatah an ngai avângin, Chawm in an thawi a. Phûng chu inthawina lamah chuan, 'Chawm' an ti. Khawsik te, ramnat te chu ram-huai tihnatah an puh a, Balhlûk te, Thlalâk tein an thawi thin. Thak chu tuihuai tihnatah an ngai a, sabual te, sihlûh tein an thawi. Pum na chu khawhring tihnatah an ngai a, Hring thawina in an thawi. Tha na te, ruh na te chu thinghuai tihnatah an puh

An nat dân azirin inthawina chi an buatsah a, puithiam an rawn a. A tinatu tak tak an thawi fuh loh chuan an insêng thlawn thin. Chuvângin a nihna dik tak hre theitu zâwlnei hnênah a tinatu leh a thawi dân zawntir tûrin an pan a, chu chu, 'Thûm-vâwr' an ti. Zâwlnei ho hi an tih dân a mang vek lo Lite (sairawkherh tê tak) nghing te, buhfai chhiar te, feipui hlam te, kutphah chung a ârtui din-tir te an awm. Lite nghing chuan "An lo vauva sihuai i nih chuan nghing lêp lêp rawh, sêp lêp lêp rawh," a ti a; a dik chuan a sêp a, a dik loh chuan a sêp lo Tichuan, an rin deuh kha an zawng zêl a, an hmuh chuan a thawina tûr ran an zâwl leh a, "Arpa sen i ngen chuan sêp lêp lêp rawh," tih angin. Zâwlnei in a lo chawh (kawhmmuh) angin puithiam in a thawi a ni.

Hun hnahnung deuh a zâwlnei hming thang nia hriat chu Losau khuua Khuahngan leh Chawnghawih khuua Tialberhi (Zatinjal) an ni. Tialberhi chu Tân lapa Lalkhama zâwlta a nia, thûm vâwr an awm chuan zâwl kohna a chham a; Lalkhama a lo thleng a, dam lo tinatu leh a thawina ran chen in a zawng a. Tialberhi chu Lalkhama tawngkam angin a rawn tawng chhuak a. A lo harh chuan mihring pangngai angin a awm leh a ni.

(1) Ngawnechaw: Ngawnechawn thawina hi

hmeithai pakhat Thluaisingì hmuh chhuah a ni. Chhôngkuaah a bika ìni dang aia hrisêl lohna an nêihin emaw, an ìn dân hnua h malsâwmna an dawn loh avângin emaw, in sakna châkah thinghuai an lo hman palh an rin vâng tein he inthawina hi an buatsaih a ni.

A lo chhuah tanna chu hetì hian thawnthu (Legend) an nêi. Seipui khua atanga chhim thlang mel 6 vêt, tûna Dîhai ramah Liangzâwl khua a lo awm a, Rénthlei khawpui a ni. Naupang pawnto hi an háwng kim lo ziah mai a, a awmzia an hre si lo va. An enthla a, rûlpuiin naupang a lâk lai an hmu ta a. Chu rûlpui chuan muatah kua a lo nêi a, a kua chu se-ék hiâwmîn a chhîn thîn a ni. Rul chuan Chawngchilhi an tih nula hmêl tha tak a ngaizawng a, a rim fo va, a hâwn rualin naupang a la thîn a ni. A kuaah hui zênin thang an kam a, an âwk ta a. An pawt chhuaka muatah an kual bnung tawh hnu pawhin rûl chuan, "Ka meîn Rûn a la tawng e," a tih avângin an sat bung a. A sa chu a khuain an insem a, zu nêen an aia, an hlim hle a.

Hmeithai chu a lu an pe a, a chhôm a; a hmîn leh hmîn loh hriat nân tûlin a vit a. Rûl lu chuan, "Ku mit mit hawh ang che, ka hnâr hnâr hawh ang chê," a rawntia. Hmeithai chuan a hlauva a bêl chawpin kawmchârah a puih ta a ni. A Inth chuan mikhual an riak a. Zânah vawum âra khuang a, 'Ti ti ik ik, mikhual tîn r'u,' tiin. Hmeithai leh mikhual te chu an ngaih a tha lo va, khawvâr hman mikhual an kal chhuak a, hmeithai chuan a thlah. Muatan liam hnuin Liangzâwl khua chu a mîn chiam mai a, an thi zo ta a ni.

Hmeithai chu rûl sa a ei ve loh avângin a In nêen an him a. An khua chu awmna tîak a nih (w) loh avângin, aien nân ômpui mu a tuh a, a zâm tâwpah tîak tak pakhat a rah a, pakhat chauh a

noi. Umpui rahna hmunah hmeithaı chuan awm—
hmun a khuar ta a. Liangzawl khua chu a min tāk
avāngin a āwih ta hle a, 'Liangtên' an ti ta a ni
Hmeithaı hlauthawngin he inthawina hi a ngaihtuah
chhuak a ni an ti.

Ngawinchawn thawinaa an ran hman chu, vawk-
nurial a ni. Bāwlhlo chu sihneh, kaiha, vawm-
hrui, hruaihrui, tasing, tlangham leh hmunphiah
te a ni Tin, zubêl pakhat, saumbûr angin hnângin
an cher a. Chu chu 'Beltem' an ti a, bel tawn tihna
a ni. Chu zu chu an siak chhuak a, phuichham
nân an hmang. Hêng mı pasarihte hi an tel ngei tûr
a ni. Nupu, papu rual, laichin, ni, farnu leh zawh-
zazote an ni. Zawh zazo hi chawnlâm lama thang
chhuah hming lamna a ni Haite-in zu an keng theuh
va, chhuatah vawk leh beltem chu an thut-hual taih
hlawm a Puithamin heti hian a chham

*"Nuar e nuar e ka Liangzawl khua nuar e. Ka
chhuanhnawk khua nuar e, ka thlahnuai khua
nuar e. Chim mak e chim mak e, ka Liaggzawl
khua chim mak e. Ka thlahnuai khua chim mak
e, Do ing e, do ing e, ka Liangzawl khua do zo
sing e, Ka thlahnuai khua do zo sing e. Ka thau-
lawngin lut ing e, Ka beltemin lut ing e. Nupuin,
'e' ti ua, Popuin 'e' ti ua, Rualin 'e' ti ua. Lai-
chinin, 'e' ti ua, Niin, 'e' ti ua, Farin, 'e' ti ua,
Zawhzazoin, 'e' ti uı."*

A chham zawh chuan, 'e' an lo ti a, an zu ken chu
chhuat āwngah tlēm tē tēin an leihbua a Chutianga
tūm thum a chham hnuah vawk an tal. A sa In
chhûng thukah an chhûm a, tlai lamah ruai an theh
nghâl a ni.

Saseth pēk dân: Vawk sa a hmin hnuah a lu
an filh a, bāwlhlote nēn an tawn belhbawm a. Pui-

thiam chuan kawmchâr kil atangin a phiet a. An
chhông hmîng a lam a, hri bawhlhawh a ùmehhuak
a ni.

*"Chhuak rawh chhuak rawh, ka vawmhruin a
vawm chhuak a che. Hruai hruin a hruai chhuak
a che. Tasingin a sing chhuak a che. Kithain
a kat chhuak a che. Tlanghamin a ham chhuak
a che. Hmuhphiatin a phiat chhuak a che. Si-
hnehin a hneh a che.*

Puithiam a kal chhuak a, bawhllo chu daiah a
paih. Kawngka an khâf a, puithiam lo hâwng chuan
a tlawh dârh dârh a, "Kawng mi hawn rawh u, ka lo
thleng e," a ti a. In chhônga awmte chuan, "Khual
chhia nge i nih khual tha?" an lo ti a. "Khual tha
ka ni e. Damte ka ni damna ka hâwn e. Pârte ka
ni, pârna ka hâwn e. Punte ka ni punna ka hâwn
e. Min hawn lul rawh u," a ti a. Kawngka an hawn
a, puithiam a lôt a, a thiang ta a ni.

(2) Nanthawina: Nau thawina chi hnih a awm
a. Chi khat chu pui nau a pai laia thawina a ni a,
Chhim, Nuhri, leh Hrichhia te an ni. Chi khat
zâwk chau nau pian hnua thawina a ni a, lul lam,
indawm, zingthiang leh zinghnawm te a ni.

Chhim: Arpui ngo an hmang a, khumpui lu-ah
an tal a. Saserh atân a hmâwr kim leh a khâwm
(awm ruh) fih fai a ni. Khum hnuaiah khovin an
khua a, a tuk zing ni chhuahab an paih.

*"Chhimin ka puinga lo chhang ang che, Chhim-
zawla chhimin ka puinga lo chhang ang che,
Chhimchinga chhimin — Chhimdama — Chhim-
chunga — Khumpuizawla — Tappui zawla —
Chhim In lama chhimin ka puinga lo chhang ang
che. Keng lamah pang thakak i mang thei lo.*

Nuhri: Naupai chu a kâwngruh te. an ruh-
châng te a na a, a lu a hai a, a luak a chhhuak thîn.
Chu mi thawina a ni a, ârpui dum an hmang. A
thawina hmun leh saserh chu chhim thawina nên
thuhmun a ni Thiam hla:

*“Nu hriin ka puihang lo chhang ang che
Thingphurh kawnga Nuhriin ka puihang lo chhang
ang che. Thlawhka kawnga Tuichawinaa
Khawlaia . Tappui zawla, khumpui zawla
Nuhriin ka puihang lo chhang ang che.”*

Hrichhia: Nau pai dik loh vânga pum nâ leh
zunim lo awm thîn thawina a ni. Arpui pâwl an
hmang a, thiam hla leh tih dân chu Nuhriin nên
thuhmun a ni. Thiam hla tawpah, ‘pum taim, ril-
fang, laifangah i tang thei lo,’ tih a ni.

Luilam: Naute thawina a ni. Lute kamah âr
leh vawktê leh uin an thawi. A talhna hmunah
hnah zik an phah a, a chungah saserh an pe. Thiam
hla chu ui a nih chuan lêng ui tih tur a ni.

Lui lamia (ran hming) lo chhâng ang che.
Reppuma chhuahna luilamin .. Thirtlep a
chhuahna . Bâwngchal a chhuahna Lawi-
chal a chhuahna Kâwlzâwla Thangtlînga
Tanghêma . Dimpuiâ Dîmlova Dum-
puiâ (Rûn) Suklua Luilamin (ran) lo
chhâng ang che.”

Chutiang zêlin mahni awmna khaw thlengin an hruai
lût a. He inthawina hi Râltêho ta an lâk chhâwn
a ni.

Indawm: He inthawina hi Râltê ta an lâk-
chhâwn a ni a, Indawm hi Râltê tawng a ni a,

'Kawmhâr' tihna a ni. Nawifual' tih hi hnutê fual tihna a ni. Phûngin nau tap ri a ngaithla a, natna a rawn thien thên niin an hria a, chu ti venna a ni. Charbân chhak zawn kawmhârah vawktên an thawi. Saserh chu ban bulah hnah zik phah chungah a hmâwr kim leh a luruh an pe.

'Indawmin ka zêltluang lo chhâng ang che. (Nau hming) Indawmin ka zêltluang lo chhâng ang che. Dumde zuanpain, Nawifual nuin ka zêltluang lo chhâng ang che. Hawhêngan lo thawk che, dai jawk dai hnawng rawn sang che, Mi káwm rawn hrût che. Nau tap rawn ngai che. Bang chhak rawn chhiar che. Thawm-mawl rawn chhiar che. Chhiar chhak lo bet che. (Hming) lunglai, chawnbân, thlunglu, pheiphûng rawn vuan che. Nang dumde zuan-nu, dumde zuanpa (Hming) sakruang, thlunglu, chawnbân, lunglaih t vuan thei lo. Ka zêltluangin ka jin a che. I awmna ngai dai jawk, daihnawng, hawhêngah va jin rawh'.

Zingthiang leh Zinghnawm: He mite pahnih thawina hi luilam thawina hmupah a ni a, ui an hmang. Phûng thawina bawk a ni. 'Zingthiang emaw Zinghnawmin ka leng-ui lo chhâng ang che. Leiphiri leh Nuchawngin ka lengui lo chhâng ang che, tiin phûng awm duhna ram hming an chham a ni.

Huai Thawina: Huai chu ramhuai, luihuai, thinghuai leh shhuai te an ni.

(a) Bawhuai Thawina:

Saserh: Hmân laiin pasaltha rammu mi pasalthee an to that vek a. An phuba lak leh a nih awngin an thilaru mihi huah kal lovin ram-

hualah an chang a An râlthum — phaw, fei, thal leh chem kengin râl bei angin an vâk a, an tawnfuh apiang an tinâ a, vânduai chu an thi mai a ni, an ti. Dam lo nat dân chu. khawsik, tisa pum nân an tawngvai a, chumi thawina a ni

Salsarih thawi nân vawkte nu leh ârpu sen an hmang a, a serh chu a hela pêk tûr a nih avângin a ke leh a hmui, sil a ngai. Ramhnuah an thawi a, puithiam nân mi pasarih an kala Mi hrisêl leh chakvak deuh an thlang a, an râlthum ang kha ken a ngai bawk. Ram hnuah thawi chi tawh phawt chu, kal lam hâwng lam in puithiam in hnu a dâl zêl a ni An thawina bawl hmunah thangtê an dawh a. Chutah chuan maichâm an dah. Maichâm chu hnâng malkalhatah, a tlang an zuah sei a, kuathlep-in an tawn khâwm a, chu chu a keah an hmang nghâl. Bâwlhlo chu Salsarih lem pasarih hlum in an siam a, hluma siam phaw an khumtîr a, fei leh thal leh chem lem an kentîr theuh va; dam lo mut-na khum bulah puithiam in ran kengin thiam hla a chham a. A chham zawh veleh ran kha kawngka lam hnaih chhuatah a thehthla dâwrh a, an kal chhuak ta a ni.

Bâwlhmun an thlen chuan, thangte chungah salsarih lem leh maichâm an dah a, puithiam in zupêng vaw thum a chhêm rik hnua thiam hla a chham:

“Hualtuthanga salsarih a khuanu'n a ti maw?
 Funglen tlanga salsarih a khuanu'n a ti maw?
 Khâwlhring tlanga Bualhrei tlanga Dâwn
 tlanga Bâwlte tlanga Inbûk tlanga Thang
 tlanga . . Muchhîp tlanga . Lurh tlanga
 Tân tlanga . Champhai tlanga Lunglen
 tlanga Kêlchal tlanga . , Aizawl tlanga
 Mawmrâng tlanga . . Reiek tlanga . salsariha
 khuanu'n a ti maw e' Ka hluikhuang leh ka

zêthuangin ka tîn a che. (Hming) sakruang, thlunglu, chawnbân, lûnglaiah i vuan thei lo, Tîn rawh. Ka thîu hnial, ka hla hnial an awm ngai lo. Thlanrawkpa khuangchawia palai kal pângngai ka ni e."

Thangte chungah vawktê leh âr nghâwngah a zai a, a thi a fartîr, Saserh a hmâwr kim zaibun a ni a, maichâm chungah an dah. Bâwlhmunah an chhûm a, chutah chuan an ei a, a sa bâng hawn a thiang lo. An hâwng a, Ina awmte'n tuath tui an lo theh a, a fihlîm ta a ni.

Chawm; Chawm chu phûng thawina a ni. Chawm thawî dân chi hnh a awm. Chi khat chu, 'Ramnu' an ti. Chawm mal a ni a, ârpui dumin an thawî. Ramnu hming chhâl lova Chawm thawî an tih mai chuan chawm nupa a ni. He mi chi hnh hi a kalhmang a inang. Ramnu an thawî chuan pui-thiam nân mi pathum an kala, chawm thawiah chuan mi panga an kal. Dam lo na a te, jawng thei lova nâ te thawina a ni.

Chawm bâwlhlo chu. Hlumin chawm lem pa hnh houte lian takin an siam a, pawnehhe dum an thînbihtîr a, pîing leh pîhte (pîngpîh) an awrtîr Chhangphuta belmang chawhpawh, sûmtan, bawm-ba hnah, chhang fûn, sekibuhchhuak atân hlumin seki lem an siam a, buhfai an thun a, maichâm an siam bawh.

Puithiamin damlo bulah thiam hla a chham hnuin an kal chhuak a, bâwlhmun tûr an pan. Thangte chungah chawm lem leh bâwlhlo an dah hnuak puithiamin faidam bûr (buhfai thunna) vawî thiam a chhâm ri a, vawkte leh ârpa son kengin thiam hla a chham:

“Chibai! Velvulnu, velvulpa, Liveipua’n lo
 thawk che. Rûn dungrawn zui che. Thing in
 lianrawn vèl che Lung in lianrawn vèl che
 (Hming) Sakruang, thlunglu, chawnban, lunglai
 rawn vuan che Velvulnu khân, ‘Sum va hlâng
 ta’ng,’ a ti maw? Rûnpui dunga vuan dur dura
 velvulnu khân sum va hlâng ta’ng a ti maw?
 Bawmba bul Theire bul Tiaupui dung
 Lianpui khâm Tân khâm Champhai tâng
 Tuipui dung Rerek kham Lunglên tâng
 Mawmrâng khâm Thâng tâng Lên tâng
 velvulnu khân sum va hlâng ta’ng a ti maw e’
 (hming) sakruang, thlunglu, chawnban, lunglai,
 pheiphungah i vuan thei lo Tin rawh, tin rawh.
 Rênpui zâwlah Chhûra thlahte’n i nupui fanau
 an man zo an ti. A chhûn a zana i kal chuan
 i la tlan hman ang an ti che. Khua a thim leh
 dumdepa’n fâr a chhit ang chia, tui a len leh
 mawmpuiin a ril a zâr ang che.”

Thiam hla chu, Chin ram leh Mizorama tlang leh
 lui hming lâi deuh chham a ni a, an lam zât a in-
 ang lo Thiam hla a chham zawhin thangte chungah
 vawkte leh âi ngâwngah a zai a, bi chlo chung-
 ah sa thi a fartîr A thim an phawh chum thuai
 a, ‘In kâ lo ang rawh u, sathin ka barh ang che u,’
 a ti a, chawm kûah a hmuamtîr

Sa an chhûm a, saserh atân a hmâwr kim, a
 hmin hnuah pèk a ni Muchâm chungah changêl
 hnuah zik an phawh; chum chungah saserh an dah.
 Bûrtê vawî thum a chhêm ri a:

‘Hei ka maicham chungah saserh ka hlân a
 che u. Tumah a phun a nwar awm lovin, kim
 takinrawn kîl theuh rawh u. Ka tin che u a
 ni. Hei ka fâidam ”

a ti a, bûr chhûnga buhfai chu saserh chungah a chhûngbua. Bâwlmunah a sa an ei a, sa chu ei zawh tûr a ni a; a bâng chu hnutchhiah a ni. Ram-hnuai a thawi chi chu thawinaa kal te, kawtkai an thlenin Ina awmten tualah tui an theh a, a thiang ta thîn a ni.

Bulthlûk: Ramvahna leh khual zinnaa an natin emaw, an hâwn hlima an natin emaw, an va kalnaa ramhuai tihmatah an puh a. An va kalna kawngah khawchhe bulthlûkin an thawi a, âr an hmang. Tawngvai a, a kalna lam a sawi fo chuan thlalâkin (thla kohvin) an thawi a, âr bawk an hmang. Thlalâk (thlakoh) chu ramhuatin hrênga tantîr nîn an ring a, chu mi thawina a ni. Thlalâk leh bulthlûk chu thiam hla leh bâwihlo a inang.

Bâwihlo chu: Hlum sial sâwm, hlum thîpui sâwm, hlum tuthlawh leh hreipui pakhat ve ve, sai-hlum thi valkhat, hlum dârbu, hlum khuang, pepu, phunchawngthuam, saingho atân thing vâ an suih, hluma siam sumvândo, rawchhem, salruang (mi-hring lem) te an ni. Thiam hla chu dam lo va kalna ram hming a lam a, a tâwpah, 'Sumsem zâwlah salruang leh salruang inthleng ang,' tih a ni.

Thlalâk (thla koh) chu puithîmin thiam hla a chham zawh hnuin ring takin dam lo hming a ko va, feipui leh chem a khâwng ri a, bûrte a ham bawk a: 'Lo hâwng rawh e, i nuin a ngai a che, I uin a ngai a che, i nauvin a ngai a che. Lo hâwng thuai rawh,' a ti a. 'I lo thlang maw! a laiah kal rawh lo, i hâwng ang u,' a ti a, feipui leh chem a khâwng ri pah zêl bawk. In an thlen dâwnin, 'A lo hâwng-em?' an ti a. Ina awmte chuan, 'Hâwng e, hâwng e,' an lo ti thîn a ni.

(b) Taihnei thawina: Tui pûchhuahna hmun hi sabual leh sih leh chirh a ni a. Râmsain an bual

duh bîk hi sabual, a tui an tlan thin hi sih a ni
Chirh chu chakat awmna a ni a, sain an tlan lo va,
an bual bawh hek lo Hêng hi ramhuai awmna hmun
ni a an rin a ni. Lovah sih a awm chuan an vât fai
ngam lo va, sih khur vêt chu an zuah a, Chirh
erawh chu an vât mai a, an thawi a, 'Chirhluh' an
ti. Pun na, ruh nâ, thak leh bâwl thak te hi tuihuai
tibnatah an puh

Sabual thawi Sa chi tin nupa tuak zêl lem, hlumin
an siam a, u-chang leh laiking chenin. Vawktê
leh ârpa senin a hmunah an thawi Saserh a hela pêk
a ni a, silfai sa a ngai. A sa chu lnah an hâwn
Sa lem siam zawng zawng hming lamin

'Nang bual hnîm nu, bual char pa, zuknu
buala mi, Zukpa buala mi, khinu buala mi,
khipa buala mi, Nghalnu buala mi, nghalpa
buala mi ' (*Hming*) sakruang, thlunglu,
chawnbân ivuan thei lo, tin rawh."

tin a chham a. Sa lem chungah sathi far tûrin ran
nghâwngah a zai a ni.

Chirhluh: Sihluh nêh a inang a, vawkte nu leh
ârpa sen an hmang. Chirhah changêl lnah zik an
phah a, bâwlhlo leh saserh an dah. Saserh chu a
hmâwr kim a ni a; a helin an pe a, a sa chu lnah
an hâwnpui.

Bâwlhlo chu: (1) Rawcheh 5 a ni a, rawthek
pum a pangah an zai ve ve a, lapâr an zep. (2) Thei
biai 5, rawthek a lehlam a zum. (3) Phehleph nupa,
lenglep ti an awm bawh; dizai châng hnih chen vêt
kawkalhah la vâh, la sen leh la duma vêt kual a ni.
(4) Chhangphut te an ni. Thiam hla chu:

'Tui kôngpui nu tuikôngpui pa, Khuangthli
bula pût, Pârtiam bula put, kawkpui bula pût,

ai râng nu, ai râng pa piannaa pôt, (*Hming*) sakruang, thlunglu, chawnbânah i vuan thei lo. Nun thuak pang dam ka dîl e. Ka zêltluang leh ka hluikhuangin ka tîn a che.'

tiin a chham a, ran nghâwngah a ât a, bâwlhlo chungah a fartir.

(c) **Thinghuai:** Thinghuai an tih chu thing piangsual a ni mai a, 'Thing kûng a larah a âwng a, a pilin tha taka a tuam ve ve chuan, 'Thingkaw!' an ti. Thing kûng khat ni sim, a lian zâwk a kûl a, a tê zâwk a dîng ngîl a; a bul lam leh a lêr lam a in-zawm chuan, 'Thingsairawkherh' an ti. Thinghuai chuan tha nâ leh ruh nâ leh natna dangah a tlâk thei a, thing awmna hmunah vawktê leh arpa senin an thawi.

'Thingpui ri hu hu nu, thingpui ri hu hu pa, I zungin ehchim lei thuah riat a chhun i ti maw! I chhun zo lo. I pân thangvân a ên i ti maw! I ên zo lo. Nang, he lai ram mualah i awm thei lo. Hmâra'n thing lêngbuangin a ko che. (*Hming*) sakruang, Thlunglu, chawnbân i vuan thei lo.'

Thing chû an kit a, ran thi an luan tîr. A zung an lai a, sarub leh thîr an khêng a, merin an ur bawk.

(d) **Sahuai:** Zawhte ang, thing pawm tlat chí hi 'sahuai' tih bîk a ni a, thah a thiàng lo va; hmuh mai mai pawh an serh. Huai nia an ngaih ramsa dangte chu: saza te, dân pângngai ang ni lova dang-lam bîk, chal râng te, ki phîr te an ni. Hetiang sahuai an kah chuan hnuaichhih nân vawknurial leh arpa sen an hmang. Mîhring chungah that lohna a thlen ta nia an briat chuan, Ruangdinin an thawi

thîn. Ramsa lem an siam a, vawktê leh aipa senin an thawi a. 'Tîn iawh tîn rawh, ka vawk rial leh ka hluikhuangin ka tîn a che (*Hming*) sakruang, thlunglu, chawnbân i vuan thei lo,' tîh a ni. Rûl leh chaw-kete hi ruang an dîn thîn baw

(4) **Hring thawina:** Mihring zîngah khawhring nei mi an awm tîh a nîa, khawhringin mi a tîa thei a, a tîhnat chuan, 'Khawhringin a ei' an tî Khawhringin a ei a, tîsa chak lo, mit thim, chaw ei tui lo leh ngui taka an awm chuan uin an thawi a. Chu chu, 'Uihring, khawzahring, khuavânghring' te a ni.

Uihring: Kawtkaiah uin an thawi a, ui-ngul âtân thîl thing an hmang. A hmâwrah a hnah an zuah a, kawtkaiah phunin, a kâkah a lu leh a hmâwr kim chu saserh âtân an khai. Thiam hlaah chuan hnam hming a hriat zawng zawng Kâwl leh Vai chenin a lam a. "Hringin ka lêng ui lo chhâng ang che. (*Hming*) pheiphung, chawnbân, i vuan thei lo," a tîa; ui nghâwngah a zai. An talh hnuin "Chhuak ua, chhuak ua, (hnam hming) pa hring chhuak ua, tiang zêlin hnam hming a lam kim leh a; ui chu a theh dâwrh a. A hnua hnuin damlo a nawt.

Khawzahring: Kawtchhuah — kalkawng chung-ah thing an kham a, chu mi hmunah chuan uin an thawi. Ui lu leh a hmâwr kim saserh chu thingah an khai. Thiam hla chu uihring thawina nêh a inang.

Kheavânghring: Kawtkaiah uihring thawina hmunah an thawi a, thiam hla chu uihring nêh a inang deuh vek a ni. Uingul âtân khiang a nih loh leh thingsia an hmang a ni.

Khawhring thawı dangte chu: Hringchâm, Tuițai, Khawhringthiar leh Hnamsai te a ni. Artepum phel a awm bawk. Hringchâm chu vawktein an thawı a ni. Pum a nat thut chuan 'khawhring ei' an ti a, tuițuin an thawı a Tuițai chu fianin tui an suak a, khawhring vau chhuahna an chlam a, tuah meiling thlâkin dam lo an intir a ni. Chawhmeh tha leh zu thlum an inte chu khawhringin a awt a, a eitu leh a intu kha a pum a tina a. Khawhring neitu jawng angin dam lo chuan thu a sawı a, 'Nang zawng puzufâng thlum tak i in a, keı chu min pe ve lo, 'tił angin a jawngchhuak a. 'A thil ngen an zâwt a, a ngen ang chu an chhiah a, Dam lo hi 'Khawhring thlûk' an ti a, an thawına hi 'Khawhring thiar 'an ti Tin, tisa a bawı chhuak a, a thak bawk a, chu pawh chu khawhring tihnatah an ngai a, 'Hnamsai' an ti Hnamsai chu khawhring perh tihna a ni a, dam lo chuan thlangra a inzâr hlah a, sairawkherhin an perh. Tin, nat hmaa invên nân, chaw ei dâwnin upain chaw leh hmeh an sikthlaa, 'Hring chhuak' (Hring tlai) an ti a, an theh. Khawchhe theh te sate hring thawı te, ramhring thawıte a awm bawk

(5) Dawısût: Rei tak natna tuar an thawı țeuh tawh pawha dam thei chuang lo chu dawı niin an ring Ui leh ârpa sen hmangin hmân lai dawı thianho hming an lam a, dawı an sût.

"Dawı chhiaın ka lêngui leh ka hluikhuang lo chhâng ang che. Hmâra Tinchhûma dawı chhiaın ..... Kêlchala Hrangsaipuia ... Hawlpûma Zângkaki Chhipphîr khuaa Pa-lova ... Khawzimah Luathâwnga Chawhtêah Lûtlera ... Lungbêlah Bêlhauva Siallâmah Lâmlûna Chawnghawihah Chawngchawna ... Râltêah Tûnglûna .... Sajângah Zângkûna . Rûnrâlah Hasauva . . . Tlaisûnah Sunhauva

dawichhiain ka lêngui leh ka hluikhuang lo chhâng ang che.”

(6) **Bawlbhlawh:** Pân pherh leh pân dam thei lo thawina a ni. Tualah vawknurial leh ârpa senin an thawi. Bâwlhlo chu feipui, hreipui, tuthlawh, chem, thîrkhai, sakuh leh dawhkilh te a ni. Heti hian puithiamin thiam hla a chham:

“Sentenu, sentepa, Kâwla’n lo thawk che. Nikung rawn zui che. Thlakung rawn zui che. Vânlazâwla’n rawn thlîr che. Tûangah chhuat-ah lo tum che (*Hming*) tâng bâl rawn liak che. Chîl thu rawn liak che. Ha ruh rawn zûk che. I ti thei tawh lo Ka zêltluang leh ka hluikhuangin ka tîn a che Hmârah Sûmhrilnu a lal ta an ti. I nupui leh fanau te hrêngah a tântîr zo. Ka zêltluang leh ka hluikhuangin i nupui leh fanaute va tlân rawh se an ti che. A chhûn a zânin tlân rawh. I tlân loh chuan Menrihawihin kawtdai a khâr hnan angche.”

Ran an talh hnuah hriamhreî chu a mal tê tîn a keng a. “Sanghalhriampan engah nge zunfei a chawî? Sentenu, sentepa chhun nân ka ti. A mîr a hnâr chhun nân ka ti,” a tia a. Puithiam chuan rûm nghut nghutin a pîn kha a tîn a, leiah a chhun bûr zêl a ni. Saserh chu a hmâwr kim a ni a, a hmin hnuah lampeiah an dah. Saserh pêkna thiam hla a chham hnuin saserh chu daipâwnah an pah.

Inthawina chi dang chu: kap lamthak thawina-hrisa te, kawchhe pum na thawina — vawkpui phurh te, mitthi ei an tih naupang bawrhsâwm thawina — Thlânluh te, In hmun hman te, Thlanhmun hman te, Tui-leh-ram te, Tuilâk te, Chuktih te a la awm zêl a ni.

6. THIHNA CHUNOCHANG

Mihring nunna hi Khauvang remruat a ni a, rem a tih hunah min tihlum mai a ni an ti. An nat laim tnatu nia an rin zawng zawng an thawi hnuah an thih chuan! "Thi tãa Khua tãa a ni" an tia, an ngath a tha thin:

(1) Ruang ~~Rakaw~~ Dã: Chhôngkaw zingã mi a thih chuan khumpuiah an muttir hnuin tuangah an bual. 'Ruang bual loh chu mitthi khuaah a tla (thleng) lo' tãa a ni. Ruang bual zawh chuan sahriak thihthin sam an khuih sak a, incheina thuam a neih tha, berin an chei thin. Bangthlang hnaih chhuatah hlãng an siam a, tap lam hawin thuthluangin an zalh. Sihfên dang chu a zalhna tlãngah an bãng. Silai hmang mi a nih chuan silai an tung a, hmichhia a nih chuan thi an bät

Ar an tal a, rawh kãwn hnuin ruang bulah an khai a. 'Arthlãnkhai' an ti. Mi thenkhat chuan khai lovin an chhũm a, mitthi hruaia lo kalte tân tiin thi an chhiah. Chhãng fũn pathum aia tlẽm lo an chhiah tel baw k. Mipa chu archangku dum pakhat an tawntir. Mi nũ ngai chu archangku dum pahni an tawntir a, nũa unau ngai thlang a nih chuan archangku vãr pahni an tawntir. Thang chhuahpa chuan vakulchang a taw n a, nuin chawilukhum a khum. Rãl that a nih chuan chhãwn an tawntir a ni.

(2) Mitthi Men Dã:

Hiamzuih: Nautã a chãm tling lova thi chu, 'Hiamzuih' an ti a, 'Lachãr' an ti baw k. Hiamzuih a thi chu mitthi nei lo angã zwm tũr a ni a, ruang pawh an baw lo. A chhan chu pialal an kai theih na tãr tãr an sakaw diak dawichhui nawn leh tũr, chhui lova pumpelh an duh vãng a ni. Rẽi

pawh an awmpui ngai lo va; sumhmⁿⁿ buh denna
bula^h bêlruiⁿ an phôm. A thlarau hruaitu atân
tîn artui an phôm tel bawk Artui kha a lum zêl
a, mitthi khaw thlengin nautê thlarau khân a zui zêl
nin an ring. Kawrnu zai hla^h pakhatin heti hian
a sawi!

*Thla famin tum kawng a hai lo ve,
A lum biang biang bawhartui lungfing te a,
Tuata'n sul a zui.*

Puitling: Kum khat achin chung lam chu tih
dân a inang vek a, lai leh puithiam pawh ni se, mit-
thi men dân leh vui dân a dang chuang lo. Lal leh
upa neinung deuh an nih chuan thlaichhiah ran an
tal thain sunpuitu an ngah a, an ropui deuh bik.
Lal leh upa an thih chuan, khaw thenawm khaw-
tlângin sunpui nân zu belpuin an râl a, an thlawra,
an sem thîn. Hei hi lai leh upa an hlut bikna chu
a ni

Unau lainâ leh nuhovin ruang an kîl a, khum-
pui lu-ah zu bengin lunglên hla chi tinrêng an sa a
An hla thenkhatte chu:

1. *Khuangpui awm har zai vawrpui ila,
Laichhuata zal Laldanga e lo tho rawh
Ngaih zawnng leng kim e (Kawrnu zai)*
2. *Zanin erawh rauthla lengin kan run a mawi e,
I awi ang aw, tahzaun leh lamdar thang
zawnngin (Saikut zai).*

Siala an thlaichhiah chuan dâr tum theih a ni a,
an zai loh lai hian dar hla chi tin an tum a.
'Châwnglai' an tih mitthi menna dâr hla bik a awm
a, chu chuan tum ngei thîn. Hla an sak lai leh
dar an tum lai hian ruang lam hawia lām an awm
reng a ni.

Sapui vuitu ruang: Sapui vuitute chu thlai-

chhih atân sial talh ngei ngei a tûl a. Mitthi men dân chu mi dang nêu a inang vek a, a danna chu u talh leh thihthiap ven a ni. A nupui pawh a pasal nêu angkhat an ni. A hnuk chah hnu rei vak lovah tuangah ui an tal a. Puithiamin bûrfianah bulfaia dah a, tui a suak a, tui chu u chungah phuhin a chham a:

'Nang lengui fîng lengui kawlhîn, khaw dung khawvanga'n, Thimdem thla rang thlengin mi kian lo, sa kian lovin Sul tawn la, a kaiza veng ang che.

Ui chu a vawhlum a Fian a vawkeh a, ui nêu In hnuaiah a thlak. Ui sa chu thihthiap vêng tlangvâl—hovin ruaiah an hmang.

Thihthiap an vên chhan chu: "Sakeiin a aitu ruang chungah phuba lâk a tum a; a tirkoh atân thihthiap a hmang a ni. Thihthiap chu zawhte tia vêl, beng thuah sarîh nei vervék tak a ni an ti. Thihthiap chuan rannung chi tinrêng a tîr thei a. An vên hneh loh chuan ruang chu khauchher leh rannung dangin an seh hêk hlawk hlawk thei. Chuti a nih loh pawhin sakeiin thlân a hai thîn," an ti

Thihthiap ven dân chu. Zinah zawhte paipêrin an chilh a, ruang bulah an khai. Tlangvâlho In hnuaiah an chhuk a, bûr an vaw ri bûr bûr a. Chumi hnu chuan khuang leh dâr leh sila kengin dai an hêl a. Chutih lai tak chuan Puithiam leikaa dîngin kâwlhâm a vai a, "Kan tiam e, kan tiam e. I rawih theih zawng zawng ruai rawh. Chung lêng leh hnuaî vâk zawng zawng sâwm rawh," tiin a cho vêl a. Zawhte lo khawih râktu an awm bawk a, fâr (mei) êng takia an chhih; nuhovin ruang chu chhâwlin an lo zâp vat vat a.

Dai hêltute tual an thlen veleh puithiam chuan, "Kan hai e, kan hai e," tiin a au va, an châwl. Chutiang chuan khawvâr hmain tum thum hêl a ngai a

ni. Zawhtê an khawih rāk chhan chu sakei chī zingah zawhte chu sa beih dân a thiam ber a; sa a seh pawhin a lu a ei a, an upa ber a nih avângin salu putu a ni 'In upa ber pawh kan duh ang angin kan sawisain kan hneh a, kan hnuai chhih che u,' an tihna a ni.

(3) **Thlan:** Hmasângah chuan ruang chu kuang-ah an dah a, a hnuah tualchhakah thlân an siama an phûm. Thlân awmna chu seluphan phunna pawn lamah a ni thîn. Phungzâwl leh phâr chu kawmchâr lamah an zâwn chhuak a, kawmchârah emaw, daih emaw an phûm a ni. Thlân uluk chu lei an lai hnuin a hnuai lamah lung an phah a; a sir leh a chungah lungphêk tê tê saphuhâwnin an rem. Lungphêk hlaiin thlân khâr an siam a, chang-dâwlin an remhnan thîn. Saphuhâwna thlân rem hi, 'Tianhrâng thlân' an ti.

Tianhrânga hi Tuallâwt hnam zînga lal awm chhun a ni a, Inrâl (Hlawnmual) lal a ni. A khuate kal thei zawng zawng Rûn luih sangha suartluana an kal vek hlânin Chhunchunghovin an rûn a, nu leh naupang chauh an hmu a, mipa putling lu hawn tumin an zawng vêl a. Khawlai — pângpui buk chungah Tianhrânga lo biru chu an hmu fuh hlah mai a, pâng chu an kita an that ta a ni. Inrâlho chuan an awm loh hlâna an lal râlin an lo that ta chu an tuar na hle mai a. Ni danga an la siam ngai loh thlân uluk tak saphuhâwna remah chuan an phûm ta a ni. Chutianga thlân siam chu, 'Tianhrâng thlân' an ti hlen ta a ni.

Tualah thlân ro an nei a, an chhûngte an thih hunah an phawrh a, ruh an silfai a. Luruh chu puanin an fûn tha a, thlânah an phûm leh a ni. Hnam a lo changkâng zêl a, tualah phûm tawh lovin daipâwnah thlân mual neih a ni ta. Tuala an phûm thu chu heti hian hla an siam.

*'Ami zuapa'n tharkhaw sah lai an rël,
Kei ka zuapa'n vangkhaw chul hnu,
Sumtual a nghak e'.*

Mitthi phum: Mitthi chu zan khat emaw, zan hnih emaw an men a, tlai lamah an phum deuh ber thin. An phum hmain thlaichhiaha sathin leh a lung an zai thla a, a then an dah rih a, Sa chu an ohhum a, te tak te tain an zai a, chaw nen thlangra pakhtah an hai then a. A tlem berah hlui thum; zan khuangchawi a nih chuan hlui sarih, khuang-chawi tan hlui sawm an siam a; khanchhuakah an chhiah. An phu tawk zel puan — thangchhuah puan, sechhun puan leh pawngo tih angin ruang an tuam a, rawzumin an kilh. A chhungen an kan a, an kan let leh a. Hei hi mitthun a thlakhle loh nan tih a ni. A ke lam kawt lam hawin an zawn chhuak a. An dam laia a thil hman thenkhat an phum tel a, raicheh thi chu a kalkawng sah en nan ebentum an phum hnan a. Raicheh thi chuan an thian atan mi dang an sawm thin an ti a. Sawm hlauvin "Lut ngam lo rawh se," tiin kawtkaiah chhawl an bang theuh a ni.

Mitthi phum hnuah pu leh thianrualin a nung dam te tan ar thlahual an talh. An talh dan chu fianah buhai dahintui an suaka, aran phui a, thlabat leva chaw ei tui tur leh mut tui turin an chham hnuah ar chu an tal a ni.

Ramhnuah: thi chu an thihna hmunah an thlarau chambang reingin an ring a. A thihna lam kalkawng-ah ar an tal a, a hming kovin hawng turin an sawm a; chu chu 'Pulau auh' an ti. Tin, ruang hmuh loh-va borai chu ruang lem an siam a, puana khuhin ruang ang hawkin an sawngbawl thin. Ruang lem din chu a thlarau mitthi khuah a thlen theih nan tih a ni. Thil rapthlak tak titia an sawi thin chu:

ramhnuaia thi jawng chhuak theia awm a, a
chhôngah ramhuai a lût a nih an ring Chu chu
'Tulôm lût' an ti

(4) Mitthi kal ni: Hnuk a-chah velah thlarau
chu chhipan a chhuak a, tungchaw ațangin khan-
chhukah a lâwn a; luanglu (tlûng)-ah a chhuak a,
luanglû zawhin kawmchâr lamah a kal chhuak a
Chu chu lo kîr lehîn Inah a chêng lawk a; mitthi
phûm hnu ni sarih zîngah a kal chhuak a, mitthi
khua a pan ta a ni an ti. A kal dâwn zânah mitthi
hruai tûrin thi hlute thlarau an lo kal nun an nga
a; azân chu zu nêan an tlaivâr. Ar a lo khuang a,
mitthiho ei tûr buatsaihin salung an dansa leh chaw
an chhûm a, thi an chhih a; chaw leh artui an fun
bawk. Khawvâr ruilah kawngka an hawng a, "Kan
inthen a hun ta e, thlâkhlelh nei lovin kal rawh le"
tun an thlah. Hei hi hla an siam a

*'Ar a au've, kal lai han siam ila,
Thlehte puana lalhnang nau awi,
Tapin liam maw e'.*

Chutia a kal ta chu mihring awmna a la lang
reng a, a mittui a tla zawih zawih a, a nul vêl a.
Chu hmun chu, 'Hring lang tlâng' an ti. Chu chu
lênlai zaiin hla an phuah:

*"Ka nu, ka nu," ti zela zamual i liam,
Hringlang ilangah i luithlt nul bang rawh maw'
Lenlalah e.*

Tap tap chungin a kal zêl a, a lung a lêng êm êm a.
A lunglen reh nân a hruaitute'n tui an intir a, chu
tui chu, 'Lunglo tui' an ti. Heti hian hla an siam a:
*Ami zuapa bel lian khawnthiang karah,
Kei ka zuapa'n Lunglovi tui,
Tapin dawn maw e'*

A lunglên chu reh mah se, kal hlei thei lovin khua a hawi a hawi mai a, a khawhawi bâng tûrîn pangpâr an tawntîr a. Chu chu, 'Hawi lo pâr' an ti. Tichuan, a khawhawi a bâng a, ngaih tha takin mitthi khua a thlengta a ni. Kawrnu zaiin heti hian hla an siam:

*"Kan chawiah khuanu'n a rel lo ve,
Thla fam kawtchhuah pulzing dailungah;
Hawilo par a tuan."*

A chhûnah chuan khawhar chhûngkua chu unau lainâ leh thenawmte'n an lêngpui a, zu an in a, lunglên hla chi tin an sa,

*'Vawlin chuan e, ka di a kal ta e,
Chung tura ni va nem ang che;
Vanzawl i thlen chuan.'*

(5) Mitthi khua: Mitthi chu, 'mitthi khuaah an kal' an ti theuh va, mitthi khua nia an rin erawh chu a hrang deuh hlawm a. Lailûn v. la chêng tawh Pâwiho mitthi khua chu, 'Zinghmuh' a ni a; Ramthlo khaw lua tlâng chhip a ni Chimnuai vêla chêng tawh Paiteho mitthi khua chu, 'Lên nupa (Buannêl), a ni a; Kâptêl khua leh Hmunluah khaw inkâr Lên tlângah a awm. Ngâwnho mitthi khua chu, 'Thângdim mual' a ni a; Hri ngngai khua leh Suangphei khaw inkâr tlâng a ni. Seipui vêla chêng tawh Duhkânho mitthi khua chu, 'Rih' a ni a, Tiau lui chhak lawk Hualngo tlâng dungah a awm.

Rih di! chu hmâsângah chuan, tûna Bochung khua leh Khawphual khaw inkâr Chiak zâwlah a awm a. Lunglûin: "He laia i awm reng chuan ka dâwt kang vek ang che," tiin a vau va. Chumi hlau chuan thâwk-leh-khatah a kâm duak mai a; seipui vârah changin a bu vung vung a, a kal chhuak

a. Tûna a awmna hmun a thleng a, li khat tâwk tûra a inhriat avângin a laia a bawk a, tuah a chang leh a; tûna 'Rih dil' kan tih tâk hi a ni, tun thawnthu-ah an sawi thin

Rih chu 'Mitthi kalkawng' ti leh 'Mitthi khua' tiin ngaih dân chi hnih a awm a. Mitthi kalkawng nia ngaithe chuan: "Mitthite chu an kal chhuahin Rih dil an tlawh ziah a ni," an ti a; mitthi khua erawh chu sawi a awm tawh lo. 'Mitthi khua' tih hi, hmasâng pi pute Seipua an chên laia ngaih dân a ni Mitthi khua nia an ngaih avângin Rih sava chu, 'mitthi ar' an ti a, Rih dil kama hnim chi khat pawh, 'mitthi pal' an ti Lusûn hlaah. 'Rih khua Rih tlâng liam, Rih sâng mual liam,' tun an chuan-tîr tseuh va Rih dil chu tlângin a hual vêl a, chu chu, 'Rih tlâng' an tih chu a ni Seipui atanga hmâr thlang mêl 40 chuang zeta hlaah Rih tlâng a awm a, Seipui leh Rih tlâng inkîrah tlâng leh lui tam tak a aw n. Mahni khua theuh atanga Rih an panin, 'Hringlang tlâng leh Lunglo tui' te chu Rih tlâng an thlen hmaa an kalna kawngah a awm nun an ring. Rih tlâng an thleng a, chu tlângah chuan an liam a, chu chu 'Rih tlâng liam' an tih chu a ni. Tichuan, an chhuk a Rih vun (phai) an thlen hma lawkah, 'Hawilo pâr' a lo awm a Chu mi hnu chuan phai kinah mitthi khaw luhna kawt chhuah an thleng ta a Chu kawtchhuah chu, 'Zingvun-zâwl' an tih mitthi khaw intanna a ni tawh a. Mitthi khua chu Rih phai a ni Chu hmun chu kal pêl tawh lovin, chutah chuan an chêng hlen ta nun an ring. Hualngo upa Thawnglinga pawhin "Hualngo Luseite mitthi khua chu Rih a ni," tiin a ziak (*Lai Mizo. p 131*)

Zingvunzâwl awmzia hi chikdeuh zâwkin en ila: Zing chu, 'Zinghmuh, Zingpûl leh Pûlzîng' tih

nên hian thuhmun vek a ni a, 'Mitthi khua' tihna a ni. 'Vun' chu phai a ni a, Zingvunzâwl chu, 'Mitthi khaw phai zâwl' tihna a ni Mitthi khuaah chuan vêng pahni a awm a, vêng khat chu mipui vângtlâng awmna a ni a, an hring nun lai ang bawkin ei-leh-bâr tûr ngaihtuah chawpin an khawsa niin an ring. Lungngaih, tahna erawh a awm tawh lo, an ti. Vêng khat zâwk chu, 'Pialrâng (Pialrâl)' a ni a, thangchhuah leh nausên thlarau awmna a ni, an ti. Pialrângah chuan zu leh sa duh tâwka chen tûr a awm a, faisain an chawm tih a ni Pialrânga kalte chu, 'Palrâng kai' an ti a; piallung an tih 'lungphêk râng dawhkân' chungah khawsa niin an ring. Rih chu mitthi khua nja an ngaih thu leh chutah bawk chuan Pialrâng a awm tlu chu Kawrnu zai leh Saikut zai a an hlaphuahte atângin a lang thei a ni.

1. *Ai maw! Kungi lai lung a thak,
Kan chalneng thawn Rih khaw sang kai lai an i el,
Zua lian tawng che maw?*
2. *Rihkhaw piallung sang mah kai lovin,
Thang nunnemin Run tui dung a zui,
Sam phiar khua chenin (Thanhrainga hla)*
3. *I chuan ang u, Pulzing run rem zaleng an kalna,
Rih khaw piallung dawh sang chungah i ti'n khuasa
maw?*
4. *Rih khaw piallung dawh sang chungah i ti'n khuasa
maw?*

Khuanulengin runthang a rem, vangkhua ngai lovin

Tin, salulam hlain: "Va au 'u, va au 'u; ka pa Hminglian; Rihchin tlânga'n va au 'u, ka pa Hminglian," a tih pawh hi, Rihphaia awm a pa' thlarau chu, Rih tlâng atânga koh chhuah theih a beiseina hla a ni.

Mitthi khaw luhna kawtchhuahah kawngka

vêngtu a awm a, an dam laia nungchang dik lo apiang a lo hrem thîn, an tî. Kawngka vêngtu hi 'Pâwla a nî' tih leh 'Sanu a nî' tîin ngaihdân chi hnih a awm. 'Pâwla leh a nupui Sanu-ı an nî' tih a awm bawk (*Pu Hrangthiauva, Mizo. p. 18*) Mî thenkhat chuan nula ngai lo chu, Pâwla'n sairaw-kherh lianpui main a lo sai (perh) pawp mai a, a saihlum pawh artui tiat a nî a, a saina chu kum thum a ngâwt thei an tî. Mî thenkhat chuan Pâwla an sawi ve lo va, "Mîpa putling tawh sakhi pawh kâp lo chu Sanu-in a nâk ruh pakhat a phaw sak a, hmeichhia putling tawh puan tah thiam lo chu themtlengin a sât," an tî Seipui vêla chêngte leh Lailûn vêla chêngte hi an inhnaih bawk a, ramsa chungchângah leh mitthi chungchânga an ngaihdân te, tawng upate inang a tam khawp mai a; Lailûn vêla chêngte pawhin Sanu bawk hi an sawi thîn

*'Khisen kap lo kan zin a dang e an tî chu,
Sanu khawnhai nu chu vawn hriah lang hnar lengin'*

tîin sakhi kâp lo pain Sanu-ı pumpelh nân hla a phuah a nî Hrem chi nia inngaithe chuan hrem hiauvîn hêl an tum a, hêlna a awm sı lo Zânah a rûk a râla luh an tum pawhin an lût ru thei bawk hek lo. Kalna kawng kariah rah bûka ri thei ngei tûr lungphêk phah a nî a, an rah rîk veleñ Sanu-in an bânah a va man chawt mai a, hrem lohvin tumah a hlah ngai lo. Zîngvunzâwl an lût tûr chu an lungngai êm êm a nî, an tî. Zîngvunzâwl an luh thu chu heti hian hla an phuah.

*Ami an kal Len tlangah tharsa hawlin,
Vanduai a kal, a khu Zingyun in zawlah Lenlatah e*

Thangchhuahho Pialrang kai dan: In lama thangchhuah chuan, thangchhuah thuamin an in-thuam a. A se talh zawng zawng leh a thlaichhuah-

na sial chenin a hmachhawm a. Sechal kiu ri a lo hriat atangin Sanu chuan mi ropui a lo thleng dawn tih a hre sa a, a thlir dèk dèk ngam chauh ani. Zingvunzâwlah sechal kikheh pui pui an insia, an ingauh ri bup bup mai chu ropui a tiêm êm a; Pial-rângah a va hruai vat mai a ni, an ti

Ram lama thangchhuah chuan — a sa kah zawnzawngin sùl an sù a, a aihna sial leh a thlai-chhiahna sial a chhawm bawka, sai kâp chu sai chungah a chuang. Zukchal kiah rûngân a mzem kual ruih a, a lu chu hma lama hawin a chhuah hruau mai a. A chungah muvanlain, 'Kawk ka v-lêk, kawlêk,' tiin a lo chhaih a. Hei hi salulam hlain heti hiam an phuah:

*Zuksial a ki thuum riatah rul a vial maw!
A chhaihtu chung muvanlai tui ang kan lak!*

A chungah vahluk a thlâwk zêl a, ni sa leh ruah sùr lakah daihlîm a lo zâr sak. Savawm leh sanghalte chu an insual a, an hûk leh an ngêk nêh, an ka âng sen huamin zingvunzâwl an thleng a. Sanu chuan ropui leh zahawm a ti hle a; tih dèk chungin Pialrângah a hruai nghâl a. Thangchhuah nupui pawh a pasal nêh thuhmun a ni. Chutichuan thangchhuahhê chu nuamsa takin an chatuan hmun tûr an thleng ta a ni.

Pialrâng kai theihna chabi hi, sakhaw biak that vâng pawh ni hran lovin a vâwrtâwp thlenga mipui hrai theih hi ni zâwk mahin a lang. Nausên erawh chu chhia leh thau hriatna nei lo. thl tisuall hman lo an nih ayânga Pialrâng kai nia rin a ni.

(6) Lungdawn (Lungphun): Mi thenkhat chuan lung an dawn dawnnî mîthî puafin an ramchhuak thîn a, chu chu 'Puathawh' an ti. Hmân lai chuan serh leh sâng leh kawngro nei takin lung an dawn

a. Hmeithain an buatsaih deuh ber a, parawl pawhin dawk theih a ni. Khumpui luahtu nu leh pa awmna atangin lung dawk a thiag lo

Lung an dawk chhan chu, thlarau khualzinin chawh nân an hmang a, lungdawk nei ve lo tân chawh a, thiag lo. Mitthi khuaah an lo chawisang bik, an ti. Chu bâkah mî tin an chawh a an hmang reh loh nân an duh vâng a ni. Lungdawk chuan thlarau an chawh ngei an beisei thu heti hian hla an siam

1. *Chuang tak ang maw piiallung cham diaia kan dawl?*

A rauthla leh a hmel ka hmu si lo ve (Pautu)

2. *Awm khawhar ni'n phunlung thiag ka vuan,*

Chuang tak ang maw Laldanga rauthla leng hi?

Fam dawnlung chungah. (Kawru)

Lung an zawn a, lungdawhtuin a lo hmuak a, lung chu zu an tulh a, pawndum a khuh bawk. Hetia a lo hmuah hian 'Mitthi a lâwm a, lung a zâng sawt a ni,' an ti. Lung chu tualah an dah a, mitthi nihna ang zêlin mîlem an ker a. Pasaltha chuan feipui a hawl a, vaibêl a zu a, a tajah kingkawt an vawntîr. A râl thah leh a sa kah lem an siam bawk. Khuangchawin vakulchang a tawn. Hmeichhia chu tuibûr an zûktîr a ni. Lungdawk hmun tûr an siamsa vek a. Kawng chhak lamah lung an phun a, kawng thlang lamah an dawl a, a chungah lung phêk an dawk. Hei hi lungdawk an tihna chhan chu a ni.

Lung dawk jan zânah zu an in a, tlaivâr a tûl a. Lung dawhtuin hla fîng thum a hril hmasa tûr a ni a; chumi hmian mî dangin hla hril khah leh hla dang sak a thiag lo. Fîng thum a hril hnu chuan mî dangin an hril thei a, hla dang pawh sak a thiag tawh a ni. Chu hla chu an serh hle a; lung dawk tumah chauh sak thiag a ni. Chu chu mitthi koh-

na a nia, heti hian:

1. *Hring lehlam karah raptui maw a luang?*
Lak lei sang ken dawh.
2. *Tup ita, jah zawh zai a' si lo.*
Hram ita, hram zawh zai a' si lo.
3. *Zing rum e, ka thin zing rum e,*
Ka pa ti nawn lo va, ka nu ti nawn lo va.
4. *Hmanah erawh sam hmasa tu hrai emaw?*
Thir khim lovin i tin maw run a rem!

Atûk chu lung phun ni à nia, sial emaw, vawk emaw an ta! a, ruai an theh Ruu theh zawhah lung chu puan khuhin an zawn chhuak a, ruang ang mai-in an chei a ni Lungdawahh chuan hla chi tin sak a thiang a, kut chai hla - tlawhzai hi an sa ngun hle. Sa káp tam thangchhuah lung chu kawng chhakah lung lian vak lo an phun tlar thluah a, 'Hrang lung-phun, an ti. Heti hian tlawhzaiin hla an phuah:

Mawi maw e, ka dawn lung ri riat.
Hmar ilang kxanthuam latah sa tin thlunglu.
Suanglung chang zo ta.

Lungdawahh chuan awn deuhvin rua an phun a, chutah chuan mitthi thawmhaw an khai thin. Azân chu lunglên hla chi tin sain an tlaivâr a tlaivâr loh chu mitthi a lăwm lo an ti. (Lungdawh ti-himtu atân hmăwng an phun a, chhawng hnawh dawn aphiangin an thlo fai ziah a, cheimawi nân pangpâr an phun bawk).

(7) *Lukhawng:* Lukhawng chu pu chanpual a nia, a tupa a thin chuan pianna puin lukhawng a dhi a ni. Pu chuan a tate enkawl nân ar-mit-rawh

leh âr—thlahual talh a ðul a Chawnlâmnaah puin puzu a hûng ðhin. Hetianga a tute a enkawl avâng—in, a tute hnên aţangin dawn a nei ve a ni. Tuha hêm an tih lo hna thawk thei chin chengthum, sefei hmang an tih se chhun tawhin chêngnga, zankhuang chawin chengsâwm, lukhâwng an chaw. Khuangchaw lukhâwng chu sepui a ni. Vawihnih vawithum chaw pawh sepui tho a ni Hmeichhia chuan lukhâwng an nei lo va, pasal an neihin puin pusum a têt.

Khuangchaw pa lukhâwng puin a dil chuan, vawk leh zu nêr ruai a buatsaih a. Chu chu, 'Tual-meikhuk' an ti. Vawk chu bituk a awm lo va, vawk lian vak lo pawh hman theih a ni. Puin tualmei a khûk loh chuan hen(kat) theih a ni Lukhâwng sepui aiah chêng 40/- lo ni ta sela, tualmei a khuk loh a—vagin chêng 10/-hen (kat)in chêng 30/-pêk a ni ang Puin sial a lâk chuan tualmei a khûk ngei tûr a ni

7 KRISTIAN SAKHUA

Kâwlramah Chanchin Tha puang darh tûrin Rev. Dr A Judson—a chu America atangin 13 7 1813-ah Rangoon a lo thleng a. Nasa takin hna a thawk a, a lo thlen hnu kum 6-naah sangha mana ei zawng U Naw-a chu Kristianah a la lût thei ta a ni Tihduhdahna tam tak a tâwk chungin 31.1 1834-ah Kâwl ðawngin Holy Bible a letling zo va, Dictionary English to Burmese leh Burmese to English a siam bawk. 1850 April ni 12-ah tuifinriata an kal laim lawng chungah a thi a, a ruang chu tuah an paih ta a ni.

Chin Hills-ah: American ram dang Chanchin Tha Puang darhtu Pâwlho tirhin Rev.A.E.Carson leh a nupui chu 15.3 1899-ah Halkha khua an thleng a. Kâwlrâm Thayetmyo-ah kum 10 lai

rawngbâwla lo awm tawh an ni a. Halkha an thlen ni tlai-ah Zasâp nupui chuan khua a hawi vêl a; ti-sa-bâl leh thawmhnaw bâl tak tak haa khawsa tlang mite a han hmuh chuan a lung a chhiain a mittui a tla a: "Hetiang kârah hian kan rawngbâwlna a hlawhtling thei meuh ang em?" tiin a lungngai hle a. An pa'n a hnêm a, a zânah chuan an nupain bawkhupin nasa takin an jawngtai a ni.

Tin, Rev. Dr E.H. East chu 11 3 1902-ah Halkha a lo thleng a. Tichuan Zasâp pahnh an awm ta a. Carson-a chu 1 4. 1908-ah Halkha khuaah a thi a, a aiawh tûrin Rev. Dr J.H Cope chu 21 12 1908-ah Halkha a lo thleng a ni. Zosâpte hi Baptist Kohhran an ni a, an din chhuah kohhran pawh A B M. (American Baptist Mission) tih a ni. Zofate zinga Kristian hmasa chu hêngte hi an ni:

S No.	Hming	Khua	Bial	Luh kum
1.	Thuam Hang	Khawsak	Tedim	May 11, 1905
2.	Pai Suan	"	"	May 11, 1905
3.	Sia Kbaw	Halkha	Halkha	Jan. 12, 1906
4.	Thang Cin	Lumbang	Falam	Sept 1906
5.	Cawng kham	Bualkhua	Falam	March 1907

Chin Hills a Pathian Thu a luh hnu kum 8-na 1907 kumah Chin Hills pum pui Convention in-khâwpui vawi khatna chu Halkha khuaah an nei a, palai 18 an kal. Vawi 37-na Convention chu 1948 kumah Safâwm khuaah an hmang a, chutih lai chuan Baptisma chang tawh chu: Tedim bialah 4156, Falam bialah 5580, Hualngo ramah 927, Halkha bialah 4058, Thlântlâng ramah 2726 an ni (Rev. Viul Nang, *Diamond Jubilee* p 7)

Kawp sâp (Cope) chu 1910 kumah Tedimah a insawu a. He Zasâp hi Sikul zirlarbu buatsahnaa kaibruaitu leh sikul endiktu a nih avângin a hming

a lâr-hle a. Tedim lam chuan 'Sâng Mâng' (sikul
lal) an ti nghe nghe a ni. 11.6.1938—ah Halkha
khuah a thi ta a ni. Chin rama Zosâp dangte chu
Dr. H.G. Woodin, Rev C.U. Strait. Rev F Nelson,
Rev. R.G. Johnson te an ni. Rev R G. Johnson
hi 1965 kumah Halkha atangin America—ah a hâwng
a. Baptist kohhran Zosâp hnahnûng ber a ni

Tiau hrutah: Tiau hrût Hualngo tlâng dúngah
Bochung khua Thaŋgluaha chu 1910—ah Kristian a
nia, Tuidil khua Thakhenga chu 1912 kumah
Kristianah a lût Thangluaha chu a puzawnte'n an
rem lo va, a nupui an kaihthen sak hial tâk avângin
Tuidilah Thakhenga hnênah a pem a, an pahnihin
thahnemngai takin Chanchin Tha rawng an bâwl a,
ringtu an pun zêl lain Thangluaha chu a tîih dâwn
têpah a u Hualthûma'n pûmluhin a thawi ta tlat a,
Thakhenga'n ringtu hmasa nihna a châng ta a ni.

Kristian hmasate hian harsatna tam tak an tâwk
a, lal leh upain an dodâl a, inkhâwm lai lunga vawm
te, sairawkherha perh te, Biak In thiahsak te an
tuar a. Lalte'n Kristian sakhua an dodâl chhan chu
Hetih hun lai hian sial leh vawkin khawtlâng sakhua
an bia a, ran man chu khaw mipuite thawkhâwm a
ni. Khuallian dan (duhsak) nân zukhai lal hnênah
pêk a ni bawk. Kristiante chuan khawtlâng biak ni
leh zukhai an ngai pawimawh tawh lo va. Tin,
chawnlâm an duh tawh lo bawk a, lal tân zu leh sa
hmuhna tûr a lô kiam phah tâk avâng a ni.

Pastor hmasa ber chu Rev Lalbawnga (Lallian-
khama) a ni a, a hnuah Rev. Lalhrima, Rev. Bâwka
(Kâpdailova) Rev. Rothanga te hi Pastor hmasa an
ni. Lusei jawnga ziak Bible leh Kristian hlabu an
hmang a, khuangpui leh khuangtê tumin Pathian
chawimawina hla an sa thîn. A hnu deuhvah 'Hlim-
sâng' an tih hlim lâm a lo thleng a 12.3 1948 khân

Satáwm khuaah Zosáp Rev. Nelson—hovin Baptist Convention chuan hlim lâw a pawm loh thu a rêl a: 'Khuaung tum tawh lo ula, hlim lâw a bâng ang.' an ti. 1949 April thlaah Maikhaah rorêina an nei leh a: 'Baptist kohhranin hlim lâw a pawm lo va, member crawh chu a hnâwl lo,' tih thu an puang ta a ni. Kohhran mi tam zawk chuan Baptist ațanga chhuakin Methodist kohhran zawm an tum ta a. Tahan Methodist Zosáp Rev. E.H.Nicolson leh Rev. Tuahhrângate'n B.C.C (Burma Christian Council)—ah thu an theh lût a, BCC chuan an enkawl a phalsak ta a ni.

Methodist: Kale—Kabaw phai chu Methodist field a ni a, pêm lût hmasa Rev. Tuahhranga hovin rawng an bawl a. Tahanah Zosápin a thutthilh baw a. Kâwlpheia pêm lût zêlte chuan Methodist kohhran an' bêl deuh zêl hlawm a. Kum 1950 hnu lamah chuan Baptist kohhran ațanga kal chhuak tlângram mite nên Conference enkawlna hnuajah an dîng 'chho ta zêl a ni.

I.C.B. Kohhran: Thawng Khaw Zama chu Sen—vawn ațangin a lo kal a Lianhna khuaah pâwl thar a din a. Chu Kohhran chu Independent tiin 1938 kumah Hmâwngkâwn khuaah a dîng nghet ta a, Rev. Chalhuama'n rawng a bawl. Member an lo pûng zel a, Kâwlphei kohhran enkawl tûrin Rev. Lianpianga chu Tahanah a kal cho va. Rev. Lalthanliana chu hotu atân an sâwm a. Chutih hnu chuan an kohhran chu I.C.B (Independent Church of Burma) an ti ta a ni. 1963—ah kohhran an inthen a, Rev. Lalthanliana ho chuan 1975—ah, chuan E.F.C (Evangelical Free Church) tiin pâwl hnan an din ta a ni.

Presbyterian: 1956 Febuary thlaah Losau khuaa khaw 12 aiawh palai kal khâwm chuan Pres—

byterian kohhran an din ta a. Rev. Thankâp-a, Tk. Sawnhleikulh-a, leh Tk. Sanrâwl-a te chuan an theih ang angin Mizoram zawm dân tûr an ngaihtuah ta a ni.

Mizoram Synod tirhin Rev. Lalthanga leh Rev. P D. Sena te chu 1957 March thla tâwp lamah Losau khua an lo thleng a, Sorkâr lam be tûrin Falamah an kal zêl a ni. 1958 kumah Zoram atangin Rev. Lalthanga leh Rev. Lalsâwma te chu an lo kal leh a. Phairamah pawh Presbyterian kohhran an lo ding tawh baw. Zoram Presbyterian tirhin Rev. Lalthanga chu Chin-ram leh phairam Presbyterian kohhran enkawl tûrin 21.1.59-ah Lunkhua a lo thleng ta a. Lunkhua atangin Falamah a insawn a, 1969-ah Mizoramah a hâwng leh ta a ni. Tichuan, Rev. Lalrawngbawlan a chhonzawm a, an hmunpui pawh Tahanahawmin Kâwlrarah kohhran pakhatin an ding chho ta a ni.

Zawnbawm. 1946 kumah Mizoram atangin Chanchin Tha Dâk a lo lut a. Bible te, Kristian Hlabu te thingremah an thuna an zâwn zêl avangin 'Zâwnbâwm' an ti. Champhai atangin an rawn zâwn a, Tiau chhak miten khuang nên Tiau karah an lo hmuak a. An zâwn chho zêl a, khaw tam tak a fang. Hemi tum hian thlarau a tla hle a, hlim lâw a thleng baw. He zâwn bâwm ngaihtuah chhuak-tu hi Champhai khua Pu Robuanga a ni

BUNG VII

INAWP DAN

I. LAL LEH A PUIBAWMTU

Khuas mipui tam tak awm khâwm chuan hotu neih a ngai a, an hotu leh an hrutit chu lal a ni Lal ni tûr hian Khuau ruat bik mi filawr a lo awm thin. Hmân lai chuan râl a tam a, sakei leh sahrâng dang a tam baw a. Sa leh râl kâta khaw-sa an nih avângin lal chu mi huaisen leh âwmkhauh nih a pawimawh a ni Amah puibâwmtu atân khâwnbâwl an awm a, khaw vêng himtu atân pasaltha an awm baw. Lal chu khâwnbâwl leh pasaltha hovin an kamki a; hei hi a ni, 'Lungpui pawh lung-tên a kamki loh chuan a nghet lo' an lo tih thin chu nî!

Lal chuan a khâwnbâwlte leh a pasalthate a thianun theih a ngai a. Lal a fin loh chuan khâwnbâwl hi an lai sôwt hle a; khaw tipautu an ni zawk thin. Khua chu râmuang tûrin kuhl an sîm a, thuahkhat chauh pawh ni lo thuahhnih thuahthum-in khua an hung a, râl an vêng a; lalin an vên that leh that loh a kan thin. An râltit zual châng phei chuan tui chawitûr pawh duh duhin an chhuak ngam lo va, hmun khâwmah kal tûrin tlâng an auva, pasalthain an vêng a ni. Tin, lal chuan remna awm

tûrîn thlei bik awm lovin ro a rêl a, khawtlâng tan tih tûr apiangah hma a hruai a ni. A khuate chhiat ni thât niah tuarpui thiam leh lawmpui thiam mi a ni thin.

Lal thih hnuah an fate'n an rochun zêl avangin lal chi anga ngaih an ni deuh mai a. Zofate zingah lal chi leh hnamchawm chi tia intliat a awm lo. Lal chu mipuin duh lo mahse pah theih a ni lo va, a duh lotu chu khaw dangah an pêm zâwk thin. Lal in a khua zau turin thâhnem a ngai hle a, lal nun dân thiam chuan a ram zau dân phû tawkin khua a nei zau va, lal nunrâwng erawh chuan khua a nei pung thei lo. Vai lianin lal a bân lo va, an lalna ngaih dahin Bawrhsâr in lal lehkha a pe. Lal a thih hnuah a fapa lal tûr kha lal lehkha a pe zêl a. Lalna lian V/C (Village Council) inthlan thleng a awh a ni.

Khaw neih dân: Khaw neitu chuan khawtlâng sakhua a bia. Vêng lal awpa awm khaw per chuan khawtlâng sakhua a be lo va, tlâng neitu thuhnuai-ah a awm. Lal In chu 'Tlâng In' tih a ni a, lal Ina rorêl pungkâwm pawh, 'Tlângchhuak' an ti. Khaw neih dân chi hrang hrang a awm a, ram ruaka khaw sât te, râl hneh vânga khaw luah sak te, ram neituin a unau emaw, a fa emaw a pêk te leh mi ram neih sa sum-leh-paia lei te a ni. Khaw thar kai tûr chuan, a hmasa berin khaw hauh nân tlaitlân an dawh thin.

Khua an kai dâwnin khaw hmun tûrah chuan sâm faina hmun an nei a, zu bêl leh ârpa an keng a, chu hmunah chuan zu an in a, dâr hla chi tinrêng an tum bawh. Hla an sa a, an meng tlaivâr a ni. Dân pângngaia âr a khuan chuan, "Ram a thiang e, khaw hmun tha a ni," an ti a, khua an kai thin. Ar a khuan loh chuan, ramhuai an hnawhchhuah zawh loh avângin âr a khuang ngam lo nin an ring a, "Ram a tak hle a ni," an ti a, khaw kai an ngam

lo. Chutiang aienna chu, 'Bilcheu tâwn' an tia; ramhuai hnawh kian tumna a ni. Lalin a duhna lai ber Inhmun a thlang a, lai In bulah zâwl-bûk hmun leh mual atân hmun an ruat Lalin kut kea a hmante chu a In hnaihah a dah a ni. Lal In chu vângtlâng pun khâwmna a ni a, in dang ain a lian zâwk. A pian hmangah chuan In dang ang bawh a ni. Lal In chu khawtlângin an sak sak a, British sorkâr hun chhûngah pawh lai bân a nih thlongin an sak sak a ni.

Khawkau: Lal nemnghehna a ni a, lalin vawh leh zu a tum a, lai Inah in tina mi pakhat zêl kal chhuakin ruai an theh. Lalin thiam hla a chham a:

'Khua rawng law, khua rawng law; Muchhîp lénpuia khua rawng law. Mîm za fâng za min thlen ang che. Do leh râlah min hum la, Ka chem chungnuntîr ang che. Chhiah leh bâwih—ah lût lo tûrin min hualhim ang che Ka khaw zâwlah thangthar lén nân, kî tha ngho tha luh nân salnu salpa luh nân hualhim ang che.

Saserh pêk a awm lo va, ruai theh zawhah puithiam-in lai chu hriak a thih a, hei hi puithiamin lai a nemnghehna a ni. Lal khawkau chu muthi khua thlongin a lai an ti

Khâwnbâwl: Lal leh khâwnbâwlte hi rorêlna khâwl chehtu an ni. A tlângpui thuin hnamkhat zingah an hruiatu a hnam kâpin an thlang a ni. Khawtlâng tân thiltih tûl zawng zawng an rêl a, Lal chu khual a zinin kaiza vêngtuah khâwnbâwlin an zai thin. British hun lai khâwnbâwl chu kuli leh leiman an awl.

Puthiam: Lalin a sakhaw biakpui, puithiam atân a la a. Puithiam chuan sakhaw biaknaah leh inthawinaah puithiam hna a thawh a. Khuaah sa—

khaw mang lo hnam dang an awm thin a. Chhng mite chuan puithiam an ruat chawp a; inthawinaah chuan puithiam pakhat intawm theih a ni. Puithiam nemngheh nân khawtlângin puithiam Inah zu bêl leh âr an keng a, zukhâwn bulah lai thuin a chham a: 'Ka khaw chhângah palai atân kan mi thlan a ni. A thu hlan tuang sela, nun sei, pang dam, hritluak lo lêng rawh se,' tui âr a tal. Lalin puithiam chu hriak a thih.

Tualthat te, serhkim lo — kut zungtang leh ke zungtang bûl te, mitpual te leh phârte chu Khuain a chhâng lo va, puithiam atân hman theih an ni lo. Puithiam chu lo ram tha an pe a, a hnanin hlauh an nei lo. Chawnlâmna sechal ngûm (a mei bûr) hi puithiam sa a ni. Sikhaw biaknaah te, inthawinaah te leh khawtlâng pawimawhah tha pelma tam tak an nei a; lo lam a tûl zual chângin lalin a hriat-pui a, khawtlângin lo an thlawhsak thin a ni. British hun chhângah pawh puithiam chu sawrkârin kuli leh leiman a âwtir a ni.

Thîrdêng: Thîrdêng tel lovin lalin khua a sa thei lo va, khaw zau deuhvah chuan thîrdêng awm tam a ngai zêl a ni. Thîrdêng chuan a pûnkate hnên ajangin sachhih leh buh a dawng. Buh dawng lova hlauh rawih thaaw dawng an awm bawk. Hmân lai chuan thîr chher thiam apiangin thîr dêng hna an thawk mai lo va, thîrdêng chi lo chuan tualah pûm an bun thiang lo. Hnam khat zînga lalna chang ve lote chanpualah an dah a, chu mite thlah chhâwng zêl chu thîrdêng chi an lo ti ta a ni.

2. THUBUAI REL DAN

Khaw chhângah thubuai a awmin lai leh khawn-bâwlhovin an rêl a. Dân a awm a, zui tûr dân leh sual hremna dân angin an rêl a ni. Lehkha thiam leh lehkhapuan pawh la awm rih hek lo, Dânbu

vawp an nei lo va; Lal leh upa dân hre mi an awm a, chu mite hriatna chu Dân bua ni mai. Dân lo awmna bul chu rorêl hmasate thu remna chu an zir chho zêl a, dânah a lo chang hlen ta a ni. Nmahsela, titi thiamin an sawi dân chuan, 'Zofate dân hi Khuavâng Pathian remruatsa a ni a, Thlânrawkpa khuangchawi atangin a inbulan a ni,' an ti.

Lal Ina thubuai a lah hmain thubuai neitu chu luput (thu put lu') tuntu Inah a lêng a. Tuibûr thehm thupha a chawi a, thuhnuairawlh takin jawngkam thlum hmangin ngaihdam a dil a, thupui deuh a nih chuan zu bêl pawh a pu lût a. He-tianga an inthlêm chuan an thinur a reh a, an ingaidam leh nge nge thîn. Hei hi a ni, "Tawngkam thain sial a man; sepuî chawî tûr tuibûr hmuamah atlâk" an lo tih thîn chu ni! Lal pawhin a khaw chhûnga thubuai awm a duh ngai lo va, thu lian chu thu têah, thu tê chu thu awm lo vah siam sak tumin lehlam leh lehlam a nem dai thîn.

Thubuai put lah dân: Thubuai thlentuin lal Inah zu bêl khat a pu lût a, 'Zuthum' an ti. Tûn laia court fee an tih ang hi a ni a, thu tê, thu lian, sual hremna chi (Criminal code) leh hmuh let duhna chi (Civil code) tia then hranna a awm lo. Thubuai tawh phawt chu zuthum bêl khat a ni. Thu pu lût-in a hneh chuan zuthum chu ruh leh a ni a, a hneh loh chuan a sêng thlawn a ni. Zu an thlawr a, lal leh upa te, thubuai neitute ve ve leh thu hretute an kim a. Lal leh thubuai neitute chu zu an pe hmasa a. Lalin: "Hei in thu kan sawi dawn a, thu dik sawi theuh tûr a ni Diwta mite hneh tum chu Khuavâng Pathian huatzâwng a ni nga e," a ti a. Hei hi thu sawitute chhechham ai a ni.

Thu thlentuin a sawi hmasa a, a khingpuin a sawi leh a; thu hretute'n an sawi ve hnuin upain zawh

duh an neih chuan an zâwt a. An sawi zawh chuan thubuaia tel zawng an hawntir a, lai leh upain an thu an ngaihtuah a. Thu harsa deuh a nih chuan thu lai sawi tûra an rin mi panga emaw laim a thlang chhuak a, kawmchhakah inkai pêngin an sawi a. Lei chawi tûr an awm chuan zu pawh nin, vawk chawina pawh ni se, a nikhuaah vântlângin an ei vek thin a ni. Zu bêl tê deuh pawh an pawm zam a, unauvin an tanpui bawk. Chawi duh lo an awm chuan an ram (rûn) a, an thil neih an lâk sak a; ni tiam an nei a, an tlantir. Ni tiam huna an tian duh loh chuan an hralh sak thin. Tin, sualna nei vak lova an hriat chuan an châlrem mai a ni.

Leichawina: Hmân lai chuan tangka a awm lo va, leichawina chu zu leh ran a ni. Tlaisûn lalho—vin tangka atân seu an siam hnu chuan zu leh ran aiah seu chawi theih a ni. Lei chawina chu 'Minu' an ti. (nu hi ka nu tih anga ri tûi a ni) Lei chawina chu chi thumah a then theih a:

(a) **Zu chawina** — Bêl-khat atanga bêl sarîh thleng.

(b) **Vawk chawina** — Lungkhên minu an ti a, Tlaisûn lalho hming vuah a ni. An hman tam ber chu seu 10/- hu a ni a, a thu azirin 'khen tê' an tih seu 8/- leh 'khenpui' an tih seu 15/- chawina a awm. Lei chhawituin khawtlângah vawk leh zu nên ruai thehna a buatsaih a ni. A buatsaih dân chu vawk seu 5/- man ni se, buhfai leh chi-ah seu 1/- a ni a, seu 10/- minu-ah chuan zu bêl li put luh a la tûl a ni. Salam an tih ai chuan a hautak zâwk âwm e.

(c) **Stal chawina** — Se tlai chawina leh sepui chawina a awm a, thu lian china chawina a ni. Lei chawina sang ber chu sepui leh lungkhên a ni.

Tuichhe in: Upa thu thenna lungawi lovin tui-chhe in a dil chuan an phal sak a. Tuichhia an in

vàngin an thu gel an chu an sawn chuang lo va; an tui chhe in avanga tuustu zawk an lo ngathia ma'a ni. Nimehela, tui nhhe in ngam lotu zawk emaw, chhe chhe ngam lotu zawk emaw an awm chuan chu an chu dik lovan an agai a, an sawn leh thei a ni.

Tuichhe in dân chu: Fianin tui an suak a, tui chungah chhia an inchham khum a, "Dawt ka sawi ka thu a dik loh chuan, ni leh thlain min hre rawh se. Ngahgêin ka thi ang. Kawpuarin ka thi ang. Sakelin mi seh rawh se. Ka dik lo a nih chuan tita thum chhôngin ka chungah thihna lo thleng rawh se," thin an chham a, tui an in. A dik lo zawk chu an ietia hun chhôngin anmahwia sih loh pawhin an chhôngkaw zinga mi an thi ngei thin nin an hria. Tuichhe in hi an seh hie a, Inah leh khaw chhôngah tih an dui lo va, hmun fianmah an ietia a ni.

(1) Leichawina dân: Leichawina dân a awm a, rorêluin dân chhônga awm angin a chawitamtirin a titlêm thei bawk. Entir nân: Rûkru chu lungkhen min chawitir dân a nih chuan, lungkhen aia sâng chawitir thei a ni lo va, a thil rûk a'irin a aia hniam a chawitir thei. A thil rûk chu hriau pakhat ni sela, Lungkhen chawitir a phụ lo vâng.

Duhna inchen: Ingañ tha-ah nulañ tiangvâl khang sela, rorêluin duhna inchen, remti ve vea mullang nua an ngath chuan, nula tiang chhuak hningah he lup nân tiangvâl chu ru bêt khat a'anga bêt nga thleng chawitir a ni. Hoiang lei chawina hi, 'Liktumna' an ti.

Hante zen: Nula hante zen (doh) chu ru bêt sêh thleng chawina a ni. Mi an hante zen chu lungkhen chawina a ni.

Pawng suai: Nula pawng suai chu lungkhen chawina a ni. Mi nu (pawm lai) leh mi ang lo te, kum tlinglo suai chu setlai chawina a ni. Hiam tuar khawpa sawisa a nih chuan sepui chawitir theih a ni. Kum tling lo tih chu hmeichhe thla tin thi neih dân anga nei rih lo hia ni. Tûn laia sorkârin a hman chu kum 14 hnua lam a ni.

Thlim: Zu rui emaw, mut tui lai emaw den-
chhena mutpui hi, 'Thlim' a nia, 'zen' an ti bawk. Lei chawinaah pawng suai nen a inang. A hmun bi sakhaw buakna khumpui a nih chuan, khumpui kai man vawkpui a chaw bawk. Hei hi, 'In thenna' a nia, In thenna hi In neitu eia ni. Pawng suai leh thlim thu-ah hian nula che khawlo, tlang thang tawh pawh ni se, a ngaih loh tlangvâl chungah chuan thubuai a siam thei. A ngaih tlangvâl pawh ni se, nula rem tih loh lai a nih chuan, pawng suai leh thlimah a lût tho tho a ni.

Hâwn khalb: Zâwlbûk neih lain mo thar nupa an inkuan mai lo va, nupui neitu hi zâwlbûkahi a riak a, zânah a hâwng thin. Mo tharin a pasal chezia leh a mizia a la hre chiang lo va, "A pasal emaw mi ti rawh se," tiin tlangvâl dangin an hâwn khalb thin. Hei hi tum hrim hrimná nei a, thil suai tia nih avângin sepui thleng chawitir a ni. A pasal emaw tih vânga lo pe mai a nih avângin mo thar hi urea ngaih a ni lo.

Sâwn: Sâwn paitu hi a tlangvâlin a neih ngûl chuan sâwn man chaw a awm lo. Nau hrin hmaa a neih chuan a fa pawh sâwn a ri lo. Sâwn man chu sepui a ni. Sâwn paituin nau a chhiatin naubu chauh pawh ni se, 'Hei in fa' tia a tlangvâl lamte a hmuhtir chuan sâwn man chaw tho tho tûr a ni a, a hmuhtir loh chuan tan theih a ni. Sâwn chu a paitu lamin an phal loh chuan tlan lûih theih a ni lo. A

peitn lamin tiantir a duh chuan tlangvâl lam tan theih a ni lo bawk. Sawn tian lohin, a peitlin hnua a pate arawn leh chuan phal loh theih a ni lo. Chutih hunah sawn man pêk a ni a, a tânsan lamin chawm man sawi theih a ni lo.

Tlangvâl pabnib emaw a aia tam emaw, pâwl—rawnin sawn pai sela, a paituin a puh apiang fa a ni. Puh bik a nei lo a nih chuan a pâwl mhehnung berin fa a chang. "Ka fa bik a ni lo" tih theih a ni lo. Mihring fa, pa nei lova awm dân a ni lo.

Tawng thei lô nulaîn sawn a pai chuan an rinhleih tlangvâl zâwng zâwng lal Inah kô khâwmin an thut tiantir a, nua an kawhtir a. Thutna an thlâk zêl a, vawi thum a kawh fuh chuan chu tlangvâl faah an puh. Tawng thei lô pawhin a tlangvâl a chhin chhiah thei a ni.

Uire: Uire leh uirêtu hi an sual ve ve a, lungkhên chawitir an ni. Hmeichhe sual zâwk niin an ngai a, lungkhên chi thum zinga sâng ber khênpuj chawitir a ni.

Tualthab: Do loh thattu hi, 'tualthat' an ni a, tihpalh pawh tualthat tho a ni. Tihluihnua mi that chu an dân neihin a man pha tawh lo va, phubâ lâk a ni a; indo a ghawh chhuak thin, Kutpalha tualthab chi hnih a awm. Sain a thian a seh a chhan tum a thian chungah kut a thlâk palh ta zâwk a. Hotiang hi kutpalh tak tak a ni. Chi khat zâwk chu ramvahnua sa emaw tlin mi leh sa fiah lova kâp mat an awm thin. Chutiang chu fimkhûr loh vâng a ni a, 'Kuthnawm' an ti Puithiam leh sakhaw lam saterh siamtu atân hman theih an ni lo. A chi hnih hian chawî dân a inang a, sepui leh pawnfun an chawî. Pawnfun hi ruang tuamna puan a ni a, mit-thi phu tawk puan a ni; khuangchawî puan, sechhun puan tih angin.

Insual: Zu hmunah insual an awm thin a, zum leh hriam, thing leh lung an lên ngai lo. Zu hmuna insual chu fimharh hunah an sawi rem leh mai a. Thihnai inchhuah palh an awm chuan zu bêl leh âr kengin Inah an pan a. Hei hi lei chawia ngaih a ni lo va, 'pan bualna' a ni Mi suaksual fâl bîkin thing leh lung a len chuan zu bêl chawitîr a ni Kut a thlak chuan lungkhên a chawî a, a tihnat hle chuan sial thleng chawitîr theih a ni.

Tihthaih: Tihthaih vângin mûn thisen chluah-na te leh thihna thlengin a tawk thei a, kutthlâktu anga ngaih a ni A tihthaih mûn a tihthaitu chungah kut a thlak pawhin mawhah puh theih a ni lo.

Ran chungchang: Hliam tuar khawpa ran chungah kutthlak chu lungkhên chawitîr a ni Ran a thih chuan ran man chawitîr a ni a, kutthlâktu ran ruang a hlâwm. Tihpalhna avânga ran thi chu chawitîr lovin ran man rulhîr a ni. Vawk chu in hnuaia khung dan a ni a, huan thlai a khawih pawî avânga tihhlum anih chuan chawî a awm lo va, vawk neitua vawk ruang a hlâwm Ran insi leh insual avânga thi chu lei chawî a awm lo Fuih vânga insi leh insualîr anih chuan a fuitu chu kutthlâktu anga ngaih a ni. Ran suaksual, seh hmang, sîk hmang, ran dang seh leh ei hmang chu a neitu hriatîr hnua a tihboral duh loh chuan a pawî khawih azun chawitîr a ni. Ran daido thlawhhma lâkin, ran nei leh nei lo mi tupawh khawtlângin sedai pin dân a ni Thlawhlaia ran a luh chuan a eiral zât ran neitua a chawî

Rukru Thlawhlaia anhnah, mai, va mîmpum pachang, sawntlungpa leh fû, etc. kutzâla tla chu zûbêl chawitîr a ni. In chhûnga thil ru chu lungkhen chawî a ni Thûl phawrha thil ru chu. 'Thûl-rîl-

khej' tih a ni. Thot' chu ro tha' tha' dahna' a' nih avangin an ngai pawimawh hle a; a' thil' rük' azirin sepui thleng chawitir a ni. In chhông pachuamah buh an dah thin a, pachuama buh ru' chu, 'pachuama bungbu' na ti. Lungkhen atanga sepui thleng chawitir a ni. Rük' thil' tih hre reng sia' lo dawngtu chu a rutu nen angkhata ngaih a ni.

Nupuiin thi leh dār pawh chēk chhuak sela, 'pasal ta' tih a ni. Nupuiin thil' a rük' chuan a' pasarin a' chaw i a ni. N. mahsela, I meichhetuam bik, puan-bū. [thg] lapār leh laduang te a rük' chuan a' pasalin chaw i lovin hmeichhetuam] pa emaw' a nuate emawin ah chaw i.

Thangchhiaa puh (Insawi hminghlau): Nihna dik' taka sawinaah lei chaw i a awm lo Thangchhiaa inpuh chu lungkhen chawina a ni. Chhuhura inpuh, khawhring' neia puh' eirua puh' chu lungkhen atanga sepui thleng chawitir theih a ni. Matthi hnu thangchhiaa puh pawh chaw i theih a ni

Thiang lo inhawn: Keptuam te, rül inlu te, tlubing te an hmuh chuan thihna tūr niin an ring a. An Inah hāwng hmasa lovin an aiawha tuartu atān mi dang Inah an lūt a; an thil' ken pakhat an hnut-chhih a. Hei hi, 'thiang lo in hawn' a ni a; sepui chawina a ni

Mipui kawng pingtu: Mipui feh kawng leh tun chaw i kawng pingtu leh tichhetu, leilawn tichhetu chu lungkhen chawitir a ni. Khawtlāng rorēlna do-dān dūn lotu chu lungkhen chawina a ni.

Phun leh hnam sawi chhiat: Phun hnam sawi chhiat saktu chu sepui chawitir a ni. 'Saphun kai, hnam kai i ni a, hnam dang saktua jawm chawp i ni' tih anga sawi hi, a dikha a nih loh chuan, 'Phun hnam sawi chhiat' a ni

Sakhaw cheksawh. Tu sakhua pawh nise hmuhsit dân a ni lo. Sakhaw biakna hmun leh sakhaw bâwihlo tihchhiatsak te, sakhaw biak laia va tibuaito hi 'sakhaw cheksawh' a ni a, hetiang titu hi sepui chawitir a ni.

3. RO KHAWM DAN

Ro khâwmtu chu fapa a ni a, fanuin ro an khâwm ngai lo. Khumpui fa an awm chuan hmei fa leh sâwn fain ro an khâwm thei lo va, an awm loh erawh chuan an khâwm thei. Intuitlar tawhte ro an inkhâwm thei lo. Ro khâwmtu bul berin pa Inpui leh dân leh silai a chang a, Inchhông hmanrua leh sumpai leh ranvuh te chu a pianpuite a sem ngeitûr a ni. Pa dam laia ro a sem chuan hnial theih a ni lo. Rokhâwmtuin nu leh pa a châwm a ni.

Zofate zînga hnam hrang hrang hian ro an khâwm dân a inang lo va. A tlângpui thuin chhipa sam zial hnam hian fa uin ro an khâwm a, tukkhuma sam zial hian fa tlumin ro an khâwm deuh ber niin a lang. Seifate ro khâwmtu bul chu fa tlum a ni. Upa apiang an Indang hmisa a, fa tlumin nu leh pa a châwm a. Nu dang dang fa pawh ni se, nu hnahnung ber fa naupang ber chu fa tlum ro khâwmtu a ni. Fa tlum chu fapa nei lova a thih chuan a chunga mi a dawttu zêlin fa tlum ai a awa a ni. Fa tlumin a pa lalna pawh a ro chung a, mahse Tiau thlang lamah chuan Vai len hnua h sorkârin fa u a laltir niin an sawi.

Unau prang tlâng zîngah inenkawltu bik insiam an awm a, chu chu, 'ruangpawm' an ti. Chimih ruang talna emaw, fapa nei lo zâwk emaw an awm in rokhawmtu leh ruang thlenga mawhphurhna latu a ni. Fa upa ber leh naupang ber an inenkawla; a dang chu upa lama indawt zêlin an inenkawl a, a chuang a awm chuan, 'Chharhlei' an ti a, rokhâwm-

tu bulin a chang. Heti hian enkawltu bik insiam mah se, salu chu upa berin a eia, 'saluin upa a zawng' tih a ni. Tin, farnute leh tute enkawltu tûr an in-sema 'Chanvo sâng ber fa tlum a ni a, a dawltu fa u dawt lehtu fa lara ni. Fa lai hian chan tûr a neih loh chuan a chân mai a. Ro semnaah fa lai chan a chhiat deuh avângin, "Fa lai chhia leh lo lai chhia" an lo ti thîn.

Fapa nei lo chuan a laina zînga mi a duh zâwng a ro khâwm tûrin châwmteu atân a la lût thei a. Amaherawachu, pu ro thit — dâr leh silai leh feipui te chu rokhîwm u bul remtihna a ngai. Pa ro chauh ni lo, laichînte ro pawh a hnaitu berin a khâwm a. A puchhiat vâng leh enkawl harsa a nih vângin, "Ka khâwm duh lo," tih theih a ni lo. A khâwmte in chhûng atanga leiba leh leichawina zawng zawng a chawi sak a ni.

Tuithlâr. Tuithlâr hi 'ensan' tih nên thuhmun ni mah se, a awmzia a thùk zâwka, 'khâk' ti an awm baw. Intuithlâr tawhte chu kawng engkimah inlar-chinra an netawh lo. Inhu t vâng leh thimim lai tawngkama, 'tuithlâr' tih mai ni sût leh theih a ni. Mi suaksual pawl khawh hmang chu lei chawisak ureh vângin, "Ka tuithlâr tawh" ti an awm chawk thîn. Heti anga tawngkama sawl mai hi pîwm theih a ni lo. Tuithlâr tak tak chu bûrfian hangsei a nih loh leh hanuka zu kengin chhia a chham hman a, bûrfian chu a vawsawm vek a. Chuti chuan mipuin an hriatpui thîn a ni. Pain'fa, pui tu a tuithlâr thei a, unau piangtlâng intuithlâr theih a ni baw. Ler zâwkin hui zâwk tuithlâr theih a ni lo va, fapa, tuin pu a tuithlâr thei lo.

BÜNG VIII

PI LEH PUTE HLA

Kristian hla hi sakhaw hla a ni a, pi pute hla hi hnam hla a ni Pi pute tlângram an thleng a, hnam hláwm zêla an awm hnua an hla phuah chauh hriat a ni. Hla hi lungngath, mangan, lusûn an tawh atanga an phuah a ni deuh ber. Hla upaah chuan hnam tin tawng a inpawlh an. Zai chi khatah nula leh tlang-vâl hla te, fâl hla te, lâwmna leh lungngaihna hlate a inpawlh vek a; thû hláwm bik a awm lo. Zai thenkhat chu hla a tam lo va, Nilên zai te, Zailâm te, Zainêm te, Saikût zai te leh Salulam hla te leh Chai hla — Chhimzai te chu hla a tam hle a ni. Hla thenkhat chu thu dang kârah zeh tel tawh a ni a, hmun a luah zau lutuk dawn avângin hetah chvan chi khatah fîng tlem tê tê chauh târlan a ni; zai chi kim târlan a ni lo bawk.

I. NILÊN ZAI

Hei hi hla upa ber a ni a, pi pute tlângram an kai tîr laiin A D 1400 vêla phuah tan a ni awm e. An phuah belh zêl a khawhar hla leh chawngchen hla tîin thlûk chi hnih a awm ta a. L Alvungan he zai hian hla a phuah a, a hming a lâ avângin chawngchen hla chu 'Lalvung zai' an ti ta a, khawhar hla chu 'Thuthmun zai' an ti.

(1) Thuthmun zai: Khawhar Inah an sa a, a
thlôk dân a tangin lăm a rem lo va, thu chung a an
sak thin avângin, 'Thuthmun zai' an ti.

1. Khua tinh thim khaw zing a tlung e,
Thalai leh dāwntuāi an tliak zo ve.
2. Thalai leh dāwntuāi an tliak zo ve,
Sinlungah mi awm lo, vāngkhua zawng ti ula,
3. Tāp hlah law Thathang Sal tāp hlah law,
Keini riak kan fam lo, milai an fam zo ve.
4. Liam ai e mīm ang ka piapui e,
Phang ai lāg zathum raku angin.
5. Amai an thān mām e, wōitōm lian ta a tūn,
Keini hām thān mām e, ka tūai Bāthang a kai.
6. Zu va dāwn ni takin far bang kan pāk ingai,
A pa dūngthūlīn e, thāng rang aw Dārlung aw.
7. Sāipāi a mo ngaiin thumthang a wēl thūl e,
Kei ngawh ka hui ngaiin lānhum ka wēl thūl e.

Sawifistur: 1. A tlung = A thlung, a h'wng
2. Tāp hlah law = Tāp tēh suh 3. Phang = thā-
phāng, hlah thāwng 4. Far bang ka pāk = Fār
bang ka māl 5. A pa dūngthūlīn = A pa anpurin
6. Dām thang = Hāmthūl 7. Wōitōm = Ram sāl

(2) Lalvung zai:

1. Tlāng'a'n zu thlir ing a, ka pu hmun In a lang,
Bāwithang kan kaihna leh lēntu a zing zo ve.
2. Lāng zawng zawng laish e,
A chuai lo mi awm maw?
Lēntlāngah bingbi leh chuai mawh m'ng Lalvunga
3. Kan k'awthhuh dōngpui e,
Thāhūm hān dāwathā,
Huiva a t'ang k'āp dōngzōin sūitā ngai.

4. Tlāng'a'n zu thlir ing e, sawngkâ vaipuan in zēm,
Siathing lēthāng awih hnu sumtualah tlar na
ngai
5. Ka tawng ka nang lo wo, ngai r'u palala to,
Zova siathing ril e, e bun chhūng keimahai.
6. Ka nu ka ngai ka ti, ka nu tak ngai ing maw?
Sial dum phaw rāl vēnah Tincheri ngai ing e.
7. Kha zawng kan kim laiah tunge chhūn rāl a tu?
Darhāk phaw sialdum thawn ding thui thau
lai ing e.
8. Pa hrin vēk vēkah e, ka u i khāwng hlah law,
Saipui lu laibangah chhāwn rual ka thlah kim e
9. Hmun In a lai tēah duha rūnthang ka rem,
Changse huangzāwl sepa tu' a hu ngai loyin.

1. Siathing ril 'bun chhūng = thingse ril seluphan
phun chhūng. 2. Changse huangzāwl sep = Sek hung-
na pal siam. 3. Darhāk phaw sialdum = Dar leh
sevuna siam phaw. 4. Chuai mawh = Chul thei lo.
5. Sawngka vaipuanin zem = Leikaa sechhun puan
zār tlar 6. Siathing lēthang awih hnu = Lette hram
thinna thingsia. 7. Khāwng = cho (challenge)

2 ZAILAM

Zailām hi chawngchen hla lār ber a ni a, AD
1500 vēlah Seipui khuah an phuah nūn an ring.
Chumi hnuah Tuilum leh Lawitlāng khuah Lawi-
tlāng leh Leiri hovin an phuah a, chu chu 'Lumtui
zai' an ti. Lūnkhaw Tlāngkhuaah an phuah baw
a, 'Tlāngkhaw zai' an ti Zailām hla chi chu
Chawn zai, Lūmtui zai, Tlāngphei zai leh Chung-
lang zai te a ni

(1) Chawnat: Sechhun nikhuw upain thlûk uai deuhva an sek chi hi, 'Chawn zai' tih 'a. ni a; 'Zailâm Hlapui' an ti bawk.

1. In chawng chín e, in pâr ka tlan e,
In shingah âr ang ka ngam ta e.
2. Kâ lo lăm e, Loiri chhông Inah,
Lairuanga khuang ang ka mawl ta e.
3. Lalruanga khuang ang ka mawl zânin;
Siki leh Chawni tlei awl nâ e.
4. Leiri chhông Inah, zu loin Vuaia ka lăm ngai lo,
Leiri chhông Inah.
5. Ngaihin min au ve, a thâng viai e
Thinhai thâwng nâ e; Ngaihin min au ve.
6. Ngaih lovi au chu, a thâng thiam lo
Mualpui a khûm ta; Ngaih lovi au chu!
7. Lûmtui tha phei tuahkhuang kan lăkna
Chalvawm chhaina dai a thim reng e.
8. Chawn tin tuah chhông chawngnu dam sela,
Thuva lăm thiam Vuaia dam ang e.

(2) Lumtui Zai: Chawngchen hla tlanglawn leh hla tam ber a ni. Zailâm chu thlûk chili a awm avângin, an hman lâr ber hi, 'Lûmtui zai' hming an puttir mai a ni.

1. Zai va dawn tâng ka zân mumangah,
Dârtawni hlân ang a thar leh e.
2. Kan nun kawrupan ang a hlui zo ve,
Kan kalna tuanglam a hlui thei lo.
3. Aif ka nu e, Thahnimi lo chuan;
Tlai ni lêngkawl a khum har nâ e.

4. Tlângkhuaah nghosai ka kual reng e,
Luailung feh kîrin ka ring lo ve.
5. Cherchungnungi thla a fam zânah,
Lumtuiah bawh-ar a pau lo ve.
6. Hmâr zâwl changstal hrualhrui kan bân a,
Chûn leh zua suihlung a rual emaw?
7. Chûn leh zua suihlung a rual emaw?
Khuangpui huanthang tuah nân a tha e
8. Sialli lènna damkhua hnîm reng a,
Vuaia lènna Lawitlâng sa vung e

(3) Tlângphei Zai. Thlang tlâk hmâ 1750 vêl—
ah Tlângzâwl khuaa an phuah a nî. Tlângzâwl
kawtchhuahah kawng phei tak a awm a, chu chu,
'Tlângphei' an ti

1. Tlângphei lamah feh ta'ng e Thangkual u,
Ka lungdi ka tawng lo ve, khua tlai ing e.
2. Tûkin zîng tian ka ma e, Khuangtinhniangin,
Ningzu thlum te va la u' tlai nî lèn nân.
3. Ningzu thlum te va la u' tlai nî lèn nân,
Dâwn dûn ila Thachungnung lènmauia thâwn
4. Laimi that i,' thansârah sialin ai i',
Ngulrua bun i,' hnuaiah Thadâng lawi zâwn i'
5. Hmâr tlâng chena ka lungdi Tluangtinsêli,
Mîn ngai ve maw lunghnêm awmlaiah ka vei'

(4) Chunglâng Zai.

1. Vawiin chuan suihlung a lêng mang e,
Dârkhawn tlângah lungdi va chuan i';
Lianpuilala thâwn

၃၀၉

2. Lianpuilala 'zing a zin' an ti,
A kal ni a ~~Darkhawn sawngkha e.~~
3. Darkhawn tiang leh sawngka zawn thlai e,
Kha tah ~~Thanggonia tang e sawf~~
Suihlung ka ruatpa.
4. Liannuilala zingwa in zai lah
Arang ngam ~~ka thui phung lo va~~

3. ZAKEM

He zai hi Zakam ang bawh a hla tianglawn leh
hla tam a ni a. Zakam ai chuan chhuak ~~hau~~ ong
zawk a ni. Chhngpuia an thih thui an phuahNaah
he zai hi an hman avangin, 'Chhngpuia zai' tia
vuch ~~ph amawn.~~

1. Chhng puia zan chham ang che,
Chhûnrâwl i vai lo na'ng e;
Laldang pheisen tanchhawn kan zawn laiah.
2. Inhmer ren yawng yawng ang aw,
Thaput dang leh kèi reng hi;
Khuahmuanah leng leh hian ka niring lo.
3. A neih chu kan inphu lo,
A lăwpa tal inlăwma ang aw;
Lunggalong a Thaputun kam ohhang chui
4. Tap tap lo lăvâl mianga,
Keini kunobganbun bawtah;
I thai tû siali ka lăng reng dawn e.
5. Luch ~~ph amawn~~ a ring chah ni;
A phu loh vâl a chhai e;
Duh leng a thlang sual e ~~Namngapaino.~~
6. Ka zak lo tiang zaphithun;
Fiara tuang ~~thiang e~~
Thlehte puanin di lo a zawn ngallo.

7. Bâwngchâwm ram leh, lêng kan hêl,
Chinzahpui leh Thlântlâng râl,
Leido leh vânrâng chu kiang leh ngare
8. A! ka nû vâl'a au ve,
Vârui thiâng ka chawî ang e;
Mihrângin mìn vêng e dai thuahthum nê
9. Zâwl lohva uan hmang vâla,
Sârah thi ngêi ngêi ang che;
Kan do chhîntiâng râl mah ngâk lo hian e.

4. KAWRNU ZAI

Therêng zai tîhna a ni a, he zâi hian Thanh-râng-a'n hla tam tak a phuah avângin, 'Thanh-râng a tah zai' raw ti bawh, 'Thlangtlâk hmawka phuah tam a niang.

1. Kawrnu tapin thing lenbuang a awi,
Vala di ngai khawzo chhâwl ang ka ual e.
Ramtuan rêl lovin.
2. Zai tam kawr khaw thing lenbuang a tliak,
Lênglai dâwntuai Rihâng an'kaî nân emaw.
Thlang kawr thli'n a chhêm.
3. Kâwl a'êng e, tual lêng nân a tha,
Rihkhaw lam zâwhin ka ring lo Laldâng.
Ka tawnmang emaw?
4. Fam ta hnu tawm a'awm ló ve,
Fam loyate hquaiyah bázuskungah.
Kamintayng leh e.
5. Zai dâwng vâla ka lânt lo ve,
Chhîw nêdâh pahrang ka lânt ang e.
Sah ni thungih e.

5. THLANG ZAI

Thlang zai hi khawthlang lamah chuan, 'Sailo
upa zai' ah ti a, chhuak hnuhnung a ni.

1. Tlâng a kûr e, chhunlui vai ang kan lalna,
Cho-ui ang a Laldolur' pa;
Kan hu suai rêng rêngah e.
2. Laldolur' pa'n mi hu ka suai ngai lo ve,
Chhim thli anga ka hrân chângin;
Záwkhawpui hu ka suai e.
3. Khâwnbâwlate, bâwl mai mai bâwl sualate,
Hetichuan e, Laldâng vângkhua
Inti-tiau ngai ang maw lei!
4. Khâwnbâwlah hian tha hlei chuang an awm lo
Khua sawi laiah ropui rêl thiam; (ve,
Laldâng min ngai lo'm ni le?
5. Mîm leh sawmfâng ka ling dum dūr e,
Ka hrâi ka ling sût-pui hnuaiah;
Dâwn-tuain ka ring love.
6. A hram leu leu ka thinnai a thâwnng mang e,
Keimah ianga muvanlain;
A di a thlau em ni le?
7. Ka rui ta e, ka lâm ang Lalsiamlian'pa,
Thangril laiah ka dâwn ang hi;
Lenrualin an dâwn lo ve.

6. SAIKUT' ZAI

Saikûti chu Fânai a ni a, a naupan lai atangin
hia puah a thiam a. Nikhat chu a thianta nên
zâwbûk hnuaiah rawkhângin buhlem vaivut an
thâp a. Chutih lai chuan Hmârthanga pain hia a
sa a; a hia sak chi ang chuan Saikûti chuan a
puah chawp hia a sa ve nghâl ta mai a:

'Zawlbùk hnuaiah buhlem kan thap chian a
Hmarthang pa zai kèl bê lô 'ang e' tiin.

He hla hi a phuah hmasak ber a ni. A tleirawi
hnu chuan a mit himuh leh a beng hriat phawt chu.
lawnga sawi mai lovin hlain a sawi chhuak zung
zung mai a, mak an tiin an fak êm êm a ni. Saikûti
chu 1921 kumah Thingsai khuah kum upa takin a
thi a ni, an ti.

Saikûti zai hian mitep hla an phuah belh zêi a,
hla tlanglawn berté zinga mi a ni. Khawhar lung-
lêngte chuan tûn hnu thlengin an phuah a, ruith
tham loh hla pawh a awm teuh vang

- 1 Tukin chuan e, Saikhaw dawnlung chungah,
Ka haw' vel e. chhim-tiang kâwlrawn tlanga
thiang lo ve
- 2 Lêng zawng ramtuan lung lai i bertê e,
Chawmkhuang lo va, siathinga zai rem chhôn'
in nie
- 3 Ka chung kâwngo lunguala mual in hiam,
Kei chu ramtuanah lungualpui Thadângka nei lo
- 4 Kan laichhuatah hrumssâwmîn zân châm e,
Changsiat lovin tunge nuthaiah lêng i hêl le? i'
- 5 Mi'ute chu ramtuanin an kal a,
Keia u' chu-tuilehluangah nghosai a tâwng e
- 6 Tuilehluangah nghosai kan dan ni khân,
Chenggrâng kau lo siathing sang pârah kai lo ti u.
7. Ngai lo ang hian kan rônpuì leh chhuahtlang
ka pâl e,
Tap tap tâwng e, Saikhaw ni hliap ruallung zo
daiah

7. SALULAM HLA

Salulam hla nming putu ber chu, 'Ngirtling zai' ti an awm a. Zalam hla nen a upat lam inruai khat a nih a tinsawm. Chi khat chu 'Pahrang zai' an ti a, phash hichhung zawk a ni a. Nidul zai nen thu-hmuh a ni.

(1) Ngirtling zai:

1. Khisat a thun zansh kan ve kap tum,
Lailinga pawnpui baw! tui kan iang crawh.
2. Lenruai tlan hma a khaah ti'n keika uang lo,
Tan-khaw lengnu'n a pek e, ka tuai Liana.
3. Ka chaw hrimhlangte zawngin h'itmsa an zui,
Tumpang pui maw an zui e, sai lian pui maw?
4. Tumpang pui maw an zui e, sai lianpui maw?
A khu Faw lei'm kuamah an sa veng vung.
5. Khisa kapa piallung kai an awih lo ve,
Ka pu piallung a tel e, ka kai lui dawn.
6. A bram leu leu muva lai thangvan sangah,
Chuti sui lung a len chu! ka tuar zo lo.
7. Ka pishah hrampui lung lian ka el zo lo,
Mita kuh sawnfang, sa tin lu'n kei mi zawng se.
8. Ka ku ral ral thang zaw! maw, ka au ral ral?
Choui lung fang kan iang e, chang ram hnuai ah.
9. A tuah hian tui namén ka chaw! ngai lo,
Tana hnung chhuak Fara tui ka chaw! ngai e.

(2) Pahrang Zai

1. Amshah Vankham' nu chan ka nuam e,
Tan hui nam, kha zawng lem anga zaw! tu;
Sawm kap lo vai ahneh chuan

- 2 Thli lo hrâng e, siálsit thla kawi avângin,
Arawn chhêm e, ka labang kawi a êng e,
Sahrâng lu zaiin kan awi
- 3 Hmânah chuan e, Liandote unau kan ni,
Tûnah chuan e, kan than khuang ang a ri e,
Sahrâng lu zaiin kan awi
- 4 Sai a hrâng e, hmar tlângah lunglên daiah:
Va kal ta la, funki tial pai mawtêa,
Pahrâng thang chungchuan nuam zawng.
- 5 Thuanphung reh lo Hrângsa:puî leh Lalruanga,
Dawi-ai an vâwr chal kî phîr bânah an kai,
Kha maw! Keichal nun-lawng-a
6. Lalhulh sachâng phahrâng laikhumah ka neih
Tiau lei kuamah chengrâng hnûk zên zên ta'ng e..
Zuksialin tlan rûi an tlawh.

8. CHAI HLA

Pileh pute'n Seipui khuaah kût an lo hman
lain Chai hla an nei tawh a. Chai hla zinga hla
hmasa ber leh tlânglawn ber chu 'Chhim Zai' a ni

(1) Chhim Zai: Chhim zai hi hla hranpa ni
lovin Zailâm a ni a, Lumtut zai nên thuhmun a ni
Mahse chai hlaah chuan thlûk hran an hmanga,
'Chhim zai, an ti. Zopui zai leh Dârlung zai pawh
he zai chia phuah a ni.

- 1 Lêngi manah sumsial ka nei lə,
Alchi-ah puallêng zu zâl ing e
- 2 Di leh di chu inthen na ngai e,
Tawng leh na'ng e, neih chawng chhûng Inah
3. Khiangawi lote'n Siali lo awm la,
I man sumsial ka tuak lai rih e.

4. Kan inggaihna kumtluang hrui ang sei,
Kan intawhna Yanchang ram loyah.
5. Lo kai ve la de mltung kun rûnâ,
Rûn kai lo mi u ka ngat ngat lo.
6. Kan lo dung sei, kan lo mhai kawiah,
Sa thang tha leh lungdi kan zûnâ.
7. Ka han thlir a, chhaktiang kan vângkhua
Chumchi lêng rômci a kai chhai e.
8. Chumchi lêng rômci a kai chhai e,
Suihlung a lêng, kir leh nuam ing e.

(2) Zăwtling Zai

1. Siali chu e lo fa, Zăwtlingi thlafam,
Kha-tuah a lai-mwah e.
2. Zăwtling ka mûmangah rjangtui chawi lamah,
Tlingi zu chhai ing e.
3. Tlingi chawi hrangah ti a fârkhuang ka lamsa,
Sialin chawi rawh se.
4. Băwngtê zûr ngawi ngawi e, âwnthing in lêrah,
Tu heah ngai e maw?

(3) Thanh Zai

1. Thlanghrî awmlai năwtti ang lo lian,
Vân-huât-pui rawn fang e; tēn mawi tûr, zăwng
Thi so fân lo ve.
2. Thlafam tum kawng sachang ang valh 'i,
Ka chawi hrinhhuatê leh vândai lêrah:
Khaung ang man hăi.
3. Lalngova e, mu ang Bă lêng 'la,
Thing awng rilt-zăwng Lănthaw zăwah,
Tui ang tlawm zo fa.

4. Ami an fam laikhum in chungah,
Keini kan famna e sawngka lêrah;
Rualim hril nâ e.

(4) Hualngo Zai

Hla thenkhat chu Hualngo thlangtlak thu-ah
zeh tel a ni a, 'Flawhzai hlapui' ti an awm bawk

- 1 Thangngo sum ang in sawi tual lèn a maw mang
Nuthaiah thui ila, rual laiah (e
Tual lèn ka bang na'ng e.
2. Ka lungdi nui hawlin tu' maw sùl ang i tum?
'Rukte'n han hril teh la, kei chu thala tui ang.
Dai te'n ka kang na'ng e
3. Fanu chem ang kan chaw,
Fapa lènrung kan awih,
Fapa i nuthaiah, Halkha Zathang fanu
Puan ang ka thui na'ng e.
4. Chhimtiangah dai ka do, hmârtuangah dai ka do,
Dai thuah thum tlar bung e,
Pi' pu'n han zirna maw?
Chaltuai' a zâl reng e.

(5) Neihlai Zai

Ngêntiang khaw tlangvâl Neihlaja'n zawlaidi a
nei a, chu chu a farnuin a kai ta a ni. A farnu
chuan Neihlaja chu a ngai ta êm, êm a. Neihlaja
chuan a buaipui tâk êm avângin, a reh theih buiscin
in a pâwl ta a; a rai ta hlah mai si a. An in pâwl
thu chu Neihlaja chuan a zêp a, a farnuin hlain a
puang a puang ta mai a. A farnu hla phuah chu
'Neihlai zai' an ti.

1. Ka u Neihlaja mi chûn rawh,
Pha pha lo la, 'Ka zâwl tâk e,' lo ti la.

2. Neihlaia tho¹ a¹ zānāh
Khawte daiah zān sis ang riah a¹ zānāh e.
3. Kan Sa ōm-ang-māwī ve rawh,
Tāng khata chawī a¹ zānāh, 'zāwīaw' i tī
4. Nāu unau chawī a¹ zānāh a¹ zānāh e,
Nāu a¹ zānāh a¹ zānāh a¹ zānāh e.
5. Zuanjin hliap zuanjin hliap e,
Kan khaw lamang Ngētiang zāwī zuanjin
(hliap e.
6. Tuipui luang chhuk sen vungah,
Ka u Neihlaia thlānthlā pēu leutē lo ang.

No. 2 — Neihlaia nupui neih zānāh a farnu chu daia riah bo a duh thu a ni. No. 3 — 'Unau piang tlāng min zāwītir e' tīn an sakhuā mawī a phurhtir-thu a ni. No. 6 — a Neihlaia chēzia (a pāwī dân) chu tui chūngā thānthā tui chūnh ang mai a nī tih-na a ni.

(4) Tluangtlii a¹ ni:

Nula unau hñih hñah lō an veng a. An lo mawngā dīl lōmtu Tluangtlii an tih rūlpui leh a u zāwk an inggaizāwng a. A nāu chu rūlpui a kohir a, nīlēngin thlāmāh an inkāwm thīn. He thu hī a pain a hriat chināh rūlpui chū a pa chuan a that ta a nā.

1. Tluangtlii e, Laktlii e,
Kā a nīh 'hāwng' a¹ tī,
Kā a nīh 'hāwng' a¹ tī.
2. Kā hāwng' lāi nā, hāwng' lāi nā e,
Tuan sām kā zīat lāi takah;
Vai ōm kā khñā lāi takah.
3. Tluangtlii e, Laktlii e,
Sim lam rāi maw t-taw a;
Zo lam rāi maw t-taw a?

4. Sim lam rai nman ka tawng lo ve,
 Zo lam rai hman ka tawng lo,
 I pa, mi lan rai ka tawng.

(7) **Thailungi zai**

Kawilam' khuah' mikhualin thirkawi a zuar a
 Hmenthai pakhatin a fapa tân a awl êm avângin a
 lei a. Kawi man atân a fahrawn Thailungi a pa a;
 mikhualin an hruai chhuah meuh chuan a inchn
 leh deuh va, kawtchhuahh' t'âm zui a' kîr leh tûm
 a au va, Thailungi'n a dph tawh lo.

1. Thailungi e, Thailungi e,
 I tiangthirtê lo nghak aw,
 I hlantai tê lo nghak aw.
2. Chhaktiang khi chên ka thlen chuan e,
 Tiangthir a tha bo ngai lo,
 Hlantai a tha bo ngai lo.
3. Raktea ka pu Liana'n e,
 Ka chawnbana'n min kai a.
 Hrumtawmin hruahruia min bân,
 Ka kîr thiam lo dailungah.

(8) **Mangkhai Zai: (Mangkhaia chanchin on la)**

1. Ka di, ka zawl ka ti lêm lo va,
 Lanu sui hlung a lêng tam nâ e
2. Khua lo thâl e, romei kai chiaï a,
 Chung vakâwl anga lên nuam ing e
3. Chung vakâwl ang kan lên chawk lo ya,
 Saw hmâr tlanga ka hrâi ngai ing e.
4. Chet rozim ang ka chuai mawh lek a,
 Lanu ang laiah lût zêl ing e

9. HLA DANGTE

(1) **Chawno-Zai:** Chawnghawh khuah Hual-
ngo loh Thangur an awmthawm laiin, he zai hian hla
an phuah a. A hun chu thlang tlak hma AD. 1750
vél a ni ang. Chawno chu 'muvanlano' tihna
a ni a; a hun mi an la a, hla an phuah ta a ni, an ti.

1. A vah lah kaw kawpuan a zia dang ye rawh,
Sangthing l'rah kawpui
Chawno thiam chawno kan lak e.
2. Chawno zai hi kan awih rua maw
Chawngkhaw vâl rualin?
Chawno zaiin laichhuan chungah
A lam her lai e.
3. Tiam loh daiah chengrang kan kau
Chawngkhaw vâl rualin,
Chengrang kauna sôhhu lianâk-in bawm e.

(2) **Pautu Zai:** Pautu chu Lungkhaw kiang Bual-
zâw khuah lo awm tawh an ni a. Thlang an nawr
a, Pautu khuah (tôh Thlangpi)-ah hêng hla te hi an
phuah a ni. 1750 vél phuah a ni ang.

1. Bângah chung i, Pautupui Zoagtlang a lang,
Pautupuin a'n Ninêl a lang thim ruai e.
2. Ninêla suar ang min dan ka hlau ngai lo,
Kan khaw zâwlah kâmkel rualthum sah hung e.
3. Ka zawi, ka zawi, ka zawi zo lo mi ú e,
Ka zawi zâwkin pautu bang sen aw i ti.
4. Tuin min bang, kâptuin min dang ta e,
Lungdi awmna hêng thlang a lo lang e.
Ninêl=Nivâ an tin min thlang a fiahthlakna piau-
pho (thênêl) an sawina a ni.

(3) - Lënlaì Zai.

1. I lënlaì leh i vânglaì hmuh ka nuam e,
Pâr ang i chuai hnu hmanin ka lung min lèn,
Lënlaiaìh e
2. Thâl favâng e, hram thei zawn
Awn thing lêrah,
U leuh zaiin khawmual a zêm chiaì lo maw?
Lënlaiaìh e.
3. Hai ang ka târ, ka thlunglu vau ang a vul,
No nghil nghiala lêngin min bìh lai ve kha.
Lënlaiaìh e

(4) Chhim leh Hmar zai. Chhim leh hmâr indo laiin hla thlûk awm saah an indo thu an phuah avângin 'Chhim leh Hmâr indo hla' an tì mai thìn a, 'Lallai zai' tì piwh an awm Chhim làm chu Rolûra thlahte an nî a; hmâr làm chu Lallula thlahte an nî. A hun chu 1856-59 nîin an sawi. Hmâr-in chhim rûn paha Zadêng rûn nghâl an tum a

1. Kâp vêl kâp vêl îla, Lurhpui leh Tàn danah,
Rolûra chawi zawn
Rolûra chawite zawn, ar ang zu man îla.
Zadêng suartluan i'
2. Zadêng an thlunglu-ah
Kulvachang chuang lovin,
Keini kan thlunglu-ah zobâwm kulvachang leh
Ngênchî chuang rawh se.
3. Sialhmur vângkhaw suan tum
A dangkawitu val tha,
Ningzu lo hlân a.
Zu duh lâm thiam kai u',
Sa leh buanrâl tuk nî'n,
Pahrâng vâl kai u'

He indo lai hian: ~~Zadeng~~ an thawm tan tawh a,
mah se, Sailo ve ve inhmuh thiam loh zarah din that
leh an beisei ~~the e~~; ~~keti hian~~ hia an phuah:

4. Chhim tu khum khum ila, hmâr tu khum khum
Lai lai duh vângah. (ila,
Lai lai zên ~~the~~ vật tha, ~~ten~~ choeth loh Thang-
Mi za chhng turin. (dâng,
5. Lotho rawh e, ka u e Salzakai,
Chhimtiang an lian dawn.
Chhim na hian ngai lo, Hmâr an lian ngai lo,
Lian chhng keimahni.

Zadeng hia chu Hmârin an chhng leh a:

6. An intu e, chhimtiang leh kâw khawpui,
Atu hrang zawi maw?
Atu hrang zawi ang maw?
Hmâr tiang kan hrang chuang e,
Lalai kan ngai e.

(5) Khuang Hla:

1. Khuang chawi hi duh na ngai ing
Khaw hui khe lai ing maw,
Numi lei varak khuangphai chawin bang,
A lăm tam dên dên.
2. Ra suak aw law, ka thai ngam Tialchiang e,
Gherlian ni sun ai,
Hrangkhup le Hawnglat nunchawng si law,
Khawzing tial ~~chawin~~.
3. Khaw hlani mi nun a zir tu e,
Pawi chenghrang si ngai
Vânha suaki fei ir a ~~hang~~ batin,
Thing tun ko zal uh e.

(6) **Bawhhla/Hlado:** Bawhhla 'Hlado' an ti bawk. Thenkhat chuan râl hla hi, 'Bawhhla' a ni a. a dang hi 'Hlado' a ni an ti. Halkha Pawiram a tanga chhuak hmasa a ni a, Paite leh Duhlian pawhin Pawi tawng bawkin an chham a, mahni tawng tlêm tê an belh thin. Pakhatin a chham a, a zàwh veleh a kianga mite nên 'Haw!' an ti rual thin. Chham rem tûrin No. 1-na ang hian a kârah 'e' an thlâk thin a ni.

1. Zei khal e, si hlah ning naw,
Lai ling e, lêng lai kan suahnak e,
Zung lei e, vun ruah uh ûm bang e,
A zâm chin aw unge.

3 Vun ruat auh law khaw hlan
Kan pu leh kan pa e,
~~Sunthawngku taw~~ lawn zurua
A hrawng an um lo ve

4. Kan chung vân rial ruah zeï maw
A khamtu si na maw?
Liandang than nakah khua khal
Vân kam a pit aw e.

4. Mangngên thainu aw zulawi
Hai ngiang thawn i hmuak law.
An dawl rolungah ha tha
A lu ra zût seh law

5. Run In ka sak hi mawi maw
Hreuthang ki sau thawn e,
Bangrual ka tuah hi hawi maw
Ka thaï Bawikain e.

6. Khua hlân kan pu takin sa khal
A' hniar tling kan kan e,
Kan than zân rian mân
Khenfawt Zathanz bawi sinah e.
7. Zingpûl a thleng hmaisa Manglian
Ka pa vung sim awh law,
A chawî prinhniangin
Khuang par kai lai ka tim awk e.
8. Mangngên thainu thawn it lawn
Zân vâv kan ruat lân e,
Leido khen that bang
Hmin vawn sâl tai lawng a zarh e

Thu mal — 1. Sumthâwngku — Vakulchâng,
2. Zulawi = Zu tlaîfir, 3. Hreuthang = Sazuk, 4. Hniar-
tling = A ropui ber 5. Bangrual = Salu târna bang,
6. Zingpûl = Mitthi khua, 7. Khen that = Rai that.

BUNG IX

MI HMINGTHANG THENKHATTE

1. MANGKHAIA

Mângkhai chu Champhai lai Mângthawnga fapa a ni Hmêl tha tak, hla phuah thiam leh zai thiam a ni Mângthawnga hun lai hian Chhak lam Tiau hrûtah Lusei tam tak an awm a; Râltê an awm bawk. Thlang lama awm hmasate aui Tiau chhaka awmho hi an ropui an chak zâwk a Thlang an tlâk ve hunah an hnawt darh mai ang tih hlauvin Mângthawnga'n Tiau chhak lai ropui deuh deuh hnênah remna zuthâwl a thawn hlawm a Zuthâwl pein Mangkhaia leh an upate an kal a. Bâwlte lai pe ve lovin an kalkân a; Bâwlte lai Dâra lungawi lo chuan Mângkhaia hâwng lam chu a lo man a, a Inah hrêngah a tântîr ta a ni.

Mângkhaia lunglêng chuan Champhai tlâng a thlîr vawng vawng a, hla a phuah a phuah ta mai a. a sa nghâl zêl a, thiam an tiin ngaihnawm an ti hie thîr a ni.

1. *Dâra sawngka lêra'n ka chuan a,
Kan Champhai khua thloh ang thlir ing e.*
2. *Tiaupui chhûmîn hmâr a kham reng a,
Lungkham Lianlêrin mi ngai ve maw?*
3. *Ka nu'n e Tuichhîn lâm zâwl a phiat a,
Dera rûn In Mâng'a'n ka phiat e.*

Mângkhaia chu ~~lê~~ tâng mah ni se, a hmêl that leh a zai thiam avângin nulate'n an ngaizâwng êm êm a; feh tlai phah bawrh khawpin a hla sak an ngaithla thîn a. Heti hian hla a phuah leh a:

4. *Ka zuk en a, Tiau a kawî nghiaî a,
Lanu palhîng âng lo tlar bung e.*
5. *Mi fahraiin ngûnkual an bun a,
Zova siathung Mâng'a'n ka bun e.*

Mângkhaia chu an tlan lawk loh avângin Bâwte upate chuan, "Tianna an nei lo pawh a ni lo va, thi leh dâr an ngahzia pawh kan hria. Mîng-khaia hi a pain a thih pawh a pawisa lo a niang," tia an inbekbawr pawh Mângkhaia chuan a hre ve zêl a; a thlaphâng ta hle a ni Amah tianna tûr thi leh dâr an neihte chu a hre reng a, a pa chuan tlan zai a rêl si lo; a pain tlan a duh lo nia ngaiin hla a phuah leh ta a:

6. *Ka pa'n e dârtîr ðu riat a nei a,
Mângkhata chhuak'sal ka chang ta e.*
7. *Mîn tlan duh lo ka pa Mângthâwnga'n
Kan neih cherthil zawng tlàng thang na e*

Bâwte lai Dâra chu an man tîr lai aiin Mângthâwnga chungah a thînrîm a zual ta zâwk a. Mângkhaia tlan tîr tumîn Mângthâwnga hnênah palai a kaltîr a, Mângkhaia hla phuah te an hrilh

vek a. Măngkhaia nu chuan an neih thil tha tha sênga tlan chu a phal awzâwng lo mai a; dârbu ahnêkin dârfian pawha tlan an tum loh thu hla a phuah ve ta a:

8. *Kan neih Rûn tui chenin luang na se,
Dârhai hmanin kan suak rua lo ve.*

Palaite chu an lêt a, khua an thlen chuan lal hnênah thu an thlen a. Măngkhaia chungchâng chu an lalhovin an rêl tạ a ni Lal leh upa thenkhatin thah an duh a, upa thenkhatin thah an remti lo va An khuate dang zawng zawngin an ui êm êm a, kawm a nuam a, hla nên innêl taka inkawm thìn an nih av ینگin, that lo hrâm tûrin lal hnênah an ngên a Thipui beh lo thu chuan kori a tu si lo va, Măngkhaia chu an that a, a lu chu sahlâmah an tar ta a ni.

Măngkhaia thih thu an hriat chuan a nu leh a pa chu an inchhîr hle a, tâwpintat nei lovin an tap a. A nu ngei pawh chuan an thil neih a lo ui chu a inchhîr êm êm mai a, 'Thah êm thu va awm suh,' tia an ngaisam vang a ni Hla an phuah an phuah ve ta thung a

9. *Tuipui lian sùl a dung ka zui a,
Mânga sùlhnu ka zui zo lo ve.*

10. *Bâwlte sahlâma uai ta hnu kha,
Măngkhaia kîrin ka ring lo ve.*

11. *Măngkhaia kîrin ka ring lo ve,
Tuileluang kîrin ka ring zâwk e.*

12. *Măngkhaia chu thi ta poh rawh se,
Măngkhaia vêk sa leh na i aw.*

Măngkhaia hriat rengna lung chu Champhaiah an dawh a, a lungdawh chul mai lova thangthar

pawhin an hriat reng nâp mî dangin hla an phuah
vê a.

13. *Champhai zawla Mangkhaia rolung.*
Thang leh tharin a phiah nuam ing e.

Bâwlte hmun chu phôi sau takin a la awm a,
tûnah khaw pakhat a awm a, 'Bualte' tih a ni.
Mangkhaia lu tâna thîng chu pâng a ni a. Falam leh
Rih inkâr mêl 40-na Bualte dai kawng sirah a la nung
a; thîng kûng tian tak, a sên lam pawh 'diar phawng
en' tih mai tura sâng a ni.

Mangkhaia hla phuahte hi Zailâm-Lumtui zai
chi a ni a, chah hlaa an hman chuan, 'Mangkhai
zai' tîp thîk hranin an sa thîn. Lumtui zai chu
Lênlâng thlang lawka awm - Tuilum leh Lawitlang
khuaah Lawitlânghovin an lo phuah tchuh tawh a.
Lawitlângho chu thlang an tla a, Chimpai an pan
a; Mangkhaia chu Hmâr hna'hlak Lawitlâng hiam
a ni. Mî thenkhat chuan 'Râlte a ni' an tî a
Mangkhaia hla phuahte hi Râlte hla kalhmang
nên a inpersan hle a ni. Anî hunah chuan Râlte lai
Zuathâwnga (Luathâwnga)—ho chu Khawzimah an
la awm a, Champhai an la thleng thla rih lo va AD
1760 vêl nia rin a ni a, hetih lai hian Lusei leh Râl-
tê chu Tiau chhakah an la awm a ni.

Tin, Mangkhaia chu Zongte khuah a tâng a,
an tlan hnuin a hawn kawng-tûr kuate luhsum an
pe zêl nîm an sawi bawk. Zongte khuah tâng nia
an puhna chhan hi, a hla pakhatah, "Kan neih
cher thil zawng tîng tharg nâ e," tih hi nîm a lang.
Hei hi Zongte tâng a ni lo va, "Ro thil kan neihte
chu, mitam tak (wângulâng)-im an hria e," tihna a
ni. Heta 'zawng' tih hi 'chu' tih aiah a hmang a ni.
Tin, sal tâng han tlan chhuak si a. hawnpuî lova a
hpa maî hawn-tîr hi thîl tih chi a ni lo vang.

Bâwlte hmun chheh vêla chêng Hualngo upate hian Mângkhaia hlate hi an sa ngun êm êm a; a lu târna pawh a la awm reng bawk avângin, an rilru a khawih a, a thu leh a hla hi tûn hnu thlengin an la sawiin an la sa zui zêl a ni. Tî, Mângkhaia hringtu a nu chu Tuichhîn vêng lalnû a ni a, tlan duh lotu chu, 'a pa pawm lai a nuhrwn a ni, tîin tîti—ah an sawi thîn bawk a ni.

2 PI HMUAKI

Pi Hmuaki hi Ngênte hnam a nia, Chawng-hawih khuaa Lalmânga lal lain a awm ve a; a hun that lai zawng zawng chu he khuah hian a hmang a ni. A nulât lai aţangin zai thiam leh hla phuah thiam a ni a, a dam reün hla a phuah tam hle a, Zofate zînga hla phuah thiam hmingthang a ni. A hla phuah thiam leh a zai thiam avângin, lal leh upaho zu in khâwmnaah pawh an sâwm thîn a, lal leh upa kâwm hlîmtu a ni.

Pi Hmuaki chuan an lal duhzâwnga hla phuah a thiam a, an khuate hming chîlin mawî tak takin a phuah thîn avângin thiam an ti hle a ni. Zan khat chu hla phuah rem lo tak — tlangvâl pahnih Tluruma leh Suakrawia a Inah an lêng a. Tlangvâl dangte chuan, "Kha mite pahnih hming kher zâwng a lo phuah rem tawh angem aw!" tîin an lo ngaithla rân mai a. Pi Hmuaki chuan bâl a chhûm a, bal ei tûrin heti hian hlan a chelh a.

*"Thing ang i tlu rum, Sial ang i suak rawi,
Taubâl ka sûm thâl tui ang ngâk u"*

He mite pahnih hming mawî tak leh rem taka hla a lo phuah thiam chu mak an ti hle a. Hei hi a hming than lehzualna a ni, an ti

Huainghovin Ngêteho chu an rân avângin an Chawnghawih khua chu an tlânsan a; tuna Ngênte khuah khaw thar an dîn ta a ni. Hetih hun laia an lal chu Zaliana a ni, an ti. Mângngula hovin Buanli khuah vêng neiin an awm bawk. Ngênte khuah an awm hnu pawhin Pi Hmuaki chu a tar hle tawh p̄a. hla a phuah leh teuh va; an khaw hluia an awm laia ni tin deuh thaw zu leh sa chēna an awm thîn a ngaihna hlate a phuah a. He khuah pawh hian lal leh upaho nēn hla bawkin an inkāwm thîn Hēng hi a hla phuah hnahnūngte a ni.

1. *Kan Ngête khua, khaw-nun-nuama kha,
Thla ki fam hma'n ki ngilh rua lo ve!*
2. *Ka tak fam se, ka zai fam lo se,
Thlang kawr mi lal chungah chuang rawh se.*

Tin, 'Pi Hmuaki chu nung chungin an phûm a ni,' tiin hetih hian an sawi thîn. "Pi Hmuaki chu hla a phuah thiamin a phuah tam hle tawh si a, 'a dam reng chuan hla zawng zawng a phuah zo vang a, thangtharin phuah tûr kan chang lo vang,' tiin a nung chungin an phûm a; an phûm lai pawhin hla a phuah a:

*'Nauva te u, nau haia te u,
Tha tē tē khân mi rawn phûm rawh u,' a ti a* A phuah belh deuh deuh ang e, chhilh thuai thuai rawh u,' an ti a. Thangtâwna pa chuan, 'Chuti êm chu ni lo ve, han phuah rih sela maw le, a ti a Pi Hmuaki chuan:

*Ami an piang mi tinreng an piang,
Tangtâwna pa tluk an piang lo ve', a ti leh a.* 'Chu asin, a ti leh teuh vang, chhilh hmanhmawh rawh u,' an ti a; an chhilh ta a. Dârkhuang an phûm nnan a, ni sarih a chum," tiin

Mi thenkhat chuan, 'Hla phuah thiam vanga, nung chung a phum luih hrim hrim zawng a ni lo ve, râl an hlahv vâng a ni', an ti ve thung. (*Rev Liangkhaia Mizo pp 29 4th Edn*) He Ngênte khua nêna inhuah tak Khawzimah Râlthê an awm a Lova sial tihlul chungchângah an inrem lo va, Râlthê an huphurh avângin an khua tlânzan zai an rêl a Pi Hmuaki chu tirtak, mit khaw hmu tawh lo a ni a zawn buai tlâkah an ngai tawh lo va Thlân an siam a, a chhângah an zalh a, a thih hmaa râl an lo kal chuan chhilha tlânzan mai tûrin tlangvâl thenkhatin an vêng reng a, a thih hnuah an chhilh a, an tlânzan ta a ni, an ti Upa thenkhat chuan "Pi Hmuaki hi a lâk bik êm avângin a tlâng thang mai a ni An lo pawh hi tar chh a Pi Hmuaki ang bawka an phum an awm nual niin an sawi," an ti He thlân hi Ngênte ram hmunpui—hmârthlang lama awm nun an sawi

Tia, Pi Hmuaki hla hnuhnung, 'Tha te te khan mirawn phum rawh u' a tih pawh hi an tlânzan mai a hlahv vângin, a thih hnuah tha taka chhilh tîra a ngenna a ni. Thangtâwna pa a phuahna hla pawh hi, an lai Lalmânga a fakna hla a nia, hla hlui a ni an ti bawk

Pi Hmuaki thih hun chu AD. 1750 vêl nun an ringa, hnam mâwl lutuk hun pawh a ni tawh lo Tin, lai leh upa kîwm hlîmtu a ni a, daikil kâra ni ang maia tihduhdah chi a ni lo vang A unat laichinho pawh hla phuah thiam vanga phum chu an rem ti lo vang A thih hmaa thlâna an zalh thu hi, 'Nungchunga phum' tun an sawi mai a nih a rinawm.

3. LIANDANGA LEH MÊNTÂNGI

Liandanga leh Mêtângi chu Halkha ram Hai-râwn khuaah nula leh tlangvâl inngaizâwng an nî. An intâwm a, a hrangin hna an thawk dôn a, an hlîm thei hle thin a nî. Zan khat chu Liandanga'n a nula hnênah "Naktûk zîng chu dî i zu phur ang hmtang," tiin a sâwm a. Mêtângi chuan, "Mî chawnlâm lai nî suh sela, i thu ka hnial lo. Ram a reh lutuk ang a, Tiphûl râl a hlahawm dâwn lo'm nî?" a ti a. Liandanga chuan, "Tiphûl râl mai mai chu, a chhukah, 'Hu' ka ti ang a, a chhovah, 'Ha' ka ti ang a; zâwng ûmin ka ûm mai dâwn alâwm," a ti a. Liandanga'n a sâwn ngun êm avângin Mên-tângi chuan a zâwm ve ta a. Chutih lai chuan, Tiphûl khuaa laina nei mikhual pakhat a lo awm ve reng mai a, chu chuan Tiphul khua a lo hriattir a nî.

Atûkah chuan Liandanga leh Mêtângi chu dî phur tûrin an thawk chhuak a, kalkawngah hlîm takin an inchhawm a, tîti nuam an sawi lai takin rin lohvah kawngsîr atângin ralan lo chhuak thut mai a. Liandanga chu rilru pawh insîm hman lovin a a tlân chhuak a. A nula chu hmeichhia deuh na nâ nâ chu a tlân chik thei lo va râlin an man ta a. Liandanga an ruiluh nân that duh si lovin a kut leh a ke leh a nghâwng i an hleh sak a; kawngah an hnutchhiah ta a. Ralho chuan kalkawng kham tûrin fâr kûngan kit hnaw a. A lang tlâng atângin an chuan a, an deuna hlain an rawn au va:

*'Hu si chí maw, Tiphul ral e huho zawng a dawî?
Hei kuat ulaw, hnithawî thum Liandang veng seh tî'n.'*

Hla thu chu: "Tiphûl râl zâwng anga ûmtu kha tunge nî le? Liandanga fên atân pawrfên thuah thumin han thawn rawh u," tihna a nî.

Liandanga chu a nula ruang zawng tûrin a kîr a Fimkhur takin kawngsirah hnîm a keu vâ, a bîh dêk dêk a A nulaîn a lo hmu hmasa a

*'I tîh chî maw? Zingnam lei zani rawl hawl bang,
Zai hlan law, na siangah ri bat thli irthli law' a ti a*

Hla thu chu "Mi hlau em ni? Zâna sazu chaw zawng i va ang êm! I kut mi hlân la, i kovah mi paw rawh," tîhna a nî. Liandanga chuan, "Ka hlau lo che asin, i pa Inah ka paw hâwng dâwn che nîa, vân hnuaiah kan thang mualpho dâwn ta a nih hi!" tîin hlain a chhâng a

*'Nan ph hla'ng e, lo paw lang nan pat run Inah,
Khua za alin kan hmînthang seh vân hnuaî hnîn awkah'.*

Liandanga chuan Mêntângi chu a pua a, râp-thlâk a tîh avângin, a thauvah a man a, kal hlei thei lova a awm chu râlho chuan, "Kha laia chho kai thei lo kha tunge ni le? I phur a rit a nih chuan nghat la kan chhâwk ang che" tîh hlain an deu leh a:

*'Hu si chî maw, lam sovi a hawng kai thei lo?
Na phur-rit maw? rak thum law keun nan sawng lang'*

Liandanga chuan phur rit vâng ni lovin a tha a zâwng a, a kal thei lo a nih thu hlain a chhâng lêt a

*'Liandang si'ng e, lam sovi a hawng kai thei lo,
Ka phur rit hlah, ka pheî thlûi zun rauthla'n i zel'.*

Liandanga` chu a nula, râl kutah a tlânsan avângin pasalîha a nihna a hlah va, a hmîng a chhe ta der mai a Sawi chhiatnain a 'bat zo va 'A nula phuba tal la se, a hmîng chhe lutuk chu a hupdeuh vang chu!' tîh huai huai a hlawh ta a ni Mite. rêlchhiatna chu a thînlungin a tuar zo ta lo va, phuba la tûrin Tiphûl khuaah a kal a. Zana mọ

thar nupa khuma mu laia hmu suh a; an nupa chuan a vit-blum a. A lawm lutuk chu a tlan hawng vang vang a, "Phuba ka la ta e, pahnih meuh ka that," a ti a. A hming a chhiat tawh avangin a thu sawi pawh tuma'n am awi duh tawh lo va. "Kha Liandanga kha, dawt a sawi pek a ni ang chu!" Khawiah nge a ral thah sam chu? a beng tal kan hmuh si loh!" tiin an sawi chhe deuh deuh va. Liandanga rilru chu chemte kia vih ang main a na lehzuai a, a dang thah leh a tum a. Mentangi chuan-

*'Kei i vangah thuangrawnin hran vung rel hlah lam,
Rial tikik le thawl tialin zun rauthla i cham,'*

a ti a Ama vang chuan ral thah tum tawh lo va, a thlarau tan tuivawt chhih sak zawk turin a tiam a ni.

Liandanga chu chemte leh pawndum kengin ral khuaah a kal leh a; a thahte nupa ohu indai rialin an lo zalh a. An kawtkai a thlen a angin lungchhe tak hmêl puin pawndum a inlukhuh a, "Ka u e, ka u e," tiin a tap lut a. Riangte chu puan zawnin tap pah zelin a thu a. A thlen lai chu in putar pakhatin, "Liandanga chezia a ang e," a ti a. Mi dangin, "Ka pu, i tar mit a niang. Kha Liandang dawihzoppa kha ral khuaah lo va kal ngam suh ang e!" an tihsan a. Liandanga chuan mithi beng pahnih ve va a hlep a, ipteah a ak a. A jah bangin, a kal chhuak a, tual ler a thlen chuan, "Liandang huaisena ka ni; in mithi beng ka hleh sak che u. In ngam chuan mi um rawh u," tiin thawpu chhuahin a au va, a tlan chhuak ta a; an um zui a, an um pha si lo va.

Liandanga chu an khua a thlen chuan Mentangi oh a hauk a lo chat tawh a. 'A thena ni sa, a phona huah sui' tih ang main a nula thi a lungchhe

si, phuba a lăk theih chu a lawm si a, a beng hawn
kha mite hmuñ hlân nghăkhlelin a phawrh a, hla a
phuah ta a

1. *Liandang hi e, u hawm ti'n i sawi ngă hlauh law,
Ral ka tha so khaw'*

2. *Linting thun an rizau e, nu le pa thiingin,
Phu thun ing e, phuangrawnin Měntâng ko kîr uk*

"Liandanga hi, 'mî bawlhhlawh' tûn mî deu
suh u. mî huaisen ka ni. Khum chungă nupa mu
hă, a thiingin phuba ka hawn a, Měntâng ko
kîr loh rawh u," tihna a ni. Hetia hla a phuah theih
chinah, "Liandanga hi pasalthă a lo ni ngei e. A
huaisenin a tihngaihna pawh a hria. Mî pakhat
thihnaah phuba pahni a la thei a, pasalthă a nihna
a lang e" tûn an fak ta a ni.

Liandang zai hi khawhar hmunah an hmang
a, lusûnte'n an phuah belh zêl a. Hăkha bial chauh
ni lovin, Falam bial pawh a fang a. Zahau ramah
chuan sakei ah nikhuaah an hmang thin

LIANCHIA

Lianchia chu Chhangtê a ni a, Zofate zingah hmêl
tha bera sawi a ni. Lalvunga'n Phaiphûlah Fâr-
zâwl khua a din hnuin, chu khuaan chuan a pêm lût
a. Fiangyal a nia, a hmêl that êm avângin nula
chauh ni lovin an khuate dang pawhin an ngaisâng
hle a, Farzâwl khua tivultu a ni. Chawngchennaah
nulate chuan Lianchia bula thut an inchuh a. An
lal Lalvunga pawh hmêl tha tak a ni a, chawngchen-
naah an pahniha an tel chuan an hlimtlâng hle thin
a ni. Lianchia chu zai a thiam a; a awrâwl a ring
bawh a, heti hian hla an phuah

*'Phaiphūlah leltê a kiu reng e,
Khawtlangah Lianchia au an ti.:*

Lianchia chu vaihlo zûk tûr a nghei ve ngai lo, an ti. A nuin vaihlo lawh tuma dawrawn a phurh chhuah chuan, nulatê'n vaihlo beng an inchuh chiam a; vaihlo châr sa dawrawn khatin a phur hâwng mai thin a ni. Vawikhat chu fiamthu thawhna ang deuhvin Lalvunga leh Lianchia chuan, 'Tu kan hmu tam tam' tiin khaw thenawmah tuibûr al an khiwn ve ve a. An hâwn lamah Kawtseiah an intâwk a. tuibûr chu an intheh tawn ve ve a. Lianchia'n a hmu tam deuh zâwk a; Lalvunga'n Lianchia chu a nghêng per dâwrh a, "Ka tuibûr a al êma i zo lo a nih kha!," a ti a. Lianchia chuan naupang zâwk a nih avângin; a haw ngam lo, an ti.

Lianchia chu mitê'n an chawimawi hle laiin Fârzâwl kuaah a thi a. A thih dân chu. Chawng chen meng kham chungin kuli dai a vêng a, râlvên bûkah a muhîl a; râlin an va hmu a, bûk chu a êng pep mai a; Khuavâng inlâr nûn an ring. Lungin an vawm a, a chêt tâk avângin mîhring tih an hria a, an that ta a ni. A hmêl that êm avângin a lô an tan ngam lo a nih an ring; a lô an la lo. Lianchia thih zân chuan an kuaah âr a khuang lo, an ti. Kua a lo vâra a thi tih an hriat hma pawhin nula zing sum dêngte chu an thauvah a man a, an dêng hlei thei lo va. A thi tih an hriat chuan a khaw pumîn an tap a. Lalvunga leh a upate'n an sûn nasa hle a; Zailâm-Lumtui zaiin hla an phuah tam hle a ni:

1. *Khawtlang hawih Lianchia fam an ti,
Suilung chhawlang a dam thiam lo ve.*
2. *Lama fam ni'n kan khaw Farzawlah,
Kan bawh—ar hman tual an leng lo ve*

- 3 *Kan bawh-ar hman tual an leng lo ve,
Kan kipte'n lungdi han ngai ing e*
4. *Kan kipte'n lungdi han ngai ing e,
Zalengrual leh bawh-ar an dai e.*

Lianchia thih kum chu AD. 1775–1780 in kâr vêt a ni ang a Lalvunga hmêlmatute'n an thah niin an ring a ni

5. LALVUNGA

Lalvunga chu Chawngmura fa a ni a, Hualngova atanga chhuan rukna a ni. Lalvunga chuan Hriang-ngai khua atangin Phaiphûlah khua a din a, chu khuaah chuan Palian thlah Lianpuia chu vêng neun a awm bawk Phaiphûl khua chu Lalvunga'n, 'Fâr-zâwl' tiin hming hran a vuah a, tuna Phunte khua leh Khawthlir inkârah a awm a; Tiau lui chhak lawka awm a ni

Lalvunga chu mi huaisen a nih avângin mite'n belhchhan tlâkah an ngai a, a khuaah an pêm lût zung zung a, rei lo têah khaw zau tak a tling a ni. Chu khuaah chuan Seifa, Chawngthu, Râl-tê, Ngêntê leh Khiangtê an awm Fâr-zâwl khuaah chuan hmêl tha bera an sawi Lianchia a awm a, hla phuah thiam Dârthiangi a awm bawk. Buh-leh bâl an hausa a, chawngchênin an hlim hle thîn a ni. Chawngthu leh Ralte pasaltha an awm a, râl thu-ah pawh thlamuang takin an awm Lalvunga chuan râl vên a ho va, thlawhhma lamah pawh tlangvâl huaisen deuk chu lâwm tinah a sem rual thîn a ni.

Fâr-zâwl khua chu Lalvunga leh Lianchia te chuan an tivul hle a, mite'n an ngaisâng êm êm a ni. Hmêl thu-ah Lianchia an thlang zâwk a, Lalvunga pawh a duai bil lo va; lal a nih avângin an ngai ropui thung Nulaho hian, "Tu zâwk hi nge

in thlan ang?" tiin tti nuamah an sawi luai luai thin. Lalvunga leh Lianchia pawh hiän mite'n an suang-tuah buai leh an sawi huai huai pawh an hai lo va; Lalvunga'n heti hian hia a phuah:

*'Hlak Lianchi awh e, inset e Lalvunga.
Thath ngulun bam e; kawkvahai tlar na ngai'.*

Hla thu chu: "Lalvunga leh Lianchia hi, 'tuzawk nge tha deuh ang,' tun ingaihtuah buai thin a, Lalvunga chu ral thara ral ai ka ni" a tihna a ni.

Lalvunga leh Lianchia hova chawng an chen cho — an hlimin nuam an ti hle thin a; an zai tui lai tak chuan ditip atangia dinawi a tla er er thin a ni, an ti. Lalvunga'a thipui a awh a, dartawnsuk a tawh chu awi an tin an kianga thu atan an duh theuhva, an sawm huai huai thin. Thi leh dar a ngah thu leh zai a thiam thu chu hlain an phuah a:

1. *Dartawnsuk hringte leh chunbuang behthin a hawih.
Tlei dang zum ngai lovin kiangah thu Lalvunga.*
2. *Thara ngahawng tial xe leh an dawn chinchawi
(chungah,
Lalngaw'an zai vawr e, thi leh tiandar karah.*
3. *Tukin dawlung chungah tu maw hlan ang i nghuh?
Hawilo ngenchil taan e, muat a hiam Lalvunga.*

Papaw khuanh kun rei fe ralmuang tak leh ngelnghet taka an awm hnuin, Lianchia a thita a. Lalvunga leh a upate chuan Lianchia thattu chu Tiau lui kan thla tawh Zideng lai Darzatuala leh Thang-luah lai Lalpuihluta khuate an niph an ring a. Heng mite hi Selawna an awm lajin a ruk a rala Chawng-hawih an beih awngin Lalvungaho hian an run a. Chunggho rilru na chuan thu an phiar a; Lalvunga

khuaa vêng nei Lianpuia'n a phiarpui nua an ring bawk. Lianpuia an rinhlelh tâk avângin Lalvunga'n a hnawtchhuak a. Lianpuia chuan Tiau lui a kân a, tûna Mualbawk ram 'Lianpui-hmun' an tihah khuan a awm ta a ni

Lianpuia hnawhchhuah a nih avângin Dârza-tuala leh Lalpuihluta chuan an vuipui a, Lianpuia nên thukhat vuain an awm a. An buaina a punlun zêl a. Lalvunga leh Lianpuia chu an inhrosa tawn reng mai a. A hnu-ah chuan rem thu sawi nân Tiau lui a sa-ui an tan ta a ni

Lianpuia fate pu Buara leh Huliana leh an thuthlunpui Dârzatuala leh Lalpuihluta te chuan Fârkâwn khuaah remna thuthlung siam tûrin Lalvunga chu palai an kohtîr a. Lalvunga chuan sa-ui an tan tawh avângin rinhlelhna a nei lo va, thuthlung tha zâwk siam tum an nih a rin avângin a upate hruain a kal ta a ni. Lalvunga chu Fârkâwn khua a thlen chuan Hualngo nuthlawi Huallianpuin a Inah a thlentîr a. Huallianpui chuan, "Lalvung tlan mai rawh, thah chean tum a ni; an thurûk ka hria a nia!" tîin a hrih a. Lalvunga chuan, "Sa-ui tanin remna kan siam tawh a, chuti chung pawha mi thah an duh chuan an thu a ni ang chu! Râl a awm ka hre lo va, tuakhêl râlah Lalvungg ka tlan ngai lo ve," a tia, a tlan duh lo.

Fârkâwn khuaah chuan remna thuthlung siam tûr ni âwm takin vawk an tal a, zu an beng bawk a. Lalvunga zukhâwn in lai chu thâwkleh-khatah an man bet a, a kut pahnih an hnungkhîrh a; an hruai ta a ni. An kalpui zêl a, Iva lui a an vithlum a, a ruang chu lungpûkah an dah. A hruai tute chuan Tiau dung an zawh chho va, zânah Fâr-

zawl khua an rawk chiam a; an siak an lâksak a. Lalvunga nu lungchhiu chu a tap a, "Ka fa Lalvung, lo hawng thui la, mi suah hi hnawtkiang rawh," a tfa. Anni chuan heti hian an chhang a, hlaah an hmang hlen ta a:

1. *Lalvunga nu tap tap lo la i chauh vang,
I fa Lalvung sahlamah uai zo ta e.*

2. *Lalvunga'n ka hian a ti, Farzawl a luak,
A luak zo lo, changstal sawmthum kan la e.*

Lalvunga thih kum hi AD 1780 vèl nia rin a ni a, an sanna hla chu Lumtui zaiin an phuah tam hle a:

1. *Ka zuk en a khawtlang riang ngei e.
Khawtlang hnehin kei ka riang zawk e.*

2. *Khawtlang riangin i a hrit lo va,
Ratrah riangin thu tin di ka hrit.*

Tin, Lalvunga leh Huathianpui inbiakna thu chu tûn hnt thlengin hlaah an hmang thin a:

*'Tlan rawh tlan rawh, Lalvung tlan rawh ral an ti,
Tual-khei ratrah Lalvung ka tlan ngai lo ve'.*

Farzawl kawtchhuahah Lalvunga lung an dawh a; Phuntê leh Khawthlir khaw inkâr kawngsîrah tûn hnt thlengin hmuñ theihm a awm. Lung chu a lu-lam a bung tawh a, tûnah Phunte khuah an la cho va, mi dang lung atân a fehlanah lehkhâ zia kin an phuñ a ni. Lalvunga thih hnuañ a ð Mângpâma fupa Dathianpui a lai a, a hmu rei vak lovah thlang an ta ta a ni.

6. DARHNAWKA

Dârhnawka hı Zofa mı huaisente zınga sawı tel a nı. Hualngova thlah chhâwng zêl Hualdânga fa a nı. Chawnghawıh khuaah a piang a, mı dang, thlang an tlâk laun, thlang tla ve lovin a pain Sım Dihai khuaah a pêmput a; chutah chuan a seilian a nı. Chênghrâng hnam nuputah a nei a; fanu pahnih a nei. Dihai atangin Zahau khua Râllangah a pêm a, nuput dang'a nei a; chu mı nên chuan fapa pathum leh fanu paruk a nei leh a nı.

Râllanga a awm lai hian Zahau leh Chhûn-chung an indo va, Chhûnchunghovin Zahau pasaltha Thlâhrânga an that a, chu mı phuba la tûrin Dârhnawka an sâwm a. Anı chuan Thlâhrânga phuba chu a la ta a, chuta tang chuan a hming a lâ tan ta hle a nı.

Râllang atangin Zahau ram vêk Zongte khuaah a pêm a. Hetih lai hian Zahau leh Fânai nasa takin an indo va. An inhmuh thiam loh chhan chu Rorehlova lukhâwng chungchanga thu kal chho zêl a nı. Fânai leh Thangûr an tangrual a; lehlahmah Zahau leh Hualngo an tangrual ve bawk a. Fânai khawput Muallianput an rûn tumah Dârhnawka hian Muallianput mı huaisen Thangsera a man a, a bawhbet a, a hrawkah a seh a, a sehhlum ta a nı. He thil râpthlâk tak hian an ralte a bârakhah nasa hle a. "Sakei ang mai, thli anga tuan rung, ngho sei fe a nei," an ti a, an hlau êm êm mai a nı. (He thu hi an sawi lâ êm avângin Dârhnawka thlah chhâwngten' Sehthanga' tiin an fate hmingah an sa a nı).

A hnu rei vak lovah Fânaiho chuan Zongte khaw bula Singai khua an rûn a, mı pasarıh an that. Singaiho chuan Zongte khuaa awm Dârhnawka an pun a:a ho chuan an ralte chu an ûm ta a;

tôna Leilet khua leh 'Vaphai inkâr Saikhum phaiah Tiau an kân hlawl tihah an ûmpa a: "Keimah Dârhnawka pawpi s'ng," tîa a 'ûm ta chu an râlte hlau lutuk chu a biling a balangin an tlân chhia a; Dârhnawka kutah mi pahniñ an thi. An râlte hlau lutuk mangang chuan an silaite chu Fârkawn ram khâmah an Khawthla chiam mai a. Chu hmun chu Fânai silai Rhawhna an ti hlen ta a ni. Dârhnawka chu mi pahniñ tîa a lăk tawh avângin a kir a. An râlten silai an tlân an thu a hriat leh hnu chuan a 'ûm zui zêl ta lo chu, pawl a ti hle a. A hmîng a thah leh zualna tûr a thlahh niin a hria a; a fada nawnh ber hmîngah Thanthlahhva a sa a ni.

Tumkhat chu a ramchhuak a, lungpu chung a chawfak laiin Fânaihovin an kahrawn ohiam mai a. Hmun tam fêah a thawmhaw hăk lai leha tawh chuan an kăp pawp seng sung mai a, a tak-sa erawh chu an kăp fuh lo. A tui in lai a hrân-thăwl an kah thlăk sak tumah pawh amah chu an kăp fuh lo va: "Săra thr lo tûrin Khuavang Pathian-in a ruat a, silai muin a ngam lo a ni," an ti thin. Thlang tlăte zinga pasaltha Lianlûnga chu, Thahdohovin an thah avângin phuba la tûrin Dârhnawka leh a hote an kal a, an thah leh an man a tam hle a; Dârhnawka chuan heti hian hla a puah:

*'Kan do yanhnwai mi hril kan hneh ta e,
Mi hrang wal rualin;
Mi hrang wal rual zawng i' tin sakhming theng maw!
Yanhnwai mi selin'*

Dârhnawka hi pa lian sâng tak, zuan zâng tak leh awmthauh tak a ni a, hna thawh pawh a chak a; zâng kârah di phur 30 a pawt thei, an ti. Sa a kăp thei hle a, sakei 10 a kăp a, sai 2 a kăp bawk.

Khuang vawi hnih a chawi a, In lam' leh ram lama thangchhuah a ni. Vawi khat chu a ram chhuah-naah sai chalin a um thut a, Dârhawka chuan kaw ruam thuk tak hi a zuanhlên dat mai a; sai pawhin a man hman lo a ni.

Zongte khua aţangin a nau Khuangtualapa fapa Vâhnuaikaia khua Hmuntha (Vawmhâikhum)-ah a pêm pheî a, kum 80 chuang mi niin a thi ta a ni. A thih dâwnin a fate hnênah heti hian thu a chah a. "Râl donaah in zâm tûr a ni lo. In zâm a nih chuan mitthi khua in pan hunah ka lo hmuak lo vang che u," tiin. 1876 kuma Pawnphah phûla indonaah Dârhawka fate Hrângkhuai leh Sâng-hnîna chuan zâm lo leh huaisen takin râl an do va, an nunna an chên phah ta a ni. "A pa thuchah angin an huaisen hle mai. A pa pawhin lâwm takin a lo hmuak ngei ang maw le'" tiin mite'n an sawi huai huai a ni.

SIAMTHAITNA (Correction)

P=Phék (page), Para=paragraph

Hualngo Khua-leh-tul: (P. 101)

40. Tuimang Khua: 1900 kumah Tlängzâwl khua atân. Tleithanga leh a unaute'n Fahlam lal hmang an di a, Tuimang khua an sát. 1907 kumah Haucinkhupa, bial leh Vannâwla bial Saphovin an then sak hnua Haucinkhupa bialah a tel ták axângin. Tleithanga leh a unaute chu 1908 kumah Vannâwla bial Bapuiab an pôm ta a ni. An thlahte chu: Saingéng leh a fute; Rev. Rothanga leh a fapa Lianchia te an ni.

Mawnggash (P. 135).

Dêngkeka: 1893 kumah Vailianin Hualngo lal ho mawng an vuak tumin Lianhna lal Dêngkeka vawtu atân Suangzâng (Rawhnua) khua Pau Za Kam-a an hmang a, Dêngkeka chuan, 'Pate vuakah ka aih lo vang' a ti a. A vuakzâwng apiangin a mawng a lo piuh (pauh) zêl a, a vaw na telh telh a; a tâwpah chuan lungmitin a tluta a. A tlûk chinah a vawtu chu a hah lutuka a bâng ve ta. A mawng chu a pân duai mai a, rei tak a sil a ni, an ti. Chu-vângin 'Mawng vuak laia huaisen ber' an ti ta a ni.

Tin, Khêltê khaw pakhatat Dêngkeka chu sim dâwngin a zin a, entlatu nin an ring a, an man a, kaw! an bun a; thah tûrin zâwlbûkah tlangvâl an vênîr a. Ni khat chu an lal Inah zu ina zaikhâwm an awm a. Dêngkeka chuan, "Tlangvâlte u, kei chu thah mai tûr ka ni a, ka lung a lêng êm a, lal Ina zu innaah chuan mi hrui ula, hla pakhat hril ka duh e," a ti a. Tlangvâlho chuan an zâwn a, lal Inah chuan an nghat a. An lalpa chuan, "Dêngkek, engnge i duh ták?" a ti a. Dêngkeka chuan,

“Ka pu kei chu thah mai tûr ka ni a, ka lung a lêng êm a, hla pakhat hril ka duh e,” a ti a An lai chuan, ‘Hril ta che,’ a ti a; Dêngkeka chuan.

*‘Khelte ralin hrenkaw! min bun,
Fam lo na’ng e, sakawl vala,
Sukte ralah mah kan fam hlei nem maw le!’*

*Kan thi emaw, kan fam emaw,
Keimahni thangtuan chhung;
Kawlkeizia zinga piang kan ni’*

a ti a.

An Lalpa chuan, “Tlangvâlte u, Dêngkeka hi chhuah mai rawh u, ani hi that mah ila, a unaute kan tuar zo chuang hlei lo’ng e,” a ti a; an chhuah ta a ni Hei pawh hi hla huaisen tak a hril vânga chhuak a ni, an ti.

Leichawina dân — Sâwn: (P. 299)

Nulam sâwn pai chungin pasal nei dân sela, a tlangvâl (a sâwn paina)-in pasal neih a kham thei. Sawi rikna awm lova pasal a neih hnuh fa a hi in chuan; a fa chu a pasal fa a ni, sawi buai theih a ni lo.

Tin, nula pakhat chungah tlangvâl pakhatin sâwn thlâk nawn fo sela, a vawi khatnaah sâwn man a chaw a, a vawi hahnaah a chaw lo. A vawi thumnaah a chaw leh a, chumi hnuah chuan chaw a awm tawh lo; hmei anga ngaih a ni.

- 1 p 21, para 1, tlar 3-na — Tochhawnga ni lovin Tochuanga
2. p 25, para. 3, tlar 12-na — Khiangrâwnah ni lovin Khuanglungah
3. p.26, para. 3, tlar 3-na — a huaisen nilovin a hausa

4. p. 30, para. tawpna — Hla No. 2-na ni lovin
'Hla No. 3-na'
5. p. 45, para. 1, tlar 6-na — Kapsila ni lovin
Kapsawna
6. p. 46, para. 1, tlar 3-na — Rimpi ni lovin Simpi
7. p. 46, para. 3, tlar 6-na — Lumbeng lal Za Awng
ni lovin Naih Vum, Naih Vum-a thih hnuah a
fapa Hlur Hmung-a a, lal, tia chhiar tûr.
8. p. 90, para. 1, tlar 6-na — Vahnuaiala ni lovin
Vahnuaiala
9. p. 91, para. 2, tlar 5-na — Vahnuaiala ni lovin
Vahnuaiala
10. p. 98, para. 4, No 36-na — Bapui: Chawhte khua
ntangin 1900 kumah, Damzahan'a a sât, tia
chhiar tûr a ni.
11. p. 107, para. 2, tlar 1-na — awm hmasa ni lovin
awmsa
12. p. 114, para. 3, tlar 1-na — Râl chu ni lovin
Râl lu chu
13. p. 121, para. 1, tlar tawpna (*Chin 1, p. 12*) ni lo-
vin (*Chun 1 p 121*)
14. p. 122, para. 3, Hla No. 7-na — Vanchhingpuii
ni lovin Lalvanchhingpuii
15. p. 128, para. 2, tlar 1-na — Halkha leh Zahau ni
lovin Halkha leh Zokhua
16. p. 166, para. 1 tlar 2-na — 17-4-44 ni lovin
17-11-44
17. p. 168, para. 3, tlar 8-na — Circle council chu
circle chhûnga V/C zawng zawngin V/C zinga
mi an thiang, tia chhiar tûr.
18. p. 238 para. 1, tlar 2-na — *fel thiang ang*; tlar 3-
na — *tawmûng thiang ang*; tia chhiar tûr. Ar
khawthiang dawh thiam hla tlar 2-na, *Ar khaw*
thiangin thian ang; *luang biak thiang ang* tia
chhiar tûr.

19. p. 245, para. 5, tlar 4-na-puzu in lova hun a, ni lovin puzu in a lo hun a, tia chhiar tur.
20. p. 252 para. 2, tlar 1-na-zuva ten ni lovin zuve tân, Saku vuak thlák para. 2 tlar 6-na — Chhang te, Chawng ni lovin Chhangte, Chawng-te, tia chhiar târ.
21. p. 263, para. 4, Luilam thawina hla tlar 2-na — Reppuma ni lovin Keppuma tia chhiar tûr
22. p. 264, Huaı thawina — luihuaı ni lovin tuihuaı tia chhiar tûr.
23. p. 320, Pautu zai Hla No. 2-na — *Pautupuın* ni lovin *Pautupui* tia chhiar tûr
24. p. 321 (4) Chhim leh Hmâr zai hla No 2-na — *Kutva chang chuang lovin tih zawmah Lianak chuang rawh se* tia chhiar tûr
25. p. 332 para. 2, tlar 9-na—a nghâwng ı ni lovin a nghâwng ti tia chhiar tûr.
26. p. 342, para. 1, tlar 5-na — hlau ni lovin chau tih tûr.
27. p. 342, para. 1 tlar tâwp ber — a fapa naupang ber ni lovin a tupa tih tûr.

LEHKHABU RAWNTE

1. Bawka, Rev. Diamond Jubilee. 1984.
2. Carey Bertram S & H.N Tuck: The Chin Hills Volume I & II, Firma KEM, Private Ltd., on behalf of Tribal Research Institute Aizawl Mizoram. Reprinted 1976.
3. Chin Rural Education Uplift Society Falam: Tashon History.
4. Falam Alma-matar High School 'Diamond Jubilee Magazine 1983.
5. Gin Za Tuang, J: Zomi Innkuan Laibu.
6. Hrangthiauvu & Lalchungnunga: Mizo Chanchin, Aizawl Zoram Press 1976.
7. Hualingo Literature and Cultural Association: Muchhip Tlangau, EFC Press, Tahan Kalemyo 1984-86.
8. Khama, K L. Chhakchhuak Zofate Nunphung lamdang zel leh an hun tawn to, Fanai Printers, Lower Lamka Churachanpur, Manipur
- 9 Kyaw Thet, U: Burmese History
10. Kyi, U: Essentials of Burmese History
11. Laitanga, C. Pu: Mizo Sakhua
12. Lalthangliana, B.Pu: History of Mizo in Burma, Aizawl Nazareth Press 1980.
13. Liana, L K. Zofate Thu-hla Zodin Printing Press, Tuikual (S) Below Vanapa Hall, Aizawl 1994
14. Liangkhaia, Rev: Mizo Chanchin, 4th Edition, 1976. Printed at Nazaret Press, Mission Veng; Aizawl.
15. Myanmar Socialist Lanzin party siyoneyi Bahu Committee Htanayoke, Taingyintha Lumyomya ayi neh pattet zueih Tawhlanyi council ih amin neh khanyuchet. Dec. 1965

16. Ngô Kho Nang, J K. Khupson Khangkatna leh Teizâng Ngeina E.F.C Press Tahan Kalemyo
17. Pa Sang, Salar Thuanthu Roling, Loreiné Press Yangon 1984.
18. Pyidaungsu Myanmar Nangan Taingyintha Yinkyihnu yuza daleih thungsan mya - Chin.
19. Rochunga, Pudaite, Rev The Education of Hmar people, Sielmat 1963
20. Sipai pension-te, Tahan Kalemyo Burma khua-leh-tui Lusei (Chin) chungchâng (Ltl Mandalay 1983)
21. Tahan District Methodist Women Association Diamond Jubilee Souvenir 1927-1987.
22. Thawnglinga, Pu: Lai-Mizo chanchin 1975
23. Vâchhûnga, Pastor Lusei leh a vela nham dangté Chanchin, Aizâwl, Zoram Press 1955
24. Vial Nang, Rev. Diamond Jubilee
25. Vumson, Dr : Zo History, c/o N.T Thâwnge, Vênglai, Aizâwl. Mizoram, India.
26. Zarûma, Pu. Thu Ro Bu 1979
27. Zatluanga, Pu. Mizo Chanchin, Aizâwl, Khuma Press 1966
28. Zâwla, K. Mizo Pi pute leh an Thlahte Chanchin, 4th. Edition, Gosen Press, Sikulpuikâwn, Aizâwl 1986

THU LEH HLA LAKNATE

1. Bualthuama, Pu. Vangva
2. Dârropuia, Pu: Tahan/Sanmyo
3. Hrangnâwna, Pu: Tuithiang
4. Hrangthanga, (79) Pu: Tuithiang
5. Kâp Bîl, Pu. Ngâwn: Falam
6. Kâpliankhûma, Pu: Saṭawm/Tahan
7. Khaw Lian Aî, (81) Tahan
8. Khawtinchhâwna, Pu: Loṭharawn.

9. Khawtinkhuaia, Pu: Tuithiang; Ni leh thla chhin-chhih thei mi.
10. Khenkhuai, Pu: Tahan.
11. Khuanghnawka, Pu: Tuithiang.
12. Lalkamlova, (85) Pu: Chawnghawih; Thangchungang chanchin dawnna.
13. Lalhuama, Pu: Bochung; Thangchungang leh Ralte chanchin dawnna.
14. Lampiang, Puithiam: Chawngnawin; sakhua leh Inthawina thu lakna.
Hla tam tak hre mi a ni. Kum 85 mi nin 1975 ah a thi.
15. Lian Thum, Pu: Halkha Lai; Satawm/Tahan.
16. Pakthiava, Pu: (83) Bochung; Thangchungang, Ralte leh Kiangte chanchin tlem, leh Pelpawl chu Chawngthu rama awm a ni a, sawawm leh saza channa, a ni mihring awma chi a ni lo tih thu dawnna. Tukkhuma sam zial, Kristian la ni lo.
17. Ral Sai Lo, Pu: Simhrin; Falam.
18. Thangkhuma, Pu: Kiangte; Tuithiang.
19. Thangmani, (86) Pi: Satawm/Tahan.
20. Thatavunga, B.A. Pu: Pathiantlang.
21. Vachnauhranga, S.I.P. : Falam
22. Vanlalhnema, BA; B.D, Bible Teacher: Satawm/Tahan.
23. Vanpianga, By: Awksatläng
24. Za Nei Kheng (81) Pu: Tahan.

SUM PETUTE

He lehkhabu siam nâna sum petute a vann târ lan sên a nî lo va, Committee-in a rêl angin K 500/- chin chung lam petute hming târ lan a nî.

No.	Hming	Khua	Pêk zât
1.	Pu Lianchia	Yangon	5000
2.	Pu Lallianchhûnga	Yangon	3000
3.	Pu Kâmlianbuaia	Yangon	2000
4.	Rev.L.R.Bâwla	Tahan	2000
5.	Pu Liankhûma	Tachileik	2000
6.	Pu Satinchuwa	Tachileik	1700
7.	Pu Thangpûma	Tachileik	1500
8.	Pu Thangsavunga	Tahan	1300
9.	Pu Saizâma	Tahan	1000
10.	Pu Râlliankâpa	Sanmyo	1000
11.	Pu Thangthûla	Sanmyo	1000
12.	Pu Dôthawnga	Sanmyo	1000
13.	Pu Hrâtkhûma	Sanmyo	1000
14.	Pu Dârropuia	Sanmyo	1000
15.	Pu Lalzahngaia	Tahan	1000
16.	Pu Ngûrkhûma	Tahan	1000
17.	Pu Dârsavunga	Tahan	1000
18.	Pu Seikûnga	Tahan	1000
19.	Dr. Rodinga	Tuingo	1000
20.	Dr. Tialthanga	Yangon	1000
21.	Tv. Hualthanga	Tachileik	1000
22.	Pastor. Zirliana	Tachileik	1000
23.	Pu Aikhûma	Sanmyo	1000
24.	Pu Chalhauvêla	Sanmyo	1000
25.	Pu Lianhala	Sanmyo	700
26.	Pu Zabiaka	Tahan	600
27.	Pu Khuangliankhama	Sanmyo	500
28.	Pu Chinngaihmunnga	Tahan	500
29.	Pu Thlanbuaia	Tahan	500
30.	Pastor. Sathanchuanga	Tahan	500

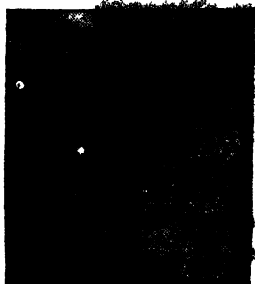
31.	Pu Kápthova	Sajáwm	500
32.		Tachileik	500
33.	~~Pu Lathuaka~~	~~Sajáwm~~	~~500~~
34.	Pu Lathuaka	Sajáwm	500
35.	Pu Sazothanga	Tahan	500
36.	Pu Bualkhama	Sanmyo	500
37.	Pu Thangraha	Tahan	500
38.	Pu Sakthanhama	Sanmyo	500

Tahng hnuhuungte

39.	Rev. Thangraha	Yungon	2000
40.	Rev. Phandana		1000
41.	Pu Lathuaka		1000

Winna Kyawhtin Pu Sawata (80)
*Headquarter Assistant and Legislative
 Assembly Parliament pensioner 3.4.90-ah a thi
 HLCA jin tantirh atanga a thih thlengin President a ni*

**Pu Lallian-
 chhunga**
*Secretary
 H.L.C.A.*

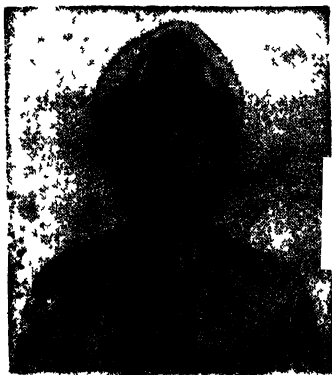
Pu Kamlianbuaia B Sc., B.R.E
*Vice President H L.C.A. Formerly Member of
 Party Central Comt. & Pyithu Hludaw*

Vawmaichhōnga
 Historical Sub Comt. Member
 Lam Lam Thangchhuah

Kâwram Sorkâr buatsaih, Union Day vawi 19-na
Shan State khawpui Tanngyi khwah. Chin State aia wtha
HUALNGO LAM PAWL 12.2.1966

*Cap. The Clown, Matupi
lung, Sub. Theya Medal
awanghi
(page 35-ah)*

*Sub. Rosuma, Khawputchhip khua
Hualngo Sipai zinga Subedar kai hmasa ber 1937*

Tlatea Lungphun, A D. 1550

Seipui khua Lung zia khua ber (P. 34-ah)

**Zathanga Lungphun, A.D. 1700 vêl
Seipui khuaa Hualngo lai (P 57 tâwpna)**

Lalvunga Lungphun, A.D. 1780 vèl
Färzâwî Khua (P. 337)

Khuangthiauva (62)
Chawnghawih lai, 5.2.45-ah a thi.
Thangchhuah, Khuang yawi 2 chawi

THANG TIN LIAN A T M
Tlauhmun Khu
Zanau Tribal Chief (P. 43 ab)

CHAWN BIK (76)

Tlatsn khua, 1910 kumah a thi
Zofate zinga lal ber (P. 36-ah)

HAU CIN KHUP
Tonzang Khua
Kamhau Tribal Chief

LAL LUAI (Right side)
Vai len laia Thlântlâng laĭ (Ram uk)

Mangkhara lu târna Pâng (Phunchawng)
Bualte darl Police Station bulah a awm

Seluang dâu bu (P 197)

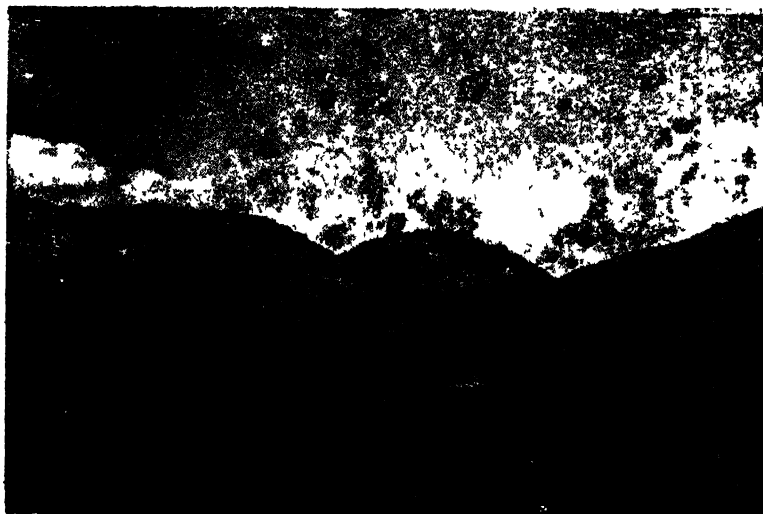

MUCHHIP FLANG
Scipi khaw lu tlang chip (P. 254-25)

RIH DIL

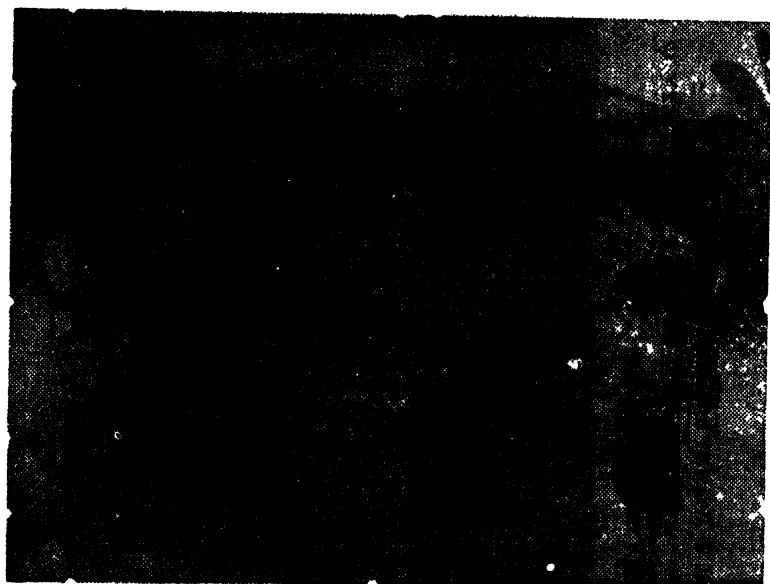
Hmân lai Seifate mitthi khua (P. 280)

BUANNEI RAM (P 94, 280)

LAILUN (Sûnhla khaw kang)
 A kang vêi hi chipa sari zialho Rûn an kân hrua
 an chenna hmasa ber a ni

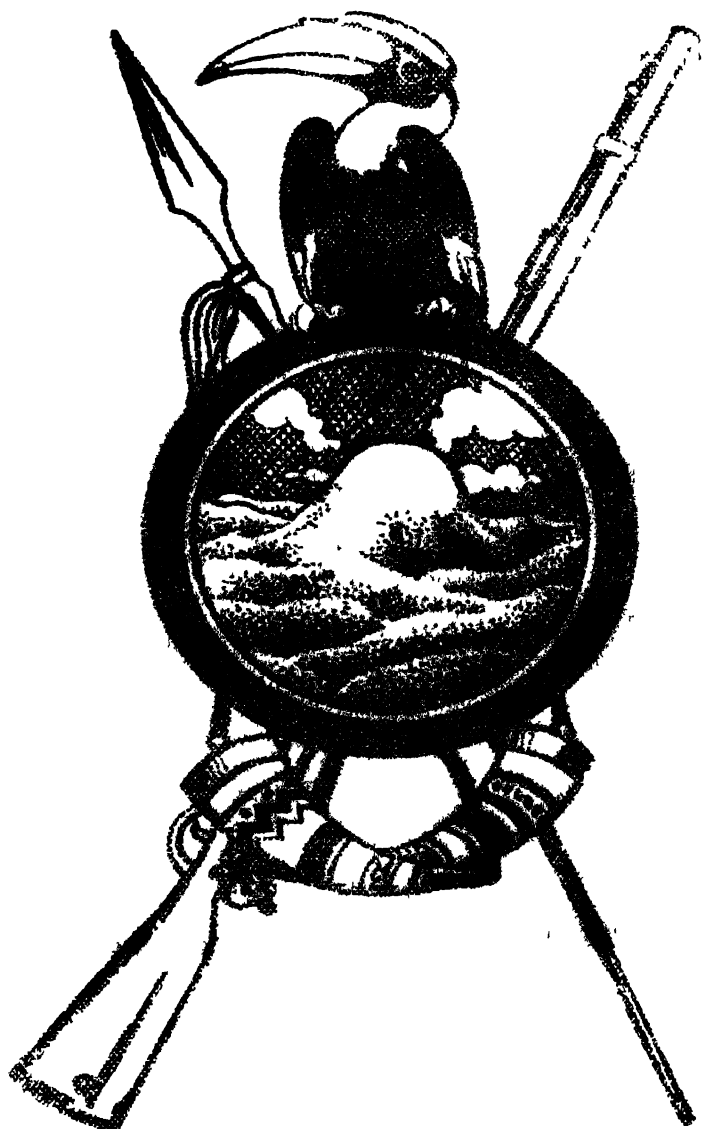

Tuidil la! CHALVUNGA mtithirâwplam
 (1920 kumah Sâp khwâlzuin a thla a la a. chum;
 thlalâk fiah lo tak ziah that a ni)

ZOFATE CHANCHUS

Tuidil lai Chavunga mitthirâwplam tuma, se chlon
lai (Thlalâk fiah lo tak lem ziah that)

Zofate ngaihhlut êm êm
silai. feipui. fungki leh vapual lem

MIZORAM STATE LIBRARY

Acc. No.	_____
Acc. by	_____
Class by	_____
Date by	_____
Sub Head	_____
Transcribed by	_____
Location by	_____

Publication Permit No. 344/93 (12)
No. of copies 1,500
Price Rs. 200/-

Distribution Permit No. 164/95 (4)